

શ્રી હરિત રગજ્ઞ ય શાન્ત માન્દર જયપુર
સંશોધન ગ્રન્થમાલા ગ્રન્થાકે ૪૮

શેઠ પૂનમચ દ હરમચ દ કૈટાવાળા યથમાળા, અ ૦ ૫
શેઠ ભોળાભાઈ જેસિ ભાઈ અ યયન-સંશોધન વિદ્યામવન

યાત્રિનીમહત્તગચ્છતુ શ્રીહરિભક્તચિંત

યો. અ. સં. ત. ક.

[વિવેચન મેળે પ્રસ્તાવના માથે]
સા ક્ર. —————

અ પાઠ

જે નુકલ તીગચ દ મેડી

એમ એ, પાંચમી

પ્રા. વાપિ. રામાન દ નદાવિદ્યાવચ અમદાવાદ

ઃ પ્રતિનિધિ . મ ૧

પ્રો. રસિકલાલ ઠાકર દામ પરીખ,
અધ્યક્ષ, શેઠ બ્રાજીભાઈ નેગિંગમાઈ અનુચિત-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ભરૂચ, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ
પ્રત ૭૫૦

દ. મ ૧૯૫૬
વિ મ ૨૦૧૨

દ્વિતીય ત્રણ રૂપિયા

• મુદ્રક •

સુરેશચંદ્ર પોપટલાલ પરીખ
શ્રી હાયમડ ન્યુનિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
સલાપોસરોડ, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યામંડળના ભોજ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનમાં જે સંશોધન અથવા અભ્યાસ કરી પ્રકટ કરવામાં આવે છે તે કાર્યનું એક અગત્યનું સુધી ધર્મ અને અપ્રદાયોત્તુ સાહિત્ય સંશોધનની ગાંધીયુદ્ધિએ તૈયાર કરાવવાનું છે. આ કાર્યમાં શ્રી પૂનમચંદ હરમંદિર દેવલાળા દ્રસ્ના, વેલપટદાર શ્રી શ્રી પ્રેમચંદ હરમંદિર અને શ્રી શ્રી એળાભાઈ નેગિંગ સાહિત્ય આ સંસ્થાની નીચેના સભ્યોએ ગૌરવ માહિત્યના અથવા તૈયાર કરી પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ માટે આજે વિદ્યાભવન દ્રસ્ત એમનું આભારી છું.

શ્રી કા
“જેન સંસ્કૃતિના તત્ત્વોનું જોવાનું-જેમકે દ્રવ્યોપયોગ, આદિ ચાર અનુયોગોનું, તેમજ કાવ્ય, શિલ્પ, ઇતિહાસ આદિ સાહિત્ય તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવું આમિશ્રી સંસ્કૃત પ્રાકૃતિક અથવા, શિલ્પ આદિના સચિત્ર ઇતિહાસ વગેરેનો અભાવેશ કરવો.”

આ માળા ખાતે અત્યાર સુધીમાં નીચેના પ્રકાશનો ખાતર પડ્યા છે

નામ	કિંમત
૧ ઉત્તરગ્રંથયનમૂલ	૩-૦-૦
૨ ત્રણ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ	૩-૦-૦
૩ જેન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત	૫-૦-૦
૪ ગણધરવાદ	૧૦-૦-૦

પ્રસ્તુત ગ્રંથ ‘યોગશતક’ સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન જૈનાચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિનો રચેલો છે. અને એ યોગનું સ્વરૂપ, યોગના અધિકારી, યોગ પ્રાપ્ત કરવા માટેની પૂર્વ તૈયારી, અને ઉત્તરોત્તર યોગથી પ્રાપ્ત થતી ભૂમિકાઓનો ખ્યાલ આપે છે. અદ્યાપિ એ અપ્રસિદ્ધ જ હતો. ડૉ. કુમારી ઇન્દુકલાબહેન ઝવેરીએ સૌથી પ્રથમ જ સંપાદન કરી વિવેચન અને વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે તૈયાર કરી આપ્યો, તે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે.

કુમારી ઇન્દુકલાબહેને પીએચ. ડી ની પદવી માટે ‘થિસિસ’ના વિષય તરીકે ‘સાંખ્ય અને જૈન પરિણામવાદનો તુલનાત્મક અભ્યાસ’ લીધો હતો. તેમા તેમણે સૂક્ષ્મતાપૂર્વક જ સંશોધન અને વિવેચન કર્યું છે તે તજ્જોની પ્રશંસાપાત્ર બન્યું છે. એમને હાથે જ આ યોગવિષયક ગ્રંથ તૈયાર થાય છે એ અમારા માટે આનંદનો વિષય છે. આ ગ્રંથમાં તજ્જોને તેમનાં પારિત્ય અને વિવેચનશક્તિની વિશેષતા દેખાશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

તા. ૧૫-૪-૧૯૫૬
ભદ્ર, અમદાવાદ

રસિકલાલ છો. પરીખ
અધ્યક્ષ, મો. જ. વિદ્યાભવન
ગુજરાત વિદ્યાસભા

સ પાદકીય

સને ૧૮૫૩ના નવેમ્બરમા શ્રી ભો જે વિદ્યાભવનમા અધ્યાપક તરીકે મારી નિયુક્તિ થઈ તે વખતે મારા અધ્યાપક અને ભો જે વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ, મુ શ્રી રસિકલાઈએ મને સૂચના કરી કે તમે વર્ગો લેના ઉપરાત કાર્ડક મશોધન, સ પાદન આદિને લગતુ કામ કરો તો સારુ, જેથી નવુ નવુ અધ્યયન કરવાની અને લેખન, સ પાદ આદિ વિશે પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવવાની પૂરી તક મળે શરૂઆતમા એમની સૂચના મુજબ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રના ‘પદ્દર્શનસમુચ્ચય’ સટીકનુ લાઘાતર આદિ કરવાની ધારણા હતી, પરંતુ તે દરમિયાન તે જ મૃરિનો અત્યાચારથી અપ્રાપ્ત એવો ‘યોગશતક’ નામનો ગ્રંથ સશોધક વિદ્વાન મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા ઉપયમ્ય થયો એ ગ્રંથ કદમા નાનો હતો વળી તે યોગવિષયક હોઈ તે નિમિત્તે જેન, ખીજ અને પાતજલ યોગનુ તુલનાત્મક અધ્યયન થઈ શકશે એ નિશ્ચયે મેં એને પસંદ કર્યો અને શ્રી ભો જે વિદ્યાભવન હસ્તકના શે પૂનમથક કોટાવાળા-ટ્રસ્ટ તરફથી એનુ મ પાદન મને મોકાયું

મશોધક વિદ્વાન મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ જણાવતા તાડ પત્રીય લઠાગ્રમાથી અત્યારલગી અપ્રાપ્ત એવી ‘યોગશતક’ની પ્રતિ મેળવી હતી અને તેમણે જ તે એક માત્ર પ્રતિ ઉપરથી કાગળ ઉપર નહલ પણ કરાવી હતી એટલું જ નહિ પણ તેમણે જ્યાં સૂચક ત્યાં નિર્ણય કે અશુદ્ધ દેખાતા પાઠના સુધારા પણ સૂચવેના પોતાની મહંજ ઉદારતાથી તેમણે એ નકલ મને આપી વળી તેમણે જણાવતા લઠાગ્રમાથી મૂળ તાડપત્રીય પ્રતિ પણ ઉતારેલી નકલ સાથે મેળવવા ખાતર, મને મગાવી આપી અને એ પ્રાચીન લિપિનો પરિચય પણ મને કરાવ્યો; આથી મૂળ ગ્રંથ તથા

કરવામાં સરળતા થઈ. પરંતુ જ્યારે એનો અર્થ સમજવા અને લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એ મૂળ ગ્રંથના હોર્ડમાં પ્રવેશવા વધારે ઊંડાણ કેળવવાની જરૂર લાગી એ જરૂરિયાતે કેટલેક સ્થળે નવા સુધારા કરાવ્યા જ્યાં જ્યાં હંદ કે માત્રામાં મેળ ન દેખાયો ત્યાં પણ વિચાર કરવો પડ્યો. જ્યાં જ્યાં અર્થની દૃષ્ટિએ ઉપલબ્ધ પદ સંગત ન લાગ્યો ત્યાં પણ મટનો વિચાર કરવો પડ્યો. એમ એ પ્રામ થયેલી નકલ પર ખીલત સુધારાઓ ઉમેરાયા અને છેવટે છાપવા માટે આખી શકાય એવી એક વાચના તૈયાર થઈ ‘યોગશતક’ની ખીલ પ્રતિ લખ્ય ન હતી એટલે એમાં આવેલા વિષયના અનુસંધાનની દૃષ્ટિએ તેમ જ પ્રાકૃત ભાષા અને આર્યા છંદના અમેળની દૃષ્ટિએ વાચના તૈયાર કરી ત્યારબાદ તેના અર્થ તથા સમજૂતી ગુજરાતીમાં લખ્યાં. સમજૂતીમાં ગાથાના સ્પષ્ટીકરણ ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં અભવિત હતું ત્યાં ત્યાં તે તે મુદ્દા ઉપર ‘યોગશતક’ના વિચારોને ભારતીય ઇતર દર્શનોના એ વિષયના વિચારો સાથે સરખાવી તે બધાનો ક્રમવિકાસ દર્શાવ્યો છે, જેથી તે તે મુદ્દા પરત્વે ભારતીય દર્શનોમાં કેવી રીતે વિકાસ થયો છે અથવા કેવી સમાનતા તથા અસમાનતા છે એ જાણી શકાય.^૧

પ્રસ્તાવનામાં ગ્રંથ તથા ગ્રંથકારના પરિચય ઉપરાંત ગ્રંથકારે તત્ત્વચિંતન, આચાર, યોગ આદિ વિષયોમાં કેટલો વિશિષ્ટ કાળો આપ્યો છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. વળી પ્રસ્તુત ગ્રંથ યોગને લગતો હોઈ, ગ્રંથકારના સમગ્ર યોગગ્રંથોનો વિગતે તુલનાત્મક પરિચય પણ આપ્યો છે અને એમાં આવતા વિષયોને યથાવત સમજી શકાય એ દૃષ્ટિએ, આ હરિભદ્રના પહેલાથી ચાલી આવતી

૧. આવા અનુપગિઃ મુદ્દાઓની ચર્ચાના મધ્યમાં માટે—જ્યાં વિષયાનુક્રમ

આધ્યાત્મિક સાધનાની પરપરાઓનો તથા તેને લગતા આક્રિત્યનો પૂર્વભૂમિકારૂપે સક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે છેનટે કેટલીક પારિભાષિક તેમજ સાપ્રદાયિક બાબતોને સમજવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે એવા છ પંચિશિગે તૈયાર કર્યા છે

મને ૧૮૫૦ માં પીએચ ડી ના નિબંધ નિમિત્તે ૫ મુખ્યધી આની ત્યાગથી અત્યારલગી પૂ ૫ સુખલાલજીના સહવાસમાં ગઈ ૫ પીએચ ડી નો નિબંધ તેયાર કરવામાં તેમજ પ્રસ્તુત પુસ્તકના મ પાઠનમાં એમના પ્રત્યક્ષ સહકાર તેમજ દેરવણીનો બધા જ લાભ મને મળ્યો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ભારતીય દર્શનોના અધ્યયન-મંડળમાં પણ તેમણે પોતાના કીમતી સહાય અને માર્ગ દર્શન આપ્યા છે એમના પ્રત્યેનો મારો કૃતજ્ઞતાવ આભારપ્રદર્શનની વિધિમાં સમાપ્ત થતો નથી મહાન્ય મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ માન પ્રતિ અને નકલ જ નથી આપી પણ મને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે તેમણે હૃદયથી સમય આપ્યો અને બીજા કેટલાક પુસ્તકો પણ પૂર્ણ પાઠ્યાં પુરાતત્ત્વવિદ્ આ શ્રી જિનરિજયજીએ મારી પ્રેમકોપી મૂળ તાડપન સાથે માલગી લીધી અને લિપિ વાચનમાં થયેલી ભૂલોનું નિવારણ પણ કર્યું મુ શ્રી રસિકભાઈએ સમગ્ર લખાણ પંચાલી માલગી લીધું અને અનેક મહત્ત્વની ગૂંચ નાઓ પણ કઠી ૫ શ્રી દવસુખભાઈ માલવલિખાએ બહુ જ લખાણ અથેતિ બેડ તેમાં ઘણા મુદ્દાગ સૂચ્યાં એટલું જ નહિ, પણ તેમણે બનારસ રજા રજા અહાથી મોકલવામાં આવતા બધા જ પ્રકારે બેડ આપ્યા ટિબેટન ભાષામાં અનુવાદિત થયેલ ખૌરુ ગ્રંથોની યાદી ઉપરથી તેમાં એક 'યોગગતક' નામનો ગ્રંથ છે એવી સૂચના ટિબેટન બહુ ૫૨ મુનિશ્રી જગદિજયજીએ કરી અને તે પરથી તે ગ્રંથ કયા વિષયનો અને કેવો છે એ મારિતી મેળવવાના નયત્નમાં નાલદા પાસે ઇન્સ્ટિટ્યૂટના નાયાચક ડૉ નયમલજી ટાટિયાએ મદદ કરી છે પ્રકારે તપાસવા ૫ કાય મા

મને મે. જી. વિદ્યાસયનના અધ્યાપક શ્રી. કે. ડા. શાસ્ત્રી અને
જેતદર્શનાચાર્ય શ્રી. શાંતિલાલ મ. વોરાએ ખાસ મદદ હતી છે.
શ્રી હાયમંડ જ્યુબિલી પ્રેસે પણ આ કામ ખાસ રસ લઈ નેમ જ
ધ્યાન દઈને કર્યું છે. છેવટે આ પુસ્તક છાપવા માટે ગયુ ત્યારથી
તે બંધાઈને પ્રગટ થયુ ત્યા સુધીમાં ધ્યાન રાખવાની કેટલીય
નાનીમોટી બાબતો અંગે ગૃજગત વિદ્યાસભાના સહાયક મંત્રી
શ્રી જિહ્વાલાલ ગાધીની ચીવટે કામને વખતસર ચાર હિતાયું છે.

આમ અનેક વડીલો નેમજ મિત્રો નરકથી મને અનેક પ્રકાર-
ની જે મદદ મળી છે તે બદલ સૌના પ્રત્યે હાર્દિક કૃતજ્ઞતા
દર્શાવું છું.

શક્ય બન્યો નેટલો શ્રમ કરવા છતાં અને પૂરી કાળજી
રાખવા છતાં આખા પુસ્તકમાં ઠચાંક ઠચાંક મુદ્રણોપ રહી ગયા
છે. એનું શુદ્ધિપત્રક આપ્યું છે. છતાં સુધારણા થવી રહી ગઈ હોય
તથા અગત્યનું ખીજું ઠંઈ રહી ગયું હોય તેની સુચના સહૃદય
વાચક કરશે તો આભારી થઈશ.

ગુડી પડવો, ૨૦૧૨
તા. ૧૨-૪-૫૬
અમદાવાદ

}

ધનુકલા હી. ઝવેરી

વિષયાનુક્રમ

સ પાઠકીય	૫-૮	—વૈદિક બીજા અને તૈન	
મરતાવના	૧-૬૬	યોગાગ્રાની પુણના	૪૪
પ્રતિપરિચય	૧	૧ આ દરિમદ્રના યોગમયોનો	
—બાહ્યાબ્ય તર પરિચય	૨	પરિચય	૪૭
મ ય ૧૨	૮	—રોગબિહુ	૪૮
—સપ્તાસમય	૪	—યોગમ્હિસમુચ્ચય	૫૨
—જીવનજીવ	૫	—યોગમતક	૫૪
કૃતિઓ	૧૨	—યોગવિશિષ્ટા	૫૭
વિશિષ્ટ કૃતિઓ	૧૫	૭ આ દરિમદ્રની વર્ગીકરણ	
—કથાકાર	૧૫	તેમજ પરિકાયાની નવતા	૫૯
—તત્ત્વચિંતક	૧૮	—કથાના તર સાથે પુણનામા	
—આચાર સંશોધક	૨૬	આ દરિમદ્રની શૌલિષ્ટતા	૬૦
—યોગાભ્યાસી	૩૨	૮ આ દરિમદ્રનો માનસ	
આધ્યાત્મિક સાધના અને		વિમાસ	૬૩
તેની પરપરાઓ	૩૩	૯ કપસદાર—સમન્વય	
—સિદ્ધાંતો નામવાર		શબ્દના અર્થની કથાઓ	૬૫
કોઈક	૪૨		

યોગાનાનક-મૂળ અને ગમગતી ૧-૨૧૬

૧ નમસ્કાર	૧	૮ ઇતિદાસ અને વિમાસક	
૨ નિશ્ચયદષ્ટિએ યોગનુ સ્વરૂપ	૩	મની મ્હિએ તત્ત્વચિંતનની	
૩ વ્યવહારમ્હિએ યોગનું સ્વરૂપ	૫	ચાર ભૂમિકાઓ	૧૨
૪ વ્યવહાર યોગથી કાળક્રમે		૬ આત્મા અને કમના પરસ્પર	
સિદ્ધિ	૬	અસરવારક સંબંધનું બીજા	
૫ કૃત્તિસિદ્ધિના આપરશક અર્થો	૭	ભૂમિકાને અનુસરી રૂપપાદન	૧૫
૬ અધિભારી અધિભાર અને		૧૦ અધિભારબેદે અનીન્દ્રિય	
અનધિભારીનું કથન	૮	વરણના બોધનું તારવરૂપ	૧૭
૭ આત્મા અને કમના સંબંધ		૧૧ અપુનજ ધક સમ્બંધિ	
ધનું કથન	૧૧		

- અને ચારિત્રીના અનુક્રમે
લક્ષણો ૧૮
૧૨. સામાયિકની અશુદ્ધિ ને
શુદ્ધિનો ખુલાસો ૨૨
- ૧૩ એ-૯ સમયે ચિત્તમા
સંભવતી શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો
ખુલાસો ૨૩
- ૧૪ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ-સામા-
યિક અને તેના કારણો ૨૫
- ૧૫ આધ્યાત્મિક અને વ્યાવ-
હારિક જ્ઞાનની મર્યાદા ૨૬
—જ્ઞાનની ત્રણ કક્ષાઓ-
સમજૂતી, દૃષ્ટાન્ત અને જીતા
આદિની તુલના સંદર્ભ ૨૭
- ૧૬ સમત્વયુક્ત મુનિની નિષિદ્ધ
અને વિહિતમા નિવૃત્તિ-
પ્રવૃત્તિ, ચાકરાના દૃષ્ટાન્તથી ૩૪
- ૧૭ સિન્ન સિન્ન અધિકારીઓ-
મા યોગનો ખુલાસો અને
અને યોગના સિન્ન સિત્ર
લક્ષણો ૩૭
૧૮. અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિની
શુદ્ધિનો ખુલાસો ૩૯
- ૧૯ યોગ્યતા પ્રમાણે સાધકોને
ઉપદેશ ૪૦
૨૦. પ્રથમ કક્ષાના સાધકને
લૌકિક ધર્મનો ઉપદેશ ૪૧
- ૨૧ સમ્યગ્દૃષ્ટિરૂપબીજ કક્ષાના
યોગીને લોકોત્તર ધર્મનો
ઉપદેશ ૪૨

- લૌકિક અને લોકોત્તર
ધર્મદૃષ્ટિનું પૃથક્કરણ ૪૩
૨૨. ચારિત્રીરૂપ ત્રીજી કક્ષાના
યોગીને ઉપદેશ ૪૫
૨૩. મૃત્યુચક્રને ઉપદેશવાના વિષ-
યોની વિગત ૪૫
- ૨૪ સામાયિકીનું વિસ્તારથી
કથન ૪૭
- ચક્રિયાતા અધિકારીઓ-
ના સામપ્રદાયિક આચારોમા
દેખાતી સદૃશિતાનો
ખુલાસો ૪૯
- ૨૫ યથાયોગ્ય ઉપદેશ પાણી
બંધન બની મહે-ખુલાસો ૫૨
- ૨૬ અપાત્રને યોગ આપવાથી
થતા અનિષ્ટો ૫૩
- ૨૭ પરિપચ્ચ ભૂમિતી ઉપરની
ભૂમિતિમાં પ્રવર્તનાર માટે
સાધારણ નિયમો ૫૪
- ૨૮ યોગસિદ્ધિ અને સાધુસિદ્ધિ ૫૬
- ૨૯ ઉપરની ભૂમિતિમાં પ્રવે-
શના માટે જરૂરી એવી
વિધિનું વર્ણન ૫૭
- ૩૦ ત્રિચરીકરણ સ્થાપવાના
ઉપાયો ૫૯
- ૩૧ અરતિ નિવારવાના ઉપાયો ૬૦
- ૩૨ નવશિખાઉ હમેદવારની
પ્રધાન જીવનચર્યા ૬૩
- ચરમપ્રવૃત્તનો અર્થ ૬૫
- ૩૩ રાગ આદિ દોષોને લગતો
સામાન્ય વિચાર ૬૬

૩૪ કમને લગતા પ્રાસંગિક પ્રશ્નો	૬૭
—પુનઃ જન્મ કમ અને મોક્ષ આદિ વિશે છ મુદ્દા	
ઓની દાર્શનિક દૃષ્ટિના	૬૮
—આત્મવાદી દર્શનોના	
જીવવિષયક મૌલિક તર્કાવલોક	૬૯
—અવિદ્યા યા કમનો	
આત્મા સાથે અનાદિ સબંધ	૭૧
—કર્મ વ્યક્તિશ્ચે આદિ	
જતા પ્રવાદથી અનાદિ	૭૧
—ઉપાયથી કમ સબંધનો	
વિયોગ	૭૩
—જનદશનમા પૌદ્ગલિ	
યા મૂર્ત કમ ઓ અમૂત	
આત્માનો સબંધ	૭૪
—ભારતીય દર્શનોમા મૂત	
અમૂત સબંધ	૭૫
—ભારતીય દર્શનોમા બંધ	
મેષનું સ્વરૂપ	૭૭
૩૫ દોષોનું સ્વરૂપ અને તે	
વિશેના ચિંતનની વિધિ	૭૮
૩૬ ચિંતનનો ખીજો પ્રકાર	૮૦
૩૭ આદારનો પ્રકાર અને વિધિ	૮૨
—સવ સપત્તરી શિક્ષાનું	
સ્વરૂપ	૮૩

૩૮ યોગજન્ય લબ્ધિઓ અને તેનું કળ	૯૫
—શુભ અશુભ અને શુદ્ધ	
ઉપયોગનું અપેક્ષીકરણ	૯૬
૩૯ કાર્યિક આચાર કરતા માન	
સિદ્ધિ ભાવનું ચરિયાતાપણું	૯૬
મહત્ત્વ દૃષ્ટાન્ત-ખૌર સાથે	
દૃષ્ટાન્ત	૧૦૩
૪૦ વિકાસમાત્રી જે પ્રકારના	
સાધકોનું તારતમ્ય	૧૦૪
૪૧ કાળજ્ઞાનના ઉપાયો	૧૦૮
૪૨ અનસનશુદ્ધિ માટેના વિશિષ્ટ	
પ્રયત્નનું પ્રયોજન	૧૧૧
પરિશિષ્ટો	૧૧૭-૧૪૪
૧ ચરમાવલ	૧૧૭
૨ મધુનયૈધક	૧૧૮
૩ વિભૂતિ	૧૨૨
૪ કાળજ્ઞાન	૧૨૭
૫ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની	
ભૂમિ ગો અને ચાનોની	
દૃષ્ટાન્ત	૧૨૮
૬ આ હરિમદ્રના ગ્રંથોની	
ચાલી	૧૪૨
શબ્દ-સૂચિ	૧૪૫
શુદ્ધિપત્રક	૧૭૩

ज्ञानमात्राविशेषज्ञानादणलिसमस्तज्ञानादणलिसिद्धिगामिवाहसना
 ज्ञानसद्विमुक्त्यापरादिवसागज्ञानपञ्चशिक्षिषामाया॥६६॥यादव
 र्णसमयलक्ष्मणाएवमसामान्या॥६७॥तादवर्चरितं समाज्ञाता
 रणज्ञानाहसुजागसंदसमतावीर्यापह्नामिजागलिसाज्ञागम्येय

००

सदायासाधकाणज्ज्ञायाणानिदिवाज्ञानातर्हि॥२॥समागयद्वयानायाज्ञासा
 पुतता॥शाववक्ष्यमयएसाविन्नमएककारणायाधिज्ञासंवेक्षसाविद्याकारा
 क्षणाविवमसहस्रतत्त्वयागुहाणविहिपदिसुहस्रमुज्जमेना॥एतान्निमित्तका
 भाषागहर्वाणारनाणरातज्ञायास्त्रयुपवर्त्तयणा॥६७॥अज्ञागम्येय

५५

लेखन सं० (अनुमाने) १२ मी शताब्दीनो अंत
 न्तिनाथ ताडपत्रीय जैन भंडार

પ્રસ્તાવના

પ્રતિપરિચય

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જે ગ્રંથનું સંપાદન, સાધાતર આદિ કંઠવામાં આવેલા છે તે ‘યોગશતક’ નો બાદ્ય તેમજ આત્મિક પરિચય મેળવીએ તે પહેલા તેની પ્રાપ્તિ અને તેની મૂળ પ્રતિ આદિનો ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી છે.

‘યોગશતક’ નો અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ મળતો^૧, પણ તે અઘાપિ પ્રાપ્ત થયેલ નહિ લગભગ ત્રણ વધ પહેલા સંશોધક વિદ્વાન મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીને એ ગ્રંથ જ સાતનાશાતિનાથ જૈનભાગ્યમાથી પ્રાપ્ત થયો તે એક તાડપત્રીય પોથીમા^૨ બીજી છે કૃતિઓ સાથે લખાયેલા છે કૃતિઓના નામ આ પ્રમાણે છે—

સુખાહુચરિત્ર (પા ૧-૧૫), ૨ શાલિસદ્રશરિત્ર (પા ૧૫-૨૫), ૩ પુડરીકસ્તવ (પા ૨૫-૩૩), ૪ સુકોશલચરિત્ર (પા ૩૪-૪૩), ૫ દેવકીચરિત્ર (પા ૪૪-૫૫), ૬ યોગશતક (પા ૫૫-૬૫), ૭ અનિતશાતિસ્તવ (પા ૬૫-૭૭)

પ્રતિ ૧૪૧૧ ઇસ લાખી અને ૧૧૧૧ ઇસ પહેાળી છે ફરેક પાનાની ખન્ને બાજુએ ખખ્ખે લાગમાં લખાણ છે અને ફરેક લાગમાં ત્રણથી ચાર લીટીઓ છે મધ્ય લાગમાં દોરો પરોવવા માટે છિદ્ર છે પ્રતિની સ્થિતિ સારી છે ને લિપિ પણ સ્વચ્છ છે તેની લખ્યા સાલ નથી, પણ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના અક્ષિ

૧ ઈ સ ૧૯૨૨ માં આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રસારક મડળ-આશ્રમ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા યોગદશન તથા યોગવિરિમ નામના પુસ્તકના પ્રારંભમાં યોગદશનના મધ્યે લખાયેલા નિબંધમાં ૫ સુખવાલજીએ સ્વેર્તાબર જૈન દો ફર-સ-મુંબઈ દ્વારા પ્રકાશિત જૈન ગ્રંથાવલિને આધારે યોગશતક નામનો એક હરિભદ્રીય ગ્રંથ દોવાની સૂચના આપેલી. ૨ દાખડો ૧૪ ક્રમાંક ૧૨૧

પ્રાયાનુસાર લિપિનો સમય તેરમા સૈકાથી અર્વાચીન હોવાનો સંભવ નથી.

પ્રથમ કૃતિ સુબાહુચરિત્રના અંતમા આ પ્રમાણે પુષ્પિકા છે :
 ‘લિખિતં સાવદેવ્યા સિવદેવિનિમિત્તં કર્મક્ષયાર્થં ચ ।’ આ
 પરથી એમ લાગે છે કે એ પોથી લખનાર
 બાહ્યાભ્યંતર પરિચય સાવદેવી પોતે જ હશે, પરંતુ ખીજે એવો
 પણ મત છે કે ‘લિખિતં’ એવું પદ
 હોવા છતાં તેનો અર્થ ‘લખેલ’ એમ નહિ પણ ‘લખાવેલ’
 એમ કરવો જોઈએ. આ ખીજે મત આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીનો
 છે. તેઓ અક્ષરો અને લિપિના વળાંક ઉપરથી એમ ધારે છે કે
 લખનાર કોઈ પુરુષ જ હોવો જોઈએ જો એમ હોય તો સાવ-
 દેવીએ પોતાની કોઈ સંબંધી સિવદેવીને નિમિત્ત આ પોથી
 લખાવી એવો અર્થ ફલિત થાય ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો
 નિઃશંક છે કે આ સાતે કૃતિઓ એક જ હાથે લખાયેલ છે, તે
 લખનાર નહિ તો લખાવનાર એક બહેન છે અને તે પણ એક
 બહેનને નિમિત્તે.

યોગશતક એ પદ્યબન્ધ ગ્રંથ છે. એના નામ પ્રમાણે એમાં
 સો પદો છે અને તે પ્રાકૃત ભાષામાં આર્યાછન્દમાં ગ્રથિત છે.

યોગશતકમાં યોગનો વિષય ચર્ચાયેલ છે. જૈન પરંપરામા
 પ્રચલિત એવી પરિભાષાઓ તેમજ વર્ગીકરણને અનુસરી ગ્રંથની
 રચના થયેલી છે, છતાં તેમા યોગ્ય સ્થળે ખૌદ્ર અને સાંખ્ય-
 યોગની પરિભાષાઓ તેમજ તેમના મંતવ્યો સાથે જૈન પરિભાષા
 અને મંતવ્યોની તુલના કરી યથાયોગ્ય સમન્વય પણ કરવામાં
 આવ્યો છે યોગશતકની અંતર્ગત સમગ્ર વસ્તુઓનો પરિચય આગળ
 વિગતે આપવામાં આવેલ વિષયાનુક્રમ ઉપરથી થઈ શકે તેમ
 હોવાથી અત્રે એની પુનરુક્તિ અસ્થાને છે.

પ્રસ્તુત યોગશતક જે કે આધ્યાત્મિક શ્રેય છે, પણ તપાસ કરતાં 'યોગશતક' નામની અન્ય કૃતિની પણ જાણ થઈ એ કૃતિ વૈદ્યક વિષયને લગતી છે, અને તે સંસ્કૃતમાં છે 'શતક' હોવા છતાં એની પ્રાપ્ત પ્રતિઓમાં '૧૦૪' પદો છે એ વૈદ્યક વિષયક કૃતિની અનેક પ્રતિઓ જૈન લઠારોમાં સુલભ પણ છે અને મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મારફત પાટણુસ્થિત હેમચંદ્ર જ્ઞાનમંદિરમાની એક પ્રતિ મેળવી અને તે બેડ

દરમ્યાન નયચક્રસપાદક મુનિ શ્રી જજીવિજયજી દ્વારા માધુમ પડવું કે ટિબેટન શ્રેયોમાં પણ એક 'યોગશતક' છે આ ઉપરથી અને જ્ઞાતિનિકેતન અને નાયદા બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠમાં તપાસ કરી તે માધુમ પદ્યું કે ટિબેટન ભાષામાં અનુવાદિત થયેલો તે યોગશતક શ્રેય પદ્યું વૈદ્યકને લગતો છે એ અનુવાદ સંસ્કૃત ઉપરથી જ થયો છે એ નિશક છે આ ઉપરથી અને એ જાણવા પ્રયત્ન કર્યો કે ટિબેટનમાં અનુવાદિત 'યોગશતક' અને પાટણના લઠારમાંથી મળેલ 'યોગશતક' એ બંને એક જ છે કે જુદા જુદા. છેવટે નાયદા વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક ડૉ. નથમલજી ટાટિયાએ ત્યાંના ભાષા પાસે ટિબેટન ઉપરથી થોડો માગ કઢાવી અમને મોકલી આપ્યો જે કે એ માર શરૂઆતના બે પદોનો ગાને છેવટના એક પદનો જ હતો, છતાં શરૂઆતના બે પદોના સારની પાટણથી પ્રાપ્ત 'યોગશતક'માંના શરૂઆતના બે સંસ્કૃત પદો માથે અથ દરિએ અરખામણી કરી તે એમ લાગ્યું છે કે શરૂઆતના એ બે પદો બંનેમાં એક જ છે ટિબેટન અનુવાદમાંના ત્રીજા પદથી માંડી માગળના પદોનો સાગ અઘાપિ ઉપરબ્ધ થયો નથી, એટલે એમ નો અત્યારે કહી ન શકાય કે માગળનો ભાગ ટિબેટન અને સંસ્કૃત 'યોગશતક'માં કેટલે અંશે સમાન છે કે જુદો છે, પણ શરૂઆતના બે પદોનો ભાવ બંનેમાં સમાન હોવાથી એવી અટકળ થાય છે કે મૂળે કૃતિ એક હતી અને તેનો ટિબેટનમાં

અનુવાદ થઈ તે ટિબેટમાં સચવાઈ રહ્યો, જ્યારે ખીજી ખાજી મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ સારતમા, ખાસ કરી જૈન ભંડારોમાં જ, સચવાઈ રહ્યો.

ટિબેટન અનુવાદમાં કુલ ૧૧૦ પદ છે. તેમાંનું છેલ્લું પદ ઉપસંહારરૂપે હોઈ, સામાન્ય રીતે ખૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે તે રીતે, ગ્રંથકાર તેમાં પોતાની કૃતિના પુણ્યના ખદલામાં સૌનું આરોગ્ય ઇચ્છે છે.

પાટણથી પ્રાપ્ત સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથનું ૧૧૦મું પદ જોયું તો તે ટિબેટન પદથી જુદું પડે છે. વળી ટિબેટન કરતાં મૂળ સંસ્કૃતમાં ૧૪ પદો તો વધારે છે જ. અમે શરૂઆતનાં બે પદો જ અત્યારે મેળવી શક્યા છીએ, એટલે આખા ગ્રંથ પરત્વે સરખામણી કરવાનું કામ અત્યારે શક્ય નથી.

ગ્રંથકાર

૧ પ્રસ્તુત ગ્રંથ યોગશતકના કર્તા આચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર છે. હરિભદ્ર નામના અનેક આચાર્યો જૈન પરંપરામાં થઈ ગયા છે^૧. તે ખંધામાં જે યાકિનીમહત્તરાસૂત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને સમયની દૃષ્ટિએ જે સૌથી પહેલાં મનાય છે તે જ અહીં પ્રસ્તુત છે.

હરિભદ્રનો સત્તાસમય પૂર્વથી ચાલી આવેલી માન્યતા પ્રમાણે વિ. સં. ૫૩૦ થી ૫૮૫ ગણાતો.^૨ ડૉ. યાકોબીએ ઉપમિતિભવ-પ્રપંચા કથાની પ્રસ્તાવનામાં વિઠ્ઠમનો નવમો-સત્તાસમય દશમો સૈકો સ્વીકારેલો. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પોતાની ધર્મસંગ્રહણીની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં એનો નિરાસ કરી વિઠ્ઠમનો છઠ્ઠો સૈકો સ્થાપવા

૧. અનેક હરિભદ્રની માહિતી માટે જુઓ શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ દ્વારા 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પા. ૮૮૨

૨ એજન પા. ૧૫૫

કાલીન ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ છે, જેમાની કેટલીક ઐતિહાસિક હોવાનો સંભવ છે :

૧. આ. હરિસદ્રના ઉપદેશપદની મુનિચંદ્રની ટીકાના (વિ. સ. ૧૧૭૪, ઈ. સ. ૧૧૧૮) અંતનો ભાગ. મુદ્રિત.

૨. જિનદત્તકૃત ગણધરસાર્થશતક (વિ. સં. ૧૧૬૯-૧૨૧૧, ઈ. સ. ૧૧૧૨-૧૧૫૪). મુદ્રિત.

૩. પ્રભાચંદ્રકૃત પ્રભાવદ્યરિત, નવમો શૃંગ (વિ. સ. ૧૩૩૪, ઈ. સ. ૧૨૭૮). મુદ્રિત.

૪. રાજજેખરનો પ્રખધકોશ (વિ. સં. ૧૪૦૫, ઈ. સ. ૧૩૪૯). મુદ્રિત.

૫. સુમતિગણિની ગણધરસાર્થશતકની વૃત્તિ (વિ. સં. ૧૨૯૫, ઈ. સ. ૧૨૩૯) અમુદ્રિત.^૧

ઉપર ૧, ૩, ૪, ૫ માં જણાવ્યા મુજબ આ. હરિસદ્રનું જન્મ-સ્થાન ચિત્રકૂટ એટલે હાલતુ ચિત્તોડ હતું. પોતે દીક્ષા લીધી ત્યાં-સુધી આ. હરિસદ્ર ઘણું કરી ચિત્તોડમાં હતા, પરંતુ ત્યાર પછી સાધુ તરીકેનું એમનું ઘણુંખરું જીવન રજપૂતાનાના આસપાસનાં સ્થળોમાં અને ગુજરાતના પ્રદેશમાં પસાર થયું હોય એમ લાગે છે, કેમકે એ પ્રદેશમાં વસતા ઉદ્યોતનસૂરિના તેઓ ગુરુ થતા હતા.^૨

૧. આ ગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ થતી બધી વિગતોને પં. હરગોવિંદદાસે ‘હરિસદ્રસૂરિચરિત્ર’ (સંસ્કૃત)માં, શ્રી દલ્યાણવિજયજીએ ધર્મસંગ્રહણીની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં, શ્રી જિનવિજયજીએ ‘હરિસદ્રસૂરિકા સમયનિર્ણય’ નામના લેખમાં તેમજ યાડોળીએ સમરાઘચ્ચંદાની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તારથી ચર્ચા છે આ ઉપરાંત પં. ખેચરદાસે ‘જૈનદર્શન’ની પ્રસ્તાવનામાં (ગુજરાતી), અને શ્રી મોહનલાલ દેસાઈએ ‘જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’માં (પા. ૧૫૫થી) આ. હરિસદ્રની જીવનરેખા આલેખી છે. આ બધામાંથી આવશ્યક નિષ્કર્ષ અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

૨. જુઓ યાડોળીની સમરાઘચ્ચંદાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના પા. ૬. આનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ ખંડ ૩, અંક ૩માં આપ્યો છે

ગણધર્મસાર્થશતકની વૃત્તિમા કહ્યું છે કે આ હરિસદ્ર જાતે પ્રાણલુ હતા અને પ્રભાવકચરિતમા પણ તેઓ રાજા જિતારિના પુરોહિત હતા એવો નિર્દેશ છે જો કે મૂળ ગણધર્મસાર્થશતકમા અને ઉપદેશપદની મુનિચ દ્રક્ત ટીકામા આ જાખતનો ઉલ્લેખ નથી, છતાં એ અમત્ય નથી એમ યાકોળી માને છે, કેમકે આ હરિસદ્રનું જૈનધર્મનું ઉંડું જ્ઞાન જાણુએ મૂકીએ તોપણ એમનું અન્યાન્ય વિષયોનું જ્ઞાન એવા પ્રકારનું છે કે જે પ્રાણલુને જ કમપ્રાપ્ત હોય વળી તેમની ધર્મપરિવર્તનને લગતી મુખ્ય ઉકીકત જ મૌથી જૂના ઉલ્લેખમા (મુનિચ દ્રક્ત ટીકામા) મળે છે તે પણ એ જ વસ્તુ મુચવે છે ?

ડો યાકોળી જણાવે છે કે 'યાકિની સાધ્વીને પોતાની ધમ માતા તરીકે સ્વીકારીને હરિસદ્ર પોતાનું સાચા ધર્મમા પરિવર્તન લેણીને આસારી માને છે આ તેમનો ખીજો જ મ કહી શકાય ' આ પરિવર્તન કઈ રીતે થયું તે વિશેની કિંવદન્તી પ્રભાવકચરિતમા આ રીતે છે

“ હરિસદ્ર ચિનકુટમા રાજા જિતારિના પુરોહિત હતા તેઓએ વિદ્રતાના અભિમાનથી પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે 'જેનું કહેલું ન સમજું તેના હું શિષ્ય થાઉં ' એક વાર છૂટા પડેલ એક ઉન્મત્ત હાવીથી ખચવા તેઓએ જૈન મંદિરનો આશ્રય લીધો ત્યાં તીર્થંકરની પ્રતિમાને જોઈ તેના તેઓએ ઉપહાસ કર્યો ખીજ દિવસે ઘેર જતા રસ્તામાં મધરાતે તેઓએ એક વૃદ્ધ સાધ્વીને એક ગાથા ઉચ્ચારતી સાંભળી, જેનો અર્થ તે ન અમજી શક્યા તેની

૧ જુઓ યાકોળીની સમસાધ્યક્ષદ્ધાની અમેજ પ્રસ્તાવના પા ૮ અ ૧૨ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પા ૨૮૭-૮૮

૨ એજન અમેજ પા ૮ અને ગુજરાતી પા ૨૮૭-૮૮

૩ ચંદ્રિદુગ દરિવળગ પળગ ચર્હાળ કેસવો ચવરી ।

કસવચક્કી કસવ દુચદા કરી ય ચર્હી ય ॥

—આવશ્યકનિયુ જિ આ ૪૨૧

પાસે જ્યારે તેઓ શિષ્ય થવા ગયા ત્યારે તેણે ગુરુ જિન-
ભટસૂરિ પાસે જવા કહ્યું. જ્યારે શ્રી હરિભદ્રે ગુરુને ગાથાનો
અર્થ પૂછ્યો ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે જૈન સૂત્રોના અર્થો જૈન
પ્રવ્રજ્યા લઈને જે વિધિપૂર્વક ભણે તેને જ કહેવામા આવે છે. આથી
તેઓએ દીક્ષા લીધી અને યાકિની મહત્તરને ધર્મમાતા તરીકે
સ્વીકારી. શ્રી હરિભદ્રની વિદ્વતા ને તેમના ચારિત્ર્યને કારણે ગુરુએ
તેમને પોતાના પટ્ટધર બનાવ્યા.”

શ્રી હરિભદ્ર સામાન્ય રીતે તેમના દરેક ગ્રંથને અંતે
'વિરહ' શબ્દ વાપરે છે, તે એમના ગ્રંથો પારખવા માટે એક
ચિહ્ન છે. પરંપરાગત કિંવદન્તી પ્રમાણે 'વિરહ' શબ્દ શ્રી
હરિભદ્રના બે ભાણેજ શિષ્યો હંસ અને પરમહંસનો વિયોગ
સૂચવે છે, જે કે શ્રી હરિભદ્ર પોતે કયાય પણ આ બાબતનો
નિર્દેશ કરતા નથી. આ સંબંધી કિંવદન્તી દ્વંદ્વમાં આ પ્રમાણે
છે. શ્રી હરિભદ્રે પોતાના હંસ ને પરમહંસ નામના બે ભાણેજોને
દીક્ષા આપી શિષ્ય કર્યા. શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યા પછી ખૌંડશાસ્ત્ર
શીખવા તેઓ ખૌંડ વિદ્યાસ્થાનમાં ગયા. ત્યાં ગુરુને જૈનસાધુઓ
હોવાની શંકા જતા પારણું કરવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે તેણે
ચાલવાના માર્ગ પર જિનપ્રતિમા રખાવી બધા શિષ્યોને તે ઉપરથી
ચાલવા કહ્યું. હંસ ને પરમહંસ પ્રતિમા પર બડીથી ત્રણ રેખા કરી
અને એ રીતે જિનપ્રતિમાને બુદ્ધપ્રતિમા બનાવી તે ઉપર પગ દઈ

અર્થ—પ્રથમ બે ચક્રવર્તી થયા, પછી પાંચ વાસુદેવ, પછી પાંચ
ચક્રી, તે પછી એક વાસુદેવ અને ચક્રી, તે પછી કેશવ અને ચક્રવર્તી,
ત્યારબાદ કેશવ અને બે ચક્રવર્તી, પછી કેશવ અને છેલ્લા ચક્રવર્તી થયા.

૧. જિતારિ રાબના પુરોહિતની બાબત તેમજ હાથીનો પ્રસંગ બાદ
કરતાં હિંદુ અહેવાલની બધી બાબતોનો સંવાદ મુનિચંદ્રસૂરિના હલ્લેખમાં
દ્વંદ્વમાં મળે છે તે ઉપરથી કહી શકાય કે આ કિંવદન્તી પ્રાચીન છે અને
તેમા ખાસ કોઈ અત્યુક્તિ ન હોઈ તેને સત્ય માની શકાય. (જુઓ
યાકોબીની સમરાધ્યક્ષાની પ્રસ્તાવના પા. ૯)

ચાલ્યા પોતાને મારી નાખવાનો બૌદ્ધોનો વિચાર જણાતાં તેઓએ તે સ્થળનો ત્યાગ કર્યો પાછળ બૌદ્ધ રાજાનું લશ્કર આવ્યું હતું સહતા હડતા મરાયો પરમહંસ પાસેના નગરના રાજા સુરપાલની સહાયતાથી ગુરુ પાસે પહોંચ્યો ને સર્વ નાત ઠહી સ્વર્ગસ્થ થયો ૧ શ્રી હરિભદ્ર કુપિત થયા તેઓએ બૌદ્ધો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો 'જ હરિ તે ધગધગતા ઠડાયામા પડે' એ શરત હતી બૌદ્ધાચાર્યો હાગતા બળતા તેલમા ઢોમાયા શ્રી હરિભદ્રના શુભને બખર પડતા કોપની પ્રગાતિ માટે તેમણે ત્રણ ગાથાઓ લખી મોકલી શ્રી હરિભદ્રને પશ્ચાત્તાપ થયો આ ત્રણ ગાથાઓ પૃથ્વી તેઓએ સમરાદિત્યકથા પ્રાકૃતમા રચી ઢોવાનું કહેવાય છે તેઓએ ૧૪૪૦ કે ૧૪૪૪ બૌદ્ધોને રાહાગવાનો સંકલ્પ કર્યો ઢોવાથી તેના પ્રાયશ્ચિત્ત લેજે તેઓએ તેટલા ગ્રથો ગયા ઢોવાનું મનાય છે ૨

૧ સમભગ આવી જ કથા આપણને પ્રસિદ્ધ ટિગમ્બર વિવાન અમલ હના સબધમા મળે છે અમલ હ અને તેમના નાતાભાઈ નિકલ હ છપી રીતે બૌદ્ધ મઠમા વિદ્યાધ્યયન કરવા ન્નય છે પકડાઈ જતા બનેને કારાગારમા નાખવામા આવે છે ત્યાંથી રાત્રિએ તેઓ આત્મરક્ષા માટે ભાગી ન્નય છે તેઓને પકડવા પોડેસવારો પાછળ પડે છે અમલ હ નિન શાસનના પ્રચારનો ઉદ્દેશ પોતાના વિદ્યાબળે સિદ્ધ કરી સકશે એમ માની નિકલ હ તેમને એક તળાવમા છુપાઈ જવા હદો છે ને પોતે સેનિકો વડે મરાય છે સેનિકોના ગથા બાદ અમલ હ બદાર આવે છે—આ પ્રદારની કથા ચાલી આવે છે, એ કે અમલ હ પોતે કથાય પોતાના ભાઈ નિકલ હનો ઉદ્દેશ કરતા નથી આ કથાની ઐતિહાસિકતા બાબત તેમજ હંસ પરમહંસની કથા પર એના પ્રભાવ વિશે વિરતૂત ચર્ચા શ્રી દેવાસ ચંદ્ર શાસ્ત્રીએ કરી છે (તુઓ ન્યાયકુમુદયદ્ર-માન ૧ પા ૩૦ થી ૩૫)

૨ આવી જ આખ્યાયિકા થોડા પ્રેમર સાથે શાસ્ત્રોપરના પ્રબધ કારામા ઉલ્લિખિત છે ચાહોની લખે છે કે આ કિવદંતીમા મહંસ તથ્ય હોઈ મોકે પરંતુ ઝીખવટથી જોનાર અભ્યાગી તેને હરિભદ્રના જીવનના ઐતિહાસિક બનાવ તરીકે નહિ સ્વીકારે (સમરાદિત્યમ્હાની અથેષ પ્રવેશના પા ૧૭ અને ગુજરાતી અનુવાદ પા ૨૬૪)

શ્રી હરિભદ્રના જીવનવૃત્ત માટે ઉપર આપેલ આધાર ગ્રંથોમાં ભદ્રેશ્વરમૂરિના ‘કહાવલી’ (પ્રાકૃત) ગ્રંથને ક્ષીણ નથી. શ્રી જિનવિજયજીના લેખને આધારે યાકોબીએ એના નિર્દેશ-માત્ર કર્યો છે.^૧ આ ગ્રંથ અમુદ્રિત છે અને એની એક જ તાડ-પત્રીય પ્રતિ પાટણના ગ્રંથભંડારમાં છે. આમાં શ્રી હરિભદ્રમૂરિના પ્રબંધ સૌથી છેલ્લો છે એટલું જ નહિ, પણ જિનભદ્રગણિ ક્ષમા-શ્રમણના મંબંધમાં ‘મંપય’ દેવલોચન ગયો’ અર્થાત્ ‘હમણું જ દેવલોચન પામ્યા’ એવા શબ્દો વપરાયેલ છે. આ ઉપરથી ડૉ. ઉમાકાંત શાહ કહાવલીને પ્રાચીન માને છે.^૨ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પ્રભાવકચરિતની પોતાની ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં કહાવલીમાં ઉપલબ્ધ થતી વિગતોનો સૌથી પ્રથમ ઉપયોગ કર્યો છે.^૩ તેઓ પણ એને અન્ય આધારગ્રંથો કરતાં પ્રાચીન તેમજ વધુ પ્રામાણિક માને છે. શ્રી જિનવિજયજી તેમજ શ્રી પુણ્યવિજયજી સાથે પરામર્શ કરતાં માધૂમ પડ્યું કે તેઓ પણ એવો જ મત ધરાવે છે. આથી એ ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થતી વિગતોની ખાસ નોંધ લેવી ઘટે.

કહાવલીમાં શ્રી હરિભદ્રના જન્મસ્થાન તરીકે ચિત્તોડનો નિર્દેશ નથી, પણ તેઓ ‘પિવંશુર્ધ બંસપુણ્ણી’ના^૪ રહેવાસી હતા અને ‘જેનુ બોલેલું ન સમજું’ તેનો શિષ્ય થાઉં’ એ પ્રતિજ્ઞા સાથે કરતા

૧ એજન પા ૬.

૨ જોએ ‘જૈન સત્યપ્રવાગ’ વર્ષ ૧૭, અંક ૪, પા ૮૬-૯૦.

૩ પા. ૫૦ થી આગળ તે પછી શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાએ ‘અને-કાંતજયપતાકા’ની પોતાની અગ્રેજ પ્રસ્તાવના (ભાગ ૧. પા. ૨૧)માં તેમજ શ્રી હૈલાસચંદ્ર શાસ્ત્રીએ ન્યાયકુમુદ્યદ્રની પ્રસ્તાવના (ભાગ ૧. પા ૩૨-૩૩)માં કહાવલીની અમુક વિગતોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૪ શ્રી કલ્યાણવિજયજી ‘પિવંશુર્ધ નામની કોઈ બ્રહ્મપુરી’ એમ જણાવે છે. જુઓ પ્રભાવકચરિત (ગુજરાતી)ની પ્રસ્તાવના પા ૫૦

કરતા તેઓ ચિત્તોડ આપ્યા હતા એવો તેમા ઉલ્લેખ છે આ ઉપગત એમની માતા ગંગાને પિતા ગ કરસદનો પણ નિર્દેશ કહાવણીમા છે જે અન્યત્ર નથી તેમના ધર્મપરિવર્તનની હકીકતમા પણ અહીં થોડી ભિન્નતા છે ગુરુનુ નામ જિનસટ નહિ, પણ જિનદત્તમરિ જણાવ્યું છે જ્યારે ગુરુએ ‘ચક્ષિદુગ ગાથાનો અથ આ હરિભદ્રને મમળ થો ત્યારે આ હરિભદ્રે તેમને ધમના સ્વરૂપ તેમજ ફળ વિશે પૂછ્યું ગુરુએ કહ્યું “સરપૃહને માટે ધર્મનું ફળ સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ છે, જ્યારે નિરપૃહને માટે ધર્મનું ફળ ‘સવવિરહ’ છે” હરિભદ્ર કહ્યું, “મને સવવિરહ જ પ્રિય છે, માટે તેમ કરો” આથી ગુરુએ તેમને જૈન દીક્ષા આપી ત્યાગ્યાદ આચાર્યપદ આપી પોતાના પદ ધર રાખ્યું બનાવ્યા

શ્રી હરિભદ્ર ‘સવવિરહસૂત્રિ’ નામથી પ્રસિદ્ધ કેવી ગીને થયા એ વિશે પણ કહાવણીમા જુદી જ વિગત છે શ્રી હરિભદ્ર જ્યારે બોજન કરવા બેસતા ત્યારે તેમનો ભક્ત લલિતગ શખ વગાડતો તે સાસળી ચાચકો આવતા લલિતગ તેઓને બોજન કરાવતો પાછા વળતા ચાચકો શ્રી હરિભદ્રને નમસ્કાર કરતા અને શ્રી હરિભદ્ર તેમને ‘સવવિરહ કરવામા ઉદ્યમવન્ત થાઓ’ એમ આશીર્વાદ આપતા આ સાસળી ‘ધણુ જીવો સવવિરહસૂત્રિ’ આમ બોલતા તે પોતાને સ્થાને જતા આ રીતે આ હરિભદ્ર ‘ભવવિરહ સૂત્રિ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા

ઉપગના પ્રમગો પરની એમ લાગે છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિ ‘વિરહાક’ કહેનાયા તેનું ખરું કારણ તેમની ભવવિરહની ધગશ હતી, નહિ કે પછીના પ્રબધા કહે છે તે પ્રમાણે એમના નિબંધોનો વિરહ

શ્રી હરિભદ્રના શિષ્યો વિશે પણ કહાવણીમા અન્ય પ્રધા ક્રમતા જુદી વિગત મળે છે તેમા કહ્યું છે કે ‘શ્રી હરિભદ્રને મર્વશાસ્ત્ર કુશલ જિભદ્ર અને વી ભદ્ર નામના બે શિષ્યો હતા તે મમયે

ચિત્તાડમા ખૌઢ મતનુ પ્રાખલ્ય હતુ, નેથી હરિભદ્રના જ્ઞાન અને કલાની ખૌઢો ઘણી ઈર્ષ્યા કરતા હતા અને એ જ કારણથી તે ખન્ને શિષ્યોને ખૌઢોએ એકાંતમા મારી નાખ્યા. આની ખબર પડતાં શ્રી હરિભદ્રે અનશન કરવાનો નિર્ધાર કર્યો, પણ પ્રવચનના પ્રભાવક જાણીને તેમને તેમ કરતા રોકવામાં આવ્યા. છેવટે અંથ-રાશિને જ પોતાની શિષ્યસંતતિ માનીને તેની રચનામા તેઓ વિશેષ ઉદ્ધમી થયા.’

શ્રી કલ્યાણવિજયજીના મત અનુસાર કહાવલીનુ ઉપરનુ લખાણુ વધુ પ્રાચીન ને પ્રામાણિક છે, કેમકે હંસ ને પરમહંસ જવાં નામો જૈન શ્રમણોમાં પ્રચલિત નથી; એ નામો કલ્પિત હોવાં જોઈએ અને નહિ તો ઉપનામ હોઈ શકે, પણ આવાં મૂળ નામો હોવા સંભવતા નથી.^૧ અમને પણ કહાવલીનો ઉલ્લેખ વધારે વજનદાર લાગે છે.

શ્રી હરિભદ્રના ગ્રંથોની સંખ્યા ખહુ મોટી છે. પૂર્વપરંપરા પ્રમાણુ તેઓ ૧૪૦૦, ૧૪૪૦ અથવા ૧૪૪૪ પ્રકરણોના કર્તા મનાય છે^૨ શ્રી હરિભદ્રે પ્રાકૃત ને સંસ્કૃત કૃતિઓ ખત્રે લાખામા તથા ગદ્ય અને પદ્ય ખત્રે શૈલીમા લખ્યુ છે. તેઓએ માત્ર અનેક ગ્રંથો જ નથી લખ્યા, પરંતુ અનેકવિધ વિષયો પણ મૌલિક રીતે સ્પર્શ્યા

૧. જુઓ પ્રભાવકચરિતની પ્રસ્તાવના પા. ૫૩.

૨. આમા ૧૪૦૦ ની પરપરા જૂની છે અને એનો નિર્દેશ સૌ પ્રથમ મુનિચંદ્રસૂરિએ (વિ. સં. ૧૧૭૪) ઉપદેશપદની શીલામાં ર્યો છે. આ સિવાયના ઉલ્લેખો માટે જુઓ પં બેચરદાસ કૃત ‘જૈનદર્શન’ની પ્રસ્તાવના પા. ૪-૭. શ્રી રાજશેખરસૂરિ પોતાના ‘પ્રબધકોશ’માં શ્રી હરિભદ્રના ૧૪૪૦ ગ્રંથો હોવાનું જણાવે છે. ૧૫મા સૈકાના શ્રી રત્ન-શેખરસૂરિ પોતાના ‘આદ્યપ્રતિકમણ્યાર્થદીપિકા’મા શ્રી હરિભદ્રના ૧૪૪૪ ગ્રંથો હોવાનું સૂચવે છે.

છે તેમણે ચારેચાર અનુયોગવિષયક શ્રેયો લખ્યા છે દા ત ધર્મસ ગ્રહણી, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય આદિ દ્રવ્યાનુયોગવિષયક, ક્ષેન સમામવૃત્તિ આદિ ગણિતાનુયોગવિષયક, પચવસ્તુ, પચાશક, ધર્મગિદ્ધ, ઉપદેશપદ, મળોધપ્રકરણ આદિ ચગ્લુકરણાનુયોગ વિષયક અને સમરાધ્યયકહા, ધૂર્તાખ્યાન, કથાકોશ, વગેરે ધર્મકથાનુયોગવિષયક ઉપગત અનેકાતજ્યપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, ન્યાયપ્રવેશવૃત્તિ જેવા શ્રેયો તેમની ન્યાયવિષયક પ્રતિભા ને અભ્યાસનો સચોટ ખ્યાલ આપવા પૂરતા છે અનેક યોગ શાસ્ત્રોના ઢોહનરૂપ તેમજ જૈન યોગસાહિત્યમા એક નવો જ ચીલો પાડનાર તેમના યોગવિષયક શ્રેયો (યોગગિદ્ધ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય આદિ) વિષયવૈવિધ્યમા ઉમેરો કરે છે

શ્રી હરિભદ્રના શ્રેયોની યાદી અનેક લેખકોએ આપી છે^૧, પરંતુ તે ખંધી સંપૂર્ણપણે એકબીજાને મળતી આવતી નથી શ્રી હરિભદ્રના પોતાના શ્રેયોમા આવેલા ઉલ્લેખોને આધારે, અથ શ્રેયકારોએ કરેલા હરિભદ્રીય શ્રેયોના ઉલ્લેખોને આધારે તેમજ વેખર, પિટર્સન, ભાડારકર વગેરેની નોંધો અને ખીખ

નો યાકોખીના મત અનુસાર આ પરપરાગત કથન અતિશયોક્તિ ભરેલું હોય અથવા એમ માનવું જોઈએ કે પ્રકરણ એ પદ્ધતિસર તૈયાર કરેલ જુદો કથ ન હોય, પરંતુ પચાશના ૫૦ પ્રકરણો અદ્ધકના ૩૨ ઘોડાકના ૧૧ વગેરે એવા મર્યાદિત અથમા એ સંખ્યાનો ઉપયોગ થયો હોય જુઓ સમરાધ્યયકહાની પ્રસ્તાવના પા ૧૨

૧ શ્રી મણિલાલ નળુભાઈએ ધમગિદ્ધના ગુજરાતી ભાષાતરની પ્રસ્તાવનામા ૫ હરગોવિંદદામે હરિભદ્રના સરકૃત જીવનચરિત્રમા શ્રી દક્ષ્યાલવિનયજીએ ધમસ ગ્રહણીની સરકૃત પ્રસ્તાવનામા ૫ બેચરદાસે જૈનદરાનની પ્રસ્તાવનામા શ્રી મોહનલાલ દેસાઈએ જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસમા શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાએ અનેકાતજ્યપતાકાની અમેજ પ્રસ્તાવના (સા ૧-૨)મા આ હરિભદ્રના શ્રેયોની યાદી આપેલી ॥

સાધનોને આધારે શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પોતાની યાદી તૈયાર કરી છે. એમાં ૮૮ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓએ પ્રાપ્ય, અપ્રાપ્ય, શંકિત અને સંભવિતતાની કોટિનો પણ ઠીક ઠીક ઊઠાપોઠ કર્યો છે. શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાએ અનેકાંતજયપતાકાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (ભાગ ૧)માં શ્રી હરિભદ્રને નામે ચહેલા એવા ૮૭ ગ્રંથોની યાદી આપી છે, અને સાથે સાથે અનેકાંતજયપતાકાના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં એ બધા ગ્રંથોની સમીક્ષા કરી એમાંથી જટલા નિશ્ચિત રીતે શ્રી હરિભદ્રના જ છે તે તેમણે પ્રમાણિત સાથે જુદા તારવ્યા છે, તેમજ તે ગ્રંથોના વિષયનો દ્વંદ્વ પરિચય પણ આપ્યો છે. આમાં આજ સુધી નહિ નોંધાયેલા એવા પણ કેટલાક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.^૧ આ બન્ને યાદીઓને સામે રાખી મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી સાથે પરામર્શ કરી અમે એક સ્વતંત્ર યાદી તૈયાર કરી છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ૬.)

આ. હરિભદ્રચૂરિના સાહિત્યના અવલોકન પરથી તેમણે આપેલા જ્ઞાણની વિગતવાર ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં એટલું દ્વંદ્વમાં નોંધવું જરૂરી છે કે આગમોની ટીકા સંસ્કૃતમાં રચનાર સૌથી પહેલા શ્રી હરિભદ્ર જ છે^૨ જેમાં કોઈ મતનું ખંડન ન હોતાં માત્ર તટસ્થભાવે

૧. દા. ત. ભાવનાસિદ્ધિ, આત્મસિદ્ધિ, અનેકાંતસિદ્ધિ, વર્ગદેવદિસૂત્ર વગેરે પરંતુ કેટલાક જે નિશ્ચિત રીતે શ્રી હરિભદ્રના કહી શકાય એમ છે એવા છૂટી પણ ગયા છે; જેમ કે યોગશતક, લઘુદ્વેષસમાસ વગેરે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ૬)

૨. આગમગ્રંથો પરની જૂની ટીકાઓ, નિર્ણયિઓ, ભાષ્યો અને ચૂલ્લિઓ આ. હરિભદ્રના પહેલાં પ્રાકૃતમાં લખાયેલી મળે છે. નન્દીસૂત્ર પરની ત્રિનદાસગણીની ચૂલ્લિ ઈ. સ. ૬૭૭માં પૂર્ણ થઈ હોવાનું મનાય છે. તે પણ પ્રાકૃતમાં જ છે. કોઈ પણ આગમગ્રંથ પર જૂની સંસ્કૃત ટીકા બધામાં ન હોઈ એમ કહી શકાય કે આ કેરકાર આ. હરિભદ્રથી જ શરૂ થયો હતો, જે હિત્તરકાળમાં પણ ચાલુ રહ્યો છે.

દર્શનોનું પ્રામાણિક નિરૂપણ જ હોય એવો ધડુદશન પર શ્રદ્ધા
 લખનાર પણ મૌથી પહેલા તેઓ જ છે^૧ એ જ રીતે તત્ત્વ-
 ચિંતન, આચાર ને યોગના વિષયમાં તુલના તેમજ સમ વય દ્વારા
 નિરૂપણ કરવાનું પ્રસ્થાન સારતીય વાક્યમયમાં તેમણે જ પ્રાગ્વ્યુ છે
 વિશિષ્ટ ક્ષણો.

આ હરિભદ્રના આત્મિક જીવન યા વ્યક્તિત્વનો સ્પષ્ટ
 પરિચય કરવાનું એકમાત્ર સાધન તે એમના ઉપલબ્ધ બધા જ
 શ્રદ્ધાનું વિષયવાર વિગતથી તટસ્થભાવે અવલોકન કરવું એ છે,
 પરંતુ અત્રે એવા મમત્ર અવલોકનનો અવકાશ નથી, છતાં તેમના
 વ્યક્તિત્વનો અધૂરો પણ સાચો અને સ્પષ્ટ પરિચય કરાવવો
 આવશ્યક છે એ દૃષ્ટિએ અમે તેમના કેટલાક શ્રદ્ધા પસંદ કરી
 તેમણે કથાકાંડ, તત્ત્વચિંતક, આચારમશોવક અને યોગી
 ક્યાસી તરીકે તે તે વિષયમાં કેવો વિશિષ્ટ ક્ષણો આપ્યો છે
 એ યથાસંભવ વિચારીશું.

શ્રી હરિભદ્રને નામે એક કથાકોશ નામનો શ્રદ્ધા ઉલ્લેખ
 થયેલ છે પરંતુ તે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેમની
 કથાકાર સમગ્રાઈઅચકહા (મમરાદિત્યકથા) ઉપલબ્ધ
 છે આ કૃતિ નાકૃતમાં છે એની સુકુમાર
 રીતી, ભાષાસૌષ્ઠ્ય તેમજ મુખ્ય વક્ત્ર યને સ્પષ્ટ કરવા માટે
 સિદ્ધ કરાયેલી વસ્તુસંકલના એ બધું તેમના વિશિષ્ટ કવિત્વનું
 સૂચક છે^૨

૧ શ્રી હરિભદ્ર પહેલા કોઈએ આનું નિરૂપણ દર્શાવ્યું પ્રમાણ આજ
 સુધી જ્ઞાત નથી.

૨ ચાકોળીએ સમગ્રાઈઅચકહાનું સંપાદન કરેલું છે તેમણે પોતાની
 અગ્રેજ પ્રસ્તાવનામાં તે દર્શાવ્યું હોય ને મહત્ત્વ દર્શાવેલ છે.

શ્રી જિનવિજયજીએ કુવલયમાલા નામના લેખમાં પ્રસંગવશ સમ-
 ગ્રાઈઅચકહાની યોગ્ય મુલવણી દેહમાં કરી છે (જુઓ, વસંત સમારક
 શ્રદ્ધા પા ૨૬૨-૨૬૪)

જૈન પરંપરામાં કથાનુયોગ એ એક શાસ્ત્રનો પ્રકાર મનાયો છે. આગમિક સાહિત્યમાં આવતી કથાઓ ઉપરાંત પણ અનેક-વિધ કથાઓ લખવાની પ્રણાલી શ્રી હરિભદ્ર પહેલાંથી પણ ચાલુ તો હતી જ. તરંગવતી, વસુદેવહિંડી, ધમ્મિલહિંડી, પઉમ-ચરિય આદિ અનેક ચરિત કે કથાગ્રંથો રચાયેલાં, જેમાંથી કેટલાક ઉપલબ્ધ પણ છે. પરંતુ એ બધામાં સમરાદિત્યકથાનું સ્થાન અનોખું છે. એક તો તેની ભાષા સરલ હોઈ સુખોદ છે, વર્ણનો કંટાળો આપે તેવાં લાંબા નથી અને અવાન્તર કથાઓ એવી રીતે ગૂંથાઈ છે કે જેથી મુખ્ય કથાવસ્તુનો સંબંધ વાચકના મનશ્રષ્ઠ સમીપ અવિચ્છિન્ન રહે છે અને ઉત્તરોત્તર રસ પોષાતો બને છે. આવા જ લખાણોથી સુપ્રસિદ્ધ કવિ ધનપાલે તિલક-મંજરીની પ્રસ્તાવનામાં તેની પ્રશંસા કરતા કહ્યું છે કે :

નિરોદ્ધું પાર્યતે કેન સમરાદિત્યજન્મન ।

પ્રશમસ્ય વશીભૂતં સમરાદિત્યજન્મન ॥

અર્થાત્ સમરાદિત્યકથાના વાંચનથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રશમ-રસને વશ થયેલું મન જ્યારે વૈર-વિગ્રહ આદિ ઉપાધઓ ત્યજવા માટે છે ત્યારે એ મનને કોઈ રોકી શકતું નથી.

ધનપાલ પછી આ. હેમચંદ્રે પણ પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં એને સકલકથા તરીકે ઓળખાવી છે.^૧ કવિ ધનપાલ પહેલાં પણ શ્રી હરિભદ્રના વિદ્યાશિષ્ય ઉદ્યોતનસૂરિએ તો બાણે સમરાદિત્યકથાના પ્રભાવથી પ્રેરાઈને જ પોતાની ‘કુવલયમાલા’ કથા રચી હોય એમ લાગે છે.^૨ સમરાદિત્યકથાનું મહત્ત્વ દિવસે દિવસે એટલું બધું વધતું ચાલ્યું કે આગળ જતાં તેનો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ થયો અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ સમરાદિત્યરાસ રચાયો.

૧. સમસ્તફલાન્તેતિ વૃત્તવર્ણના સમરાદિત્યાદિવત્ સકલકથા ।
કાવ્યાનુશાસન અ ૮. સૂ. ૮.

૨. જુઓ શ્રી જિનવિજયજીનો ‘કુવલયમાલા’ લેખ, વસંત સ્મારકગ્રંથ,
પા. ૨૬૨-૬૪.

૨૦ માં તીર્થ કંઠ નેમિનાથ અને માધ્વી રાજેમતી એ બંને પાત્રો જૈન ૫૨ પરામા સુવિખ્યાત છે નેમ રાજેમતીના નવ ભવોની કથા પણ જાણીતી છે દરેક ભવમા એ બંને પતિપત્ની તરીકે સહજીવન ગાળે છે અને સત્પુરુષાર્થથી વિકાસ કરતા કંઠતા છેલ્લા નવમા ભવમા બંને મુક્તિપદ સાધે છે આ નવે ભવમા બંનેનો પુરુષાર્થ એકધારે વિકાસશીલ ને સવાદી રહ્યો છે, જ્યારે સમગ્રદિત્યકથાના મુખ્ય બે પાત્રો રાજકુમાર શુણ્ણસેન અને પુરોહિતપુત્ર અગ્નિશર્માની કથા જુદી જ રીતે શરૂ થાય છે આ બંનેનું નવ ભવમા એક યા બીજી રીતે સાહચર્ય સધાય છે, પણ તે સવાનમા પરિણમતું નથી

પોતાની બેડાળ આકૃતિની શુણ્ણસેન વાગ્ વાર કરેલ મશ્કરીથી કંટાળી અગ્નિશર્મા તાપસ બને ■ જેથી બીજે જ મે એવી વિડ બના સહવી ન પડે કાલાતરે શુણ્ણસેનને અગ્નિશર્માનો મેળાપ થાય ■ શુણ્ણસેન પોતાના અપગ્રાધની માફી માગી અગ્નિશર્માને મામોનામને પાગલું પોતાને ત્યાં લિલ્લા લેવા આશરૂપૂર્વક નિમત્રે છે માસાતે અગ્નિશર્મા ત્યાં જાય છે, પણ એક યા બીજે કારણે તેના મત્ત્યે ધ્યાન અપાતું નથી આમ આગ વાગ બનવાથી અગ્નિશર્મા દોષે ભરાઈ જન્મોજન્મ શુણ્ણસેનનું વેર લેના સહસ્ર કરે છે જ્યારે શુણ્ણસેન સાધુ બને છે ત્યારે દેવયોનિમા ગયેલ અગ્નિશર્માનો જીવ વૈરવૃત્તિને કારણે તેના ૫૦ અગ્નિકણુ વગ સાવી તેનો જીવ લે છે, પરંતુ શુણ્ણસેન જરાય રોષ લાવ્યા ત્રિવાય ક્ષમાથી બધું સહી લે છે આમ એક પછી એક જન્મમા અગ્નિશર્માનો જીવ શુણ્ણસેન ૧૧ જીવનો ઘાત કરે છે, પણ તે તો ક્ષમાપૂર્વક સહી લે છે અને એ રીતે ઉત્કર્ષ પામતા મુક્તિ મેળવે છે, જ્યારે અગ્નિશર્માનો આત્મા અધોગતિ પામે ■

આ રીતે સત્કર્મ તેમજ સત્પુરુષાર્થનું અને અમત્કર્મ તેમજ અસત્પુરુષાર્થનું ફળ કેટલું હોય એ મુખ્ય વચ્ચવ્યને દર્શાવના

શ્રી હરિભદ્રે ગુણુસેન અને અગ્નિશર્માના નવ ભવની કથા અવાન્તર આખ્યાનો તેમજ પ્રાસંગિક સુભાષિતો અને ઉપદેશો સાથે એવી સચોટ શૈલીએ રચી છે કે તે વાંચનારનું ચિત્ત જીતી જ લે છે. તેથી જ એના પ્રત્યે અર્વાચીન વિદ્વાનો પણ આકર્ષાય છે.

શ્રી હરિભદ્રે જ્યારે પ્રજ્ઞાપના, દશવૈકાલિક, અનુયોગદ્વાર આદિ જૈન આગમો પર સર્વપ્રથમ સંસ્કૃત ટીકા લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તો તેમને પૂર્વાચાર્યવિરચિત તત્ત્વચિંતક આગમોની સંસ્કૃતમાં માત્ર સમજૂતી જ આપવાની હતી. તેથી તેમાં તેમની કોઈ વિષયગત નવતા ન દેખાય તે સમજી શકાય એમ છે, પરંતુ જ્યારે તેઓએ તત્ત્વચિંતન અને આચારના એક કે અનેક મુદ્દાઓને લઈ સ્વતંત્ર પણે તેના ઉપર વિચારવા અને લખવા માડ્યું ત્યારે તેમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ તદ્દન નિરાળી ગીતે ઊપસી આવતું દેખાય છે. પ્રથમ તત્ત્વચિંતનને લઈ આ વિધાન સ્પષ્ટ કરીએ. તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા એક કે અનેક પ્રશ્નો પર આ. હરિભદ્રે એકંદરે લખ્યું છે ઘણું, પણ એમના વિશિષ્ટ ક્ષણોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા માટે અહીં એવાં લખાણોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખીશું : પહેલા ભાગમાં અનેકાંતજયપતાકા જેવા, ખીજામાં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય જેવા અને ત્રીજામાં ષડ્દર્શનસમુચ્ચય જેવા ગ્રંથો આવે.

અનેકાંતજયપતાકામાં આ. હરિભદ્રે જૈન પરંપરાના પ્રાણમૂત ગણાતા અનેકાંતવાદનું તર્કપુરસ્સર સ્થાપન કરે છે અને સાથે સાથે ખીજા પ્રસિદ્ધ એવા એકાંતવાદોનું^૧ નિરસન કરે છે, એટલું જ નહિ, એ નિરસનમાં ગર્ભિત રીતે ઇતર વાદો પર વિજય મેળવવાની વૃત્તિ હોય તેમ પણ એ ‘જયપતાકા’ શબ્દથી

૧. જેમકે એકાંત-નિત્યત્વવાદ, એકાંત-અનિત્યત્વવાદ, એકાંત-સત્-વાદ, એકાંત-અસત્વાદ વગેરે

તેમજ એ ત્રયમા વપગયેલા 'ગઠોક્તિ' જેવા શબ્દોથી લાગે છે ન્યાયસૂત્રના પ્રણેતા અક્ષપાદે તત્ત્વનિર્ણયને સાચવવા અને સ્થિર ગણવા માટે જલપકથા અને વિત ડાકથાની આનરચકતાનું સમર્થન કરતાં કહ્યું છે કે જેમ ઊગતા છોડને સાચવવા માટે કાટાની વાડ પણ જરૂરી છે, તેમ અધ્યાત્મક્ષેત્રે પણ તત્ત્વનિર્ણયની સ્થિરતા માટે વિજયકથા અને માત્ર ખડનપગયણ ચર્યા—વિત ડા સુધ્ધા આવશ્યક છે.^૧ અક્ષપાદે આ વિધાન કર્યું એ કંઈ આકસ્મિક નથી એની પૂર્વે કેટલીય ગતાબ્દોથી યયા સિન સિન દાર્શનિકોમાં જલપકથા અને વિત ડાકથા ચાલતી નાગાણુ ન જેવા ય ય વાદી વિદ્વાનોએ કરેલ પરીક્ષાઓ અને વિવ્રહ અર્થાત્ ખડનનું વલણ જોતા એમ લાગે છે કે દાર્શનિક માનમ ધારે ધારે વિત ડા તરફ પણ વધ્યે જતું હતું.^૨ વળી અક્ષપાદ પછીના ઉદ્યોતકર આદિ જેવાના નિખ ધો^૩ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે પ્રકાડ પડિતો પણ વિજયકથામા વવારે રસ લેતા દાર્શનિક ગોષ્ઠીઓમા તત્ત્વજિજ્ઞાસાપ્રધાન વાદકથાનુ^૪ સ્થાન ન હતું એમ નહિ, પરંતુ એ સ્થાન જલપ અને વિત ડા કથા કરતા કંઈક જોણુ થઈ જતું અને વિગ્રહ પણ થઈ જતું આવી દાર્શનિક પડિતોની અધ્યયન અધ્યાપન નેમજ ચિંતન, મત્ત અને લેખનની પ્રણાલીમા ઊછરનાર અને અધ્યયન કરનાર ગમે તેવો વિદ્વાન હોય તોય એકાએક તે જલપ અને વિત ડાથી

૧ 'તત્ત્વપ્રવચસાચરણાવ જરવિત્ત્વ', શ્રીઅપ્રાહર્ષરક્ષગાર્થ કણ્ઠક-શાસ્ત્રાવરણવત્ । યાયસૂત્ર ૪ ૨ ૫૦

૨ જુઓ ૫ મુખલાલજીનો લેખ તત્ત્વોપદેશસિદ્ધ, ભારતીય વિદ્યા-ભા ૨ અ ૧ મા તથા નાગાણુ નકૂત માધ્યમિકદારિદા' અને 'વિમલદંધાવતિ ની'

૩ ન્યાયવાર્તિક યાયમજરી આદિ

૪ વાદ જલપ અને વિત ડાના અર્થ અને હતિદારા માટે જુઓ ૫ મુખલાલજી સંપાદિત પ્રમાણુમીમાસા-ભાષાદિપ્તજ ૫

તદન અલિપ્ત ગદી શકે અને વાદકથામા જ રમ્ય છે એવી આશા કાંઈક વધારે પડતી ગણાય. વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે શ્રી હરિભદ્રે જ્યારે અનેકાંતજયપતાકા લખી ત્યારે દાર્શનિક ખડુમુખી વિદ્વતા હોવા છતાં તેમનું માનસ કાંઈક અશે પ્રતિવાદીઓ ઉપર વિજય મેળવવા ભણી વળેલું. તેથી જ તેમણે પ્રતિવાદીઓની ઉક્તિઓને ‘શંકાક્રિત’ જેવા વિશેષણથી નિર્દેશી છે^૧ અને પોતાના પક્ષની ચર્ચાને ‘જયપતાકા’ તરીકે ખિરદાવી છે. આમ છતાં અનેકાંતજયપતાકામા તેમનું સૂક્ષ્મ ચિંતન કે ખડુશ્રુતપણું જરાય ઊતરતી કક્ષાનું નથી.

પરંતુ આ. હરિભદ્રનો આત્મા રિથતિચુસ્ત નથી. તેમને જેમ જન્મમિષ્ટ વૈદિક પરંપરાનો ત્યાગ અને શ્રમણત્વનો સ્વીકાર કરવામા વાર ન લાગી તેમ તેમને પોતાની વિજિગીષુ વૃત્તિ દબાવી તત્ત્વજિજ્ઞાસુ વાદકથાનો આશ્રય લઈ દાર્શનિક ચર્ચા કરતાં જરાય સંકોચ ન થયો. તેથી તેમણે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય જેવા ગ્રંથો રચવામાં એ જ વાદકથા અગર તેમની પોતાની પરિભાષામાં કહીએ તો ધર્મકથાનો^૨ આશ્રય લીધો. અનેકાંતજયપતાકામાં ચર્ચાનો વિષય તો જૈનપરંપરાસંમત અનેકાંત જ છે, અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં પણ દષ્ટિ તો અનેકાંતની જ છે. એમા આત્મતત્ત્વ અને તેને સ્પર્શ કરતા અનેક નાના મોટા મુદ્દાઓની અનેકાંતદષ્ટિએ સ્થાપના છે. એ સ્થાપના કરતી વખતે શ્રી હરિભદ્રે જૈન દષ્ટિથી જુદા પડતા જૈનેતર વૈદિક અને ખૌરુ બધા જ વાદોની તલસ્પર્શી સમીક્ષા કરી છે. આ સમીક્ષામા તેમણે અનેકાંતજયપતાકાની પેઠે તાર્કિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ તો કર્યો છે, પરંતુ એમાં એમણે ઇતર વાદીઓ પ્રત્યે જે ઉદારવૃત્તિ અને મહાનુભાવતા દર્શાવી

૧. જુઓ અનેકાંતજયપતાકા—શ્લોકમિમોહિતાન્ જઢાન્ (શ્લો. ૬,

તુચ્છવાદ્ વા શ્લોકીનામ્ (શ્લો. ૭), શ્લોકવિમુઢા- (શ્લો. ૮)

૨. જુઓ અષ્ટપ્રકરણ, ૧૨મું વાદાષ્ટક.

છે તે આ હઠિસદ્ર પહેલાના કે પછીના કોઈ પણ જૈન કે જૈન-
તત્વ વિદ્યાને કરેલી દાર્શનિક સમીક્ષામાં ભાગ્યેજ દેખાય છે.^૧
અનેકાતજયપતાકામાં જે એકાતવાદોને તેમણે શદાક્તિ તરીકે
ઓળખાવેલ તે જ વાદોના પ્રમિદ્ધ પ્રગ્વસ્કર્તા કપિલ, બુદ્ધ, પત-
ંજલિ જેવા અનેક આચાર્યોને શાસ્ત્રવાર્તામુચ્ચયમાં દિવ્ય, મહાત્મા,
મહામુનિ જેવા વિશેષણોથી પ્રશસીને કહ્યું છે કે આવા ઋષિઓ
મૃધા ન નિરૂપે આમ કહી તેમણે કપિલ, બુદ્ધ જેવા પ્રવર્તકોના
તે ને મત યોનુ હાર્દ પોતાના મિહાત સાથે અવિસવાહી બને
એ રીતે તારવવા પ્રયત્ન કર્યો છે

બૌદ્ધ વિદ્યાન ધર્મકીર્તિ અને શાતગ્ધિને પણ વિરોધી
વાદોની સમીક્ષા તો કરી છે, પરંતુ તેમણે એકેય સમીક્ષામાં
બૌદ્ધ કે બૌદ્ધેતર વાદોનો આ હઠિસદ્રની ચેઠે સમન્વય કર્યો
નથી શાતરક્ષિત 'તત્ત્વમશ્વર'માં સાખ્યસમત પ્રકૃતિવાદની અને
કૂટસ્થનિત્યવાદની પરીક્ષા કરે છે, પરંતુ તે માન સાખ્યમતના
ખડન પૂરતી છે, જ્યારે આ હઠિસદ્ર સાખ્યમતની સમીક્ષાને
અતે પ્રકૃતિવાદનું જે રહસ્ય દર્શાવે છે તે જૈનસમત ધર્મપ્રકૃતિ
વાદની યાદ આપના માટે દ્વગ્ધૂતકાળમાં એ બંને વાદો પાછળ
કોઈ સમાન ભૂમિકા હોવાનું સૂચન કરે છે તેઓ કહે છે કે
'જેમ જૈન દષ્ટિએ મૂર્ત ધર્મ અને પ્રમૂત આત્માનો મખધ ઘટે
છે તેમ સાખ્યમત પ્રકૃતિવાદ પણ મત્ય સમજવો, કારણ કે
તે કપિલે નિરૂપ્યો છે અને કપિલ તો નિવ્ય મહામુનિ છે'^૨

૧ ઉદયનાચાર્ય કુસુમાજ્ઞલિના પ્રારબ્ધમાં દૈત્યરોપાસના વિરોધખતા
જુદા જુદા પદોના વચણોનો સમન્વય કર્યો છે તે નોધપાત્ર છે

૨ મૂત્તયાડ્વવાત્મનો યાગો, ઘટેન નમસો યથા ।

ઉપપાતાદિભાવઘ, નાનસ્યેવ સુરાદિના ॥

एव प्रकृतिवादाऽपि विनैय सत्य एव हि ।

कपिलाणत्वतथैव, दिव्यो हि स महामुनि ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, શ્લોક ૨૩૧, ૩૭

ઉઘોતકર^૧ જેવા નૈયાયિકોએ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું સમર્થન કર્યું છે, પણ તેમણે એની ખીજ વિરોધી ખાજુનો કોઈ સમન્વય નથી દર્શાવ્યો. એ જ રીતે શાંતરક્ષિતે ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું નિરસન કરતાં તેની ખીજ ખાજુ પ્રત્યે જરાય સહાનુભૂતિ દર્શાવી નથી, જ્યારે આ. હરિભદ્ર ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદની સમીક્ષા જુદી જ ભૂમિકા પર રહી કરે છે. તેઓ, ઈશ્વર સૃષ્ટિનો કર્તા નથી એ સ્વમતનું સમર્થન કરવા છતાં કંઈ દષ્ટિએ ઈશ્વરને કર્તા કહી કે માની શકાય અગર તેની ઉપાસના કરી શકાય એ રહસ્ય પણ દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે : ‘સાધુપુરુષોએ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદને આ રીતે યુક્ત માન્યો છે. ઈશ્વર એટલે પરમાત્મા. તેણે કહેલ વ્રતોનું આસેવન કરવાથી મુક્તિ પમાય છે અને આસેવન ન કરવાથી સંસારમાં ભટકવું પડે છે. આથી કરીને નિમિત્તરૂપે ઈશ્વરનું કર્તૃપણુ માનવામાં કોઈ દ્વેષ નથી. જે શ્રદ્ધાળુઓ પરમેશ્વરને કર્તા માની શાસ્ત્રવાક્યોમાં શ્રદ્ધા સેવે છે તેમની મનોવૃત્તિ અને અધિકારને ધ્યાનમાં રાખી કર્તૃત્વવાદનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે. વળી આત્મા પોતે જ ખરી રીતે શક્તિધામ હોવાથી ઈશ્વર છે, અને આત્મા તો કર્તા છે જ, તેથી કર્તૃત્વવાદ ઘટી શકે વળી શાસ્ત્રકારો નિઃસ્પૃહ અને ઉપકારપરાયણ હોય છે, તો તે યુક્તિવિરુદ્ધ શા માટે બોલે ? આથી કરી તેઓના વક્તવ્યનું તાત્પર્ય હિતૈષી પુરુષે તર્કશાસ્ત્રને અનુસરી શોધવું જોઈએ.’^૨ આમ કહી તેઓ ઈશ્વરના કર્તૃપણુની ખાખતમાં અનેકાંતદષ્ટિ વિકસાવે છે.

૧ જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૪, ૧, ૧૬-૨૧ પરનું ન્યાયવાર્તિક.

૨ તત્ત્વેશ્વરકર્તૃત્વવાદોઽય યુજ્યતે પરામ્ ।

સમ્યગ્ન્યાયાયિરોધેન, યથાઽઽહુ શુદ્ધબુદ્ધયઃ ॥

ઈશ્વરં પરમાત્મૈવ, તદુક્તવ્રતસેવનાત્ ।

યતો મુક્તિસ્તતસ્તસ્યાઃ કર્તા સ્યાદ્ ગુણભાવતઃ ॥

એ જ ગીતે ધર્મહર્તિ^૧ અને શાતરક્ષિતે જૈનસમત સ્યાદ્ વાદ કે અનેકાતદષ્ટિની સમીક્ષામા પોતાનાની સિન એવા દષ્ટિ ખિદ્રનો મર્મ શોધી સમન્વય કરવા કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી, જ્યારે આ હરિસદ્રે વિજ્ઞાનવાદી અને શૂંયવાદી બૌદ્ધ મતવ્યની સમીક્ષા કરવા છતાં એક અતિગણીગ અને સૂક્ષ્મદર્શી દ્વાર્શનિકને શોમે તેવી સાધામા વિજ્ઞાનવાદ અને શૂંયવાદનું ગહસ્ય ખતાવવા સાથે તેના પુગ્ગલતા તરીકે મ માનિત એવા તથાગત પ્રત્યે હાર્દિક ખજમાન દશાશ્રુ છે તેઓ કહે છે ‘ક્ષણિકવાદની ચેઠ વિજ્ઞાનવાદ પણ ખુજે આસક્તિ અને બાહ્યાર્થપગાયણતા નિવારવા માટે યોગ્ય અધિકારીઓ પગ કરણા કરી ઉપદેશ્યો છે, કેમકે ખુજ જેવા મહા મુનિનો ઉપદેશ રહસ્ય વિનાનો ન હોઈ શકે વળી ખુજે શૂંય વાદ ઉપદેશેલ કહેવાય છે, તે પણ ખાસ પ્રકારના અધિકારીઓના હિતની દષ્ટિએ, એમ સમજાય છે’^૨ શકગચાર્યે બીજા અનેક

તદનાસેવનાદય, ચત્સગ્રારોડપિ તત્ત્વત ।
 તન તસ્યાપિ વત્ત્વ, કલ્પ્યમાન ન દુષ્યતિ ॥
 કર્તાડયમિતિ તદ્વ કથે યત કથામ્બિદાદર ।
 અતસ્તદાનુગુણ્યેન, તસ્ય કત્તુ વન્દમા ॥
 પરમૈશ્વરયુક્તવામત આત્મેવ ચેશ્વર ।
 મ ચ વર્તેતિ તિર્થોપ કત્તુવાદો ક્યવરિષત ॥
 શાસ્ત્રચારા મહાપ્રમાન પ્રાયા વીતરવૃદ્ધા મયે ।
 સરવાર્મસંપ્રવૃત્તાય કથ તડયુક્તમાપિજ ॥
 અભિપ્રાયસ્તતસ્ત્વર્ણા સમ્યાગ્મુખ્યો હિતૈપિજા ।
 યાયશાસ્ત્રાવિરોધન યથાડડહ મરુપ્પ્ય ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય પૃષ્ઠ ૨૦૩ ૬

૧ પ્રમાણવાતિક ૩, ૧૮૦-૮૨

૨ કાથે ત્વમિદપાયેકમેત્તસ્યાપિવૃત્તયે ।

છણિકં સામેવતિ વુદેનોલ્ ન ત્ત્વત ॥

વિરોધી દ્વૈતવાદીઓના વાદોની પેઠે જૈનસંમત અનેકાતવાદની પણ પર્યાલોચના કરી છે^૧ તેમણે એ પર્યાલોચનામા કેવળ શાબ્દિક વિરોધની ભૂમિકાનો આશ્રય લઈ વિવિગીપ્ત કથા કરી છે, જ્યારે આ હરિભદ્રે ઔપનિષદ અદ્વૈતમતની સમાલોચના કરતી વખતે જૈન દ્વૈતવાદનું સ્થાપન કરવા છતાં અદ્વૈતનું રહસ્ય શું હોઈ શકે એ ખોતાની દૃષ્ટિએ ખતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે ‘સર્વત્ર સમભાવ કેવળવાના ઉદ્દેશથી અદ્વૈતનો ઉપદેશ છે.’^૨ એમ લાગે છે કે જમ જમ શ્રી હરિભદ્ર નવનવા દાર્શનિક થયો લખવા પ્રેરાતા ગયા તેમ તેમ તેમનામા મધ્યસ્થ^૩ વલણનો અને તેને પરિણામે એક પ્રકારની વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞાનો પણ ઉદય થયો. તેથી જ કદાચ તે સમયે દાર્શનિક

વિજ્ઞાનમાત્રમપ્યેવ, વાલ્યસદ્ગતિવૃત્તયે ।

વિનેયાન્ કાશ્ચિદાશ્રિત્ય, યદ્વા તદ્દેશનાઽર્હતઃ ॥

ન ચૈતદપિ ન ન્યાય્યં, યતો બુદ્ધો મહામુનિ ।

સુવૈચવદ્વિના કાર્યં દ્રવ્યાસત્યં ન ભાષતે ॥

एव च शून्यवादोऽपि, तद्विनेयानुगुण्यतः ।

अभिप्रायत इत्युक्तो, लक्ष्यते तत्त्ववेदिना ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, શ્લોક ૪૬૪-૬૬ અને ૪૭૬

૧. શાકરભાષ્ય ૨, ૨, ૩૩-૩૬.

૨. અન્યે ઠગ્યાલ્યાનયન્ત્યેવં સમભાવપ્રસિદ્ધયે ।

અદ્વૈતદેશના શાસ્ત્રે, નિર્દિષ્ટા ન તુ તત્ત્વતઃ ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુ, શ્લોક. ૫૫૦.

૩. પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેપ કપિલાદિપુ ।

યુક્તિમદ્ વચન યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

—લોકતત્ત્વનિર્ણય, શ્લોક. ૩૮.

આત્મીય. પરકીયો વા ક સિદ્ધાન્તો વિપશ્ચિતામ્ ।

દૃષ્ટેષ્ટાવાધિતો યસ્તુ યુક્તસ્તસ્ય પરિગ્રહઃ ॥

—યોગબિંદુ, શ્લોક. ૫૨૫.

ક્ષેત્રમા પ્રચલિત ખડનાત્મક વાદવિવાદો તેઓને શુદ્ધ, નિર્ધૃક^૧ અને મૂળ ધ્યેયને વિઘાતક લાગ્યા હોય ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે આ હરિભદ્રે સિત્ત સિત્ત વાદોના ખડન માનમા ન પડતા પોતાને જે સત્ય પ્રતીત થયું તેની માથે એ બધા વાદો કઈ રીતે અવિમ્બવાદી ખની શકે એ દર્શાવવાની કળા તો સાધી જ છે, અને એ રીતે તત્ત્વચિંતન તથા નિરૂપણનો એક વિધાયક માર્ગ સૂચવ્યો છે

દાર્શનિક ક્ષેત્ર પગલે આ હરિભદ્રનો, શબ્દદેહ નાનો છતા અર્થદેહ અતિ મહત્વનો એવો, કાળો છે વૃદ્ધર્શનસમુચ્ચય આ હરિભદ્ર પહેલાના અને પછીના વિશિષ્ટ જૈન જૈનેતર આચાર્યોએ પોતપોતાના ત્રયોમા લગલગ બધા જ સારતીય દર્શનોની પર્યાલોચના કરી છે, પણ તે પર્યાલોચનાની ભૂમિકા પોતપોતાના મતનું સમર્થન અને પરમતનું નિરાકરણ કરવા પૂરતી જ રહી છે, નહિ કે સર્વ દર્શનોનું માન પ્રતિપાદનાત્મક સમસાવી નિરૂપણ અલબત્ત, શ્રી હરિભદ્ર પહેલા સિદ્ધસેન દિવાકરે આ દિશામા પ્રારંભ કરેલો,^૨ પણ શ્રી હરિભદ્રે એ પ્રારંભને યોગ્ય ગીતે વિકસાવ્યો છે એમણે વૃદ્ધર્શનસમુચ્ચયમા કોઈ પણ એક મતનું

૧ વાદમ્-ચાસ્ત્વકારણમ્ ॥ યોગબિદુ સ્ત્રો. ૧૧

વાદોષ પ્રતિવાદાથ વદન્તો નિશ્ચિતાસ્તથા ।

તત્સ્વાત નૈવ ગચ્છતિ તિલ્પીલ્કવદગતૌ ॥

મુક્તવાડતો વાદસષ્ટદમધ્યાત્મમનુચિત્યતામ્ ।

નાવિધૂતે તમ સ્કન્ધે જ્ઞેયે જ્ઞાન પ્રવત્તે ॥

—યોગબિદુ સ્ત્રો. ૧૭, ૧૯

આ બંને સ્ત્રોકો ચરદસહિતા (સૂત્રરથાન અધ્યાય ૨૫, સ્ત્રોક ૨૭-૨૮) મા અમરશ મળે છે

૨ જાઓ તેમની બગીચા ન ૯ ૧૨ ૧૪ ૧૫ હત્યાદિ અને ગુજરાતી સ મતિપ્રકરણ પા ૧૮૭

સ્થાપન અને ખીજનું ઉત્થાપન કરવાની દૃષ્ટિ ન રાખતાં જ્યે દર્શનને માન્ય એવા મૂળ મૂળ તત્ત્વોનું પ્રામાણિક નિરૂપણ કર્યું છે. એટલું જ નહિ, પણ તેમણે આખા દાર્શનિક જગતમાં અવગણાયેલ એવા ચાર્વાક મતની પણ એક દર્શન તરીકે ગણના કરી છે. આમ પદ્દર્શનસમુચ્ચય એ આ. હરિભદ્રની એક અનોખી સૂઝનો સચોટ પુરાવો છે અને ભારતીય દર્શનસાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ એ એક વિશિષ્ટ રચના બની રહે છે.

તત્ત્વચિંતનની પેઠે આચારનો વિષય લઈને પણ આચાર્ય હરિભદ્રે સિન્ન સિન્ન દૃષ્ટિથી નવું તેમજ આચાર્ય સશોધન વિશિષ્ટ સર્જન કર્યું છે. એવા સર્જનને અહીં ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય.

પહેલા પ્રકારના સાહિત્યમાં નિર્ગ્રંથ પરંપરામાં પરાપૂર્વથી આદ્યા આવતા ગૃહસ્થ અને યતિધર્મનું સંક્ષેપ તેમજ વિસ્તારથી વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થ, પ્રશમરતિ આદિ જેવા ગ્રંથોની પેઠે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આવું સાહિત્ય નિર્માણ કરવા પાછળ આ. હરિભદ્રની દૃષ્ટિ એ રહી લાગે છે કે જેઓ આગમકાલીન અને ઉત્તરકાલીન જૈન પરંપરાના નિવૃત્તિલક્ષી આચારોનું અધ્યયન કે પરિશીલન કરવા ઇચ્છે તેમને નાના મોટા પ્રકરણ દ્વારા તેની સામગ્રી પૂરી પાડવી. આ પ્રકારના સાહિત્યમાં વિશિષ્ટાઓ, પંચવસ્તુ, પંચાશક, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ જેવા ગ્રંથો આવે છે.

આચાર્ય હરિભદ્રે આચારવિષયક સાહિત્યનો જે ખીજે પ્રકાર ખેડ્યો છે તે ઐતિહાસિક તેમજ જૈન સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. તેમના પહેલાં જ નિર્ગ્રંથ પરંપરામાં નિવૃત્તિલક્ષી આચારમાં શિથિલતા અને વિકૃતિઓ પ્રવેશી હતી^૧ અને તેમના સમય સુધીમા વધારે તીવ્ર પણ બની ગઈ હતી.^૨

૧ ઉત્તરાધ્યયન અ ૧૭ તેમજ સૂત્રકૃતાગ ૧, ૭.

૨. જેઓ સબોધપ્રકરણ, પા. ૧૩-૧૮

આ બધી વિકૃતિઓનું આ હરિશ્ચંદ્રે સંબોધપ્રકરણ બેવા
 પ્રથોમા વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે જે તત્કાલીન નિર્દેશ સ્થાની
 સ્થિતિનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પાડે છે તેઓ જણાવે છે કે “ જૈન
 સાધુઓ ચૈત્યમા અને મકામા ગૂંઠે છે, પોતાની જાત માટે દેવ
 દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરે છે, વિવિધ ગંગના સુગંધી વસ્ત્રો પહેરે છે,
 આહાર માટે ખુશામત કરે છે, પૈસાને માટે અગઉપાગ વગેરે
 સૂત્રો આવકોની સામે વાચે છે, ગણવત જનો તરફ દ્રેષ રાખે
 છે, પૈમા આપીને નાના બાળકોને ચેલા કરવા માટે વેચાતા છે,
 મુગ્ધજનોને ઠગે છે, જ તગ મ તગ કરે છે, વ્યાજવદ્ધ તેમજ ધીર
 ધા કરે છે, પોતાને માટે વસ્ત્ર, પાત્ર અને દ્રવ્ય પોતાના ગૃહસ્થોને
 ઘરે કેળુ કરાવે છે, ચેલાઓ માટે પરસ્પર લડી મરે છે ” ઇત્યાદિ
 અતમા તેઓ જણાવે છે કે “ આ સાધુઓ ૧૫, ૫૭
 પેટલરાઓનું પેકુ છે અને જઓ એમ કહે છે કે આ સાધુઓ
 તીર્થંકરનો વેશ પહેરે છે માટે વહનીય છે તેઓ ધિક્કારને પાન છે—
 આ ગિરિજાળની વાતનો પોઠાગ કોની પાસે કરીએ ? ” ઇત્યાદિ
 આ હરિશ્ચંદ્રે જે કટક સત્યનું આલેખન કર્યું છે તે ઉપરથી
 તેમની શુદ્ધ ધર્મ પ્રત્યેની સમજણ અને રચિ ઠેવા હતા તે સ્પષ્ટ
 થાય છે પરંતુ તેઓ વિકૃતિઓનું વર્ણન માન કરી ચૂપ નથી
 રહ્યા; તેમણે એ વિકૃતિઓ નિવારવા ૧૧ નિધાયક ઉપાયો પણ
 દર્શાયા છે દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય આદિનો ઠેવી મને ઉપયોગ કરવો
 એ દર્શાવતા તેઓ કહે છે કે “ જિનદ્રવ્ય તો જિનમનસનની
 વૃદ્ધિ કરનારું, જ્ઞાનગણ અને દર્શા ૧૭૭ની પ્રસાદના કરનારું મગગ
 દ્રવ્ય છે, શાશ્વતદ્રવ્ય છે અને નિધિદ્રવ્ય છે ” એ જ મને
 માનકોને આગમની સૂદમ વાનો ૧૧ અધિકારી કરાવવા અને નૂતના

૧ આ સંબોધપ્રકરણ પા ૧૩ ૧૮ તથા તના સારમાટે
 ૫ મેથરહાસ ૧૮ ૧૯૨૦ ની પ્રત્યાવન પા ૧૨-૧૪

વાંચીને તેઓ પાસેથી પૈસા લેવા એ તો સર્વથા અનુચિત છે.^૧ ” આ ઉપરાંત પોતાના પંચવસ્તુ, ષોડશક, અષ્ટક આદિ ગ્રંથોમાં તેમણે જિનપૂજા, જિનભિંખપ્રતિષ્ઠા, જિનગૃહ, જૈનદીક્ષા, જૈન-સાધુની શિક્ષા વગેરે અનેક વિષયો પર પોતાનાં સ્પષ્ટ મંતવ્યો દર્શાવ્યા છે.

તેમના આચાર સંબંધી સાહિત્યનો ત્રીજો પ્રકાર એ એક રીતે ઉપર બતાવેલ બંને પ્રકારોથી તેની મૌલિકતાને કારણે જુદો પડે છે. આ. હરિસદ્ર પહેલાં ઠેક આગમકાળથી નિઐથ પરંપરાને તેમાં પ્રવેશેલી વિકૃતિઓથી બચાવવા તેમજ નવી વિકૃતિઓથી સાવ-ધાન રાખવા જ્વેતાંબર-દિગંબર પરંપરામાં જુદી જુદી ગીતે અનેક ગ્રંથો રચાતા તો આવેલા જ,^૨ પરંતુ અમે જાણીએ છીએ ત્યાં-લગી એવા બધા ગ્રંથો મુખ્યપણે સાધુસંઘને ઉદ્દેશીને જ લખાતા.

આ. હરિસદ્ર પહેલાં ગૃહસ્થવર્ગને ઉદ્દેશી પ્રવૃત્તિધર્મનું વિધાન કોઈ જૈનાચાર્યે સ્વતંત્રપણે કર્યાનું પ્રમાણ હજી સુધી જ્ઞાત નથી. આ બાબતમાં તેમણે પહેલ કરી છે. શ્રાવકધર્મ સ્વીકારનાર ગૃહસ્થે શેનો શેનો ત્યાગ કરવો અને એ પરિમિત ત્યાગને શુદ્ધ રાખવા તેમજ પોષવા તેણે કેવા કેવા અતિચારોથી બચવું, જીવન ટકાવવા કેવી કેવી મર્યાદાઓ બાંધવી વગેરે તો પહેલેથી જ અણુવ્રત, શીલવ્રત આદિ દ્વારા નિરૂપાતુ ચાલ્યું આવતું. પરંતુ આ. હરિસદ્રે જોયું કે સાધુધર્મની નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ બંનેના વિધાનો તો જૈન આચાર-ગ્રંથોમાં છે, જ્યારે ગૃહસ્થવર્ગ માટે માત્ર નિવૃત્તિલક્ષી વર્ણનો છે, પ્રવૃત્તિલક્ષી સીધું વિધાન કરનાર કોઈ ગ્રંથ નથી. આ. હરિસદ્ર મૂળે બ્રાહ્મણ અને તે પણ વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ, દર્શન આદિના નિષ્ણાત પંડિત. તેથી વૈદિક પરંપરાના ધર્મસૂત્રો તેમજ સ્મૃતિગ્રંથોમાં આવતાં ગૃહસ્થાશ્રમને લગતાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનાં વિધાનો તેમની સામે

૧. સંબોધપ્રકરણ પા. ૧૩ ગા ૨૬-૨૭

૨. સૂત્રકૃતાગ, ઉત્તરાધ્યયન આદિ.

હતા જ તે સાથે જ નિર્ગ્રંથ સાહિત્યમા મળતા ગૃહસ્થધર્મના વિધાનો પણ તેમના જોવામા આવ્યા. ખન્નેની તુલના કરતા તેમને જણાયું હોય જોઈએ કે ગૃહસ્થવર્ગ એ સમગ્ર સમાજનું મધ્ય બિંદુ છે. બધા આશ્રમે છેવટે એની આમપામ જોડવાય છે અને વિકસે છે એવા ગૃહસ્થવર્ગ માટે કેવળ આ ન કરવું, તે ન કરવું ઇત્યાદિ વિધાનો એ જીવનધર્મ માટે પૂરતા નથી. બે નિવૃત્તિપગાયણ આગ્રમ ધ માટે પણ તેને યોગ્ય પ્રવૃત્તિના વિધાનો આવશ્યક છે. તો ગૃહસ્થવર્ગ માટે તો એવા સ્પષ્ટ અને વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિ વિધાનોની તેથીય વધારે આવશ્યકતા છે. આવા વિચારથી જ જાણે તેમણે ધર્મબિંદુમંદરણની રચના કરી હોય એમ લાગે છે. ધર્મબિંદુમા આ હરિસદ્રે દર્શાવ્યું છે કે ગૃહસ્થ તરીકે સમ્યગ્દષ્ટિ અને અણુગ્રનો ધારણ કરવા હોય તોય તે પહેલાં પૂર્વતૈયારીરૂપે ઘણું કરવાનું રહે છે. તેથી તેમણે આવકધર્મની પૂર્વતૈયારી હોય ગૃહસ્થો માટે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થનો મેળ બેસે એવા થોડાં પણ મહત્વના વિધાનો કહ્યાં. આવા વિધાનો વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રો અને સ્મૃતિશ્રેયોમા તો છે જ, પણ આ હન્નિસદ્રને તો એ વિધાનો જેન મમાજને હિંદુશી કરવાના હતા. તેથી તેમણે એવા પ્રવતક વિધાનો અમ દિગ્ધ લાપામા કહ્યાં. આ વિધાનો સ્મૃતિશ્રેયો નેટલા વિસ્તૃત નથી, પણ નેટલા છે તેમાય ડોઠ પણ વર્ણ કે વર્ગના ગૃહસ્થને વ્યવહારજીવનમા કેમ વતવું એનો હિંચ આપે જ છે. આ હન્નિસદ્રના એ પ્રવતક વિધાનો 'માર્ગાનુસારી' શુદ્ધ કહેવાય છે. મખ્યામા એ પાત્રીસ જ છે, પણ તે સળગ ગૃહસ્થજીવનના બધા જ પાસાને સ્પર્શ કરતા હોઈ બહુ મહત્વના છે એમનું આ મર્જન એ જેન પર પરા માટે નેટવું મૌલિક છે તેટલું જ તેની પૂર્વકાક્ષીન એક દેશીયતાનું પૂરક હોઈ વિશિષ્ટ પણ છે.

એ માર્ગાનુસારી પાત્રીસ ગ્રંથો યા પ્રવૃત્તિવિધાનો વિરેપ

જિજ્ઞાસુએ ધર્મખિંદુમાંથી બાણી લેવા. અહીં તો તે વિધાનાનુ પ્રવર્તક સ્વરૂપ કેવું છે તે બતાવવા પૂરતું તેમાંથી થોડાંક વિધા- નોનું નિરૂપણ કરીશું : (૧) ગૃહસ્થે અર્થોપાજ્ઞન માટે ધર્મ કયો અને કઈ દષ્ટિથી કરવો એ દર્શાવતા તેઓ કહે છે કે જે જે વ્યક્તિને જે જે કર્મ-પ્રવૃત્તિ પરંપરાથી પ્રાપ્ત હોય તે તેણે કરવી, શરત એટલી કે તે નિધ ન હોય અને શક્તિ બહારની ન હોય નેમજ તે ન્યાયપૂર્વક હોય. એમાં ખાસ ભાર છે તે પ્રામાણિકતા ઉપર. (૨) લક્ષ્મી બાબતમાં વિધાન કરતા તેઓ કહે છે કે જેઓના કુલ, શીલ, ખાનપાન આદિમાં સમાનતા હોય અને જેઓ એક જ ગોત્રના ન હોય તેઓ પરસ્પર વિવાહસંબંધ કરે. અહીં એમનો ખાસ ભાર શીલ, સ્વભાવ, વ્યવહાર આદિની સમાનતા ઉપર છે. (૩) ગૃહસ્થ કેવી ગીતે જીવન ચલાવે એ બાબત વિધાન કરતાં તેઓ કહે છે કે પોતાની સંપત્તિ પ્રમાણે જ વેપ રાખવો અને આવક પ્રમાણે જ ખર્ચ કરવો. (૪) વડીલો પ્રત્યે કઈ રીતે ગૃહસ્થ વર્તે એનું વિધાન કરતા કહે છે કે માતા-પિતા જેવા વડીલોની ઉપાસના કરવી અને જે ચારિત્ર કે જ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ હોય તેની પણ સેવા કરવી. એ જ ગીતે દેવ અને અતિથિની સાથે દીન કે નિર્બળ જનની પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ આદર કરવાનું પણ વિધાન કરે છે. આમાં વધારે ધ્યાન ખેંચે એવું તેમનું વિધાન પોતાના આશ્રિતજનોની સંભાળ લેવા પરત્વે છે. તેઓ કહે છે કે આશ્રિતવર્ગનું પોષણ કરવું એટલું જ બસ નથી, પણ તેને ઉચિત કાર્યમાં જોડી રાખવો. વળી આશ્રિતવર્ગ શુ શુ ઇચ્છે છે તે ભાણી પણ દષ્ટિ રાખવી અને તેને સંકટમાંથી બચાવવા પણ યત્ન કરવો. એ જ ગીતે એવા પોષ્યવર્ગનું વર્તન નિંદાયોગ્ય બનતું હોય તો તેની પણ ભાળ રાખવી અને પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરવી, ઇત્યાદિ.

આ. હરિભદ્ર પહેલાંનાં પંચમચરિય^૧, વસુદેવહિંડી^૨, આવ-

૧. ઉદ્દેશ ૪, ગાથા ૬૪ થી આગળ

૨. પા. ૧૮૩ થી (આત્માનંદ સમા, ભાવનગર દ્વારા પ્રકાશિત).

સ્થકનિર્ધુક્તિ^૧ અને તેના સાબ્ય આદિ શ્રદ્ધામાં તેમજ તેમના કાર્થક ઉત્તરકાલીન જિનસેનપ્રણીત આદિપુરાણ જેવા શ્રદ્ધામાં ઋષભદેવને હાથે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણની સ્થાપના અને તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન મળે છે^૨ સાથે જ ભગ્ત દ્વારા બ્રાહ્મણ વર્ણની સ્થાપના અને તેને યોગ્ય કર્તવ્યોનું વર્ણન પણ મળે છે^૩ એટલું જ નહિ, પણ આ જિનસેન તો વર્ણ વિભાગ ઉપરાંત આશ્રમાનુસારી સંસ્કારોનું પણ વર્ણન કર્યું છે આ હિંદુસંપ્રદાયે પોતાને પણ જ્યારે આવશ્યકનિર્ધુક્તિ અને સાબ્યની વ્યાખ્યા કરી ત્યારે એ નિર્ધુક્તિ અને સાબ્યમાં આવેલ વર્ણધર્મ અને આશ્રમસંસ્કારોનું વર્ણન કર્યું છે પરંતુ આ બધું વર્ણન એકદરે ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમને લગતા વૈદિક સ્મૃતિશ્રદ્ધાના અનુકરણરૂપે થયેલું છે, તેથી જ સ્મૃતિશ્રદ્ધામાં જે ચાર વર્ણોનો વિભાગ અને તેના કર્તવ્યો પ્રદાન દ્વારા સ્થાપિત થયેલા વર્ણવાયા છે તે જ વર્ણો અને તેના કર્તવ્યો ભગવાન ઋષભદેવ તેમજ તેમના પુત્ર દ્વારા સ્થાપિત થયેલ વર્ણવાયા છે સ્મૃતિશ્રદ્ધામાં જે સ્થાન પ્રદાનનું હતું તે સ્થાન જૈન શ્રદ્ધામાં ઋષભદેવ અને ભગ્ત સે છે એટલું જ વધારામાં જૈન આચાર્યો પોતાના જુદા વેદો હોવાનું વર્ણવે છે અને તે મૂળ જૈન વેદો પાછળથી અનાયો થયા એમ પણ કહે છે આ જિનસેન તો સ્માર્ત વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમ વ્યવસ્થાનું જૈનીકરણ કરતા ઋષભદેવને હાથે સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય એના બે શૂદ્ર વર્ણ પણ સ્થપાવે છે,^૪ અને પ્રમિદ વેદોને અક્ષર

૧ ગા. ૩૬૧ થી પા. ૧૫૬ (આશ્રમોદય પ્રમાણિત પ્રકાશન)

૨ આદિપુરાણ ભાગ ૧ પૃ. ૧૬, ૧૭, ૧૮ થી (ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત)

૩ આદિપુરાણ ભાગ ૨ પૃ. ૩૫ તથા ૩૬ થી ૪૨

૪ આદિપુરાણ ભાગ ૧, પૃ. ૧૬ ૨૭૦ ૧૮૫-૮૬

મ્હેચ્છદ્ધે નિર્દેશે છે.^૧ પરંતુ આચાર્ય હરિભદ્ર જ્યારે આધ્યાત્મિક ધર્મને અનુલક્ષી સ્વતંત્ર પ્રકરણો રચે છે ત્યારે તેઓ સામાજિક દષ્ટિવાળા વર્ણવિભાગાનુસારી પૌરાણિક વર્ણનનો પુરાણો રાહ બદલી નવો જ ચીલો પાડે છે. તેઓ મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્માર્ત ગ્રંથોમાં વિહિત કેટલાંક પ્રવર્તક વિધાનોને આધ્યાત્મિક ધર્મની ભૂમિકાએ અનિવાર્ય રીતે ઉપયોગી ગણી અપનાવે છે અને પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા એકાગ્રી નિવર્તક વિધાનોમાં પ્રવર્તક વિધાનોની માર્ગાનુસારી ગુણોએ પૂર્તિ કરે છે.

યોગ એ એક ઉર્ધ્વગામી આચારનો પ્રકાર જ છે, છતાં યોગ વિશેના હરિભદ્રીય સાહિત્યને ઉપર વર્ણવેલ તેમના આચાર-સંબંધી સાહિત્યમાં ન લેતાં તેથી જુદું પાડી યોગાભ્યાસી તેનો પરિચય અત્રે આપવામાં આવે છે, તે એટલા માટે કે આ હરિભદ્રનાં બધા જ સર્જનોમાં મૂર્ધન્યસ્થાન લેવાની યોગ્યતા તેમના યોગવિષયક ગ્રંથોમાં છે અને તે ગ્રંથો જેમ જૈન પરંપરાને સ્પર્શે છે તેમ સમગ્ર ભારતીય યોગપરંપરાઓને પણ આવરે છે. વળી જે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાએ આ બધું લખાણ છે તે ગ્રંથ પોતે જ યોગવિષયક છે. આ. હરિભદ્રના યોગસાહિત્યની યથાવત્ મુલવણી કરવા માટે એ જરૂરી છે કે તે પહેલાની આધ્યાત્મિક સાધના અને તેની પરંપરાઓ તેમજ તે વિષયના સાહિત્યનો આપણે દૂંડો પણ સ્પષ્ટ પરિચય કરી લઈએ.

અંતર્મુખ થઈ પોતાની જાતને જ મુખ્યપણે તપાસવી અને એ તપાસતાં જે કલેશમળ અને તેનાં કારણો આધ્યાત્મિક સાધના ધ્યાનમાં આવે તેને નિવારવાની વૃત્તિ કે વલણ અને તેની પરંપરાઓ એનું જ નામ આધ્યાત્મિકતા. આવી

આધ્યાત્મિકતા સિદ્ધ કરવાના માર્ગો અને પ્રયત્નો અનેકવિધ છે તે બધા જ આધ્યાત્મિક સાધનાની અદ્વર મમાય છે લક્ષ્ય અને માધ્ય એક હોવા છતાં તેને સિદ્ધ કરવાની પ્રક્રિયાઓ ઘણી વાગ બહુ જુદી પડે છે અને જુદી દેખાય પણ છે, તે એટલા માટે કે કોઈ પ્રક્રિયા એક અગ ઉપર તો બીજી પ્રક્રિયા બીજા અગ ઉપર વધારે ભાર આપે છે છતાં એ બધી પ્રક્રિયાઓ મૂળ લક્ષ્યને ઉદ્દેશી ચાલતી હોઈ છેવટે આધ્યાત્મિક સાધનાની પર પગાઓ જ બની રહે છે આવી ૫૦ પરાઓ આજે પણ અનેક છે

આધ્યાત્મિક સાધનાની ચડતી ઝીતરતી તેમજ સ્વૂળ સૂક્ષ્મ એવી બધી જ કક્ષાઓને અને એ કક્ષાઓના બધા જ અંગોને દર્શાવતા બે શબ્દો પ્રાચીન કાળથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બહુ જ બાપીતા છે તે છે તપ અને યોગ આ બેમાં તપ શબ્દ વધારેમાં વધારે પ્રાચીન અને વધારેમાં વધારે વ્યાપક ગ્રંથો છે અમલુ અને બ્રાહ્મણ આ બે પર પગામાં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ સમાઈ બાય છે અમલુ શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ ‘સમલુ’ છે એનો અર્થ વૃત્તિ શમન તેમજ જમ્મ અર્થાત્ તપ કરવું એવો થાય છે અમલુના પર્યાય અને પ્રકાર તરીકે તપસ્વી, તાપમ જેવા શબ્દો બાણીતા છે એ સૂચવે છે કે અમલુધર્મનું મૂળ તપમાં છે અને તપને કે દ્રમા રાખીને જ અમલુધર્મની પર પરાઓ વિકસી અને વિસ્તરી છે

બ્રાહ્મણધર્મના મૂળમાં ‘બ્રહ્મન’ છે ‘બ્રહ્મન’ એટલે કે યજ્ઞને કેન્દ્રમાં ગાળીને જ બ્રાહ્મણધર્મની ૫૦ પરાઓ વિકસી અને વિસ્તરી છે તેમ છતાં યજ્ઞ સાથે મબંધ ધરાવતા વૈદિક મંત્રો ગાને બ્રાહ્મણ ઋષીમાં પણ તપની શક્તિ અને મહિમા દર્શાવેલો તપમ્

1 1887 પ્રતિષ્ઠાજય ૨૪ 1 1888 ૨૦ ૨૧૭ ૧ ૧૪૫૨ ૨-૪; ૮ ૫૨ ૧
માટે બુદ્ધિ ૧૦, ૧૦૬ ૪ ૧૦ ૧૫૪ ૨-૪; ૮ ૫૨ ૧
અથવા ૪ ૩૬ ૧-૨ હાવાઈ

શબ્દનો નિર્દેશ મળે છે,^૧ એટલું જ નહિ, પણ તપ અર્થને સૂચવતો 'શ્રમ' ધાતુનો તપના સંદર્ભમાં જ પ્રયોગ થયેલો શત-પથ જેવા ગ્રાહ્ય શ્રેણીમાં જેવામાં આવે છે.^૨ આરણ્યક અને ઉપનિષદોમાં તો સ્થૂળ યજ્ઞનું વલણ ઘટવાની સાથે જ જ્ઞાન અને તપનું વલણ વધારે વિકસતું દેખાય છે.^૩ આમ એક બાજુ તપો-માર્ગનો વિકાસ અને વિસ્તાર યજ્ઞમાર્ગથી સ્વતંત્ર થતો આવ્યો છે, તો બીજી બાજુ યજ્ઞમાર્ગ સાથે પણ એનો વિકાસ અને વિસ્તાર થતો જ રહ્યો છે.

તપનું પ્રાથમિક અને સ્થૂળ રૂપ દેહદમનના વિવિધ પ્રકારોમાં છે. જેમ જેમ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિમાં દેહદમનની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ ખદલાતો ગયો તેમ તેમ એ દેહદમનની વિરુદ્ધ પ્રતિક્રિયા પણ શરૂ થઈ. તેને લીધે એક બાજુથી દેહદમનનું વલણ ઓછું થઈ માનસિક યા અન્તસ્તપનું વલણ વધ્યું, તો બીજી બાજુથી દેહદમનનું વલણ

૧. એતદ્વૈ પરમ તપો । યદ્વચાહિતસ્તપ્યતે પરમ હૈવ લોક જયતિ... । શતપથગ્રાહ્ય ૧૪, ૮, ૧૧ અને તૈત્તિરીયગ્રાહ્ય ૨, ૨, ૯, ૧

૨. પ્રજાપર્તિર્હ વા ઇદમગ્ર એક એવાસ । સ એક્ષત વથ તુ પ્રજાયેયતિ સોઽશ્રમ્યન્સ તપોઽતપ્યત... ।—શતપથ ૨, ૨, ૪, ૧ તથા શતપથ ૯, ૫, ૧, ૨.

૩. તપસા વ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો વ્રહ્મેતિ । સ તપોઽતપ્યત ।—તૈત્તિરીય ઉપ ૩, ૨.

વધુ ઉદાહરણો માટે જુઓ તૈત્તિરીય ઉપ. ૧, ૯; મુંડક ૧, ૨, ૧૧ અને ૧, ૧, ૮-૯; શ્વેતાશ્વતર ૧, ૧૫.

ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નાપિ વાચા નાન્યૈર્દેવૈસ્તપસા કર્મણા વા ।

જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વસ્તતસ્તુ ત પશ્યતે નિષ્કલ ધ્યાયમાન ॥

—મુંડક ૩, ૧, ૮.

વધુ ઉદાહરણો માટે જુઓ છાન્દોગ્ય ૩, ૧૭, ૪ અને બૃહદારણ્યક ૧, ૨, ૬, ૩, ૮, ૧૦

કાયમ રાખીને પણ તેનો માનસિક તપની સાથે મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન થયો, જો કે આ બન્ને પ્રણાલીઓની સાથે સાથે તાપસ અને પરિવ્રાજકોનો મોટો એવો વર્ગ દેહદમનની પ્રથાઓમાં રચ્યોપચ્યો રહેતો પહેલા વલણના પ્રતિનિધિ તથાગત બુદ્ધ છે,^૧ ખીજના દીર્ઘતપસ્વી મહાવીર છે^૨ અને ત્રીજના બાકીના અનેક તાપસો છે^૩

૧ બુદ્ધ સમત દેહદમન કર્યા પછી એવા તપનો વિરોધ પોતાની જીવનકથામાં કર્યો છે જુઓ મન્નિવમ્મનિ ૧૫-મહામીઠનાદસુત્ત ૧, ૨ ૨ મહામચ્ચકસુત્ત ૧ ૪, ૬ અને અરિયપરિયેસનસુત્ત ૧ ૩ ૧

મેજ રીતે વેદિ પર પરામા પણ આપણે ત્યૂજ યજ્ઞમાથી સૂક્ષ્મ— માનસિક યજ્ઞ તરફ વિમત્ત થતો જોએ છીએ દ્રવ્યપ્રધાન યજ્ઞ આરબ્યમા ધ્યાન ૧ માનસિક યજ્ઞનું રૂપ હો છે હા ત બૃહદારણ્યકમાં અશ્વમેધ યજ્ઞની જગાએ વિશ્વના પ્રતીકરૂપે અશ્વનું ધ્યાન કરાવ્યું જોતાં આવી છે ઉપનિષદમાં તો નાન અને અત્તત્પુ મદરવ પપટ જ છે મહાભારતમાં તપની પ્રગતિ ઉપશાત માનસ અને મારીરિ તપનો બેદ પસ બતાવવામાં આવ્યો છે અને માનસિક તપને એક ગણવામાં આવ્યું છે (જુઓ મહાભારત ૨૨૧ ૪-૫) પીતામાં તો કેવળ દેહદમનને રથાન જ નથી પરંતુ કલ્યાણગત્વ ૧ અત્તત્યા ૧ ૫૨ જ પપટ ભાર

તપમ્ શુભ ના અધિષ્ઠાત્ર માટે જુઓ બેનસાહસ્રોપિડિયા ઓફ રિસિનિયન બેન્ડ એધિ સ્ લાગ ૨ ખા ૮૭ થી આગળ

૨ મહાવીરે પોતે જ અનરાન, શીત તાપસદન આદિ બાહ્ય તપ તપવા છતાં ધ્યાન કપાયજ્ઞ આદિ અભ્યંતર તપને જ મુખ્ય માન્યું છે જુઓ આચારાગ પ્રથમ સુત્રકથ ઉત્તરાધ્યયન અ ૩૦ ૨૧૦ ૩૦ અને ભગવતી ૨૫ ૭ ૮૦૨

મહાવીરના એવારના સદ્યારી ગોશાલક આજીવકને સમત એવા ચાર પ્રદારના તપની નોંધ રથાનામસૂત્ર (૪ ૨ ૩૦૬)માં સચવાઈ રહી છે જેમકે—માર્જીવિયાળ ચરુભિદે તવ પં ત-ઉગ્ગતવે, ધોરતવે, રસાણિ જુહનતા, ઝિન્મિદિયપદિસંલીનતા ।

૩ ભગવતી ૩ ૧ અને ૧૧ ૬ માં અનુક્રમે તામસિ તાપસ અને

જેમ યજ્ઞથી ઐહિક તેમજ સ્વર્ગીય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થવાની માન્યતા એના પ્રસારમાં કામ કરતી તેમ તપના પ્રમારમાં પણ એવી માન્યતા પ્રથમથી જ દેખાય છે. વધારામાં તપ એ અંતિમ પુરુષાર્થ મોક્ષતુ પણ સાક્ષાત કે પરંપરાથી અંગ મનાયુ. તેને ક્ષીણે તપ પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાં એર વધારો થયો

‘યોગ’ શબ્દનો પ્રયોગ તો ઋગ્વેદના મંત્રોમાં પણ થયેલો છે.^૧ પરંતુ ત્યાં એનો સમાધિ કે આધ્યાત્મિક ભાવ વિવક્ષિત નથી. ઉપનિષદોમાં, ખાસ કરી અતિપ્રાચીન ગણાતા એના ભાગોમાંય, આધ્યાત્મિક અર્થમાં ‘યોગ’ પદ વપરાયેલું મળતું નથી. કંઠ અને શ્વેતાશ્વતર જેવાં કાંઈક ઉત્તરકાલીન ઉપનિષદોમાં આધ્યાત્મિક અર્થમાં ‘યોગ’ પદ વપરાયેલું છે.^૨ એકંદર ઋગ્વેદથી ઉપનિષદ સુધીના સાહિત્યમાં ‘તપસ્’ પદનો આધ્યાત્મિક અર્થમાં જોડેલો છૂટથી અને જોડેલો વિવિધ ભાવોમાં પ્રયોગ થયેલો દેખાય છે તેટલો ‘યોગ’ પદનો પ્રયોગ થયેલો નથી વળી જ્યારે પણ આધ્યાત્મિક અર્થમાં પ્રયુક્ત ‘યોગ’ પદ ઉપનિષદોમાં દેખાય છે ત્યારેય તેના

શિવરાજ તાપસતુ વર્ણન છે ત્યાં અનેક પ્રચારના તાપસોની સૂચના છે, જે ઔપપાતિકસૂત્રમાં વિસ્તારથી છે

૧. ઋગ્વેદ ૧, ૩૪, ૬, ૨ ૮, ૧; ૬, ૫૮, ૩; ૧૦, ૧૬૬ ૫, ૧, ૧૮, ૭, ૧, ૫, ૩.

૨ યોગ આત્મા ।—તત્તિરીય ઉપ ૨, ૪.

તા યોગમિતિ મન્યન્તે સ્થિરામિન્દ્રિયધારણામ્ ।

અપ્રમત્તસ્તદા ભવતિ યોગો હિ પ્રમવાપ્યયૌ ॥

—કંઠોપનિષદ ૨, ૬, ૧૧.

.. તત્કારણં સાહ્યયોગાધિગમ્યં જ્ઞાત્વા દેવ મુચ્યતે સર્વપાપૈઃ ।

—શ્વેતાશ્વતર ઉપ ૬, ૧૩

...અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવ મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ।

—કંઠોપનિષદ ૧, ૨, ૧૨.

સબધ મુખ્યપણે સાખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન^૧ અને તેને અવલબત્તી કોઈ યોગપરપરા સાથે આવેલો છે મહાભારતમાં 'યોગ' શબ્દ આધ્યાત્મિક અર્થમાં બહુ જ છૂટથી ઠકઠકાણે જોવા મળે છે ત્યાં પણ એનો સબધ મુખ્યપણે સાખ્ય પરપરા સાથે જ આવેલો છે ગીતાએ મહાભારતનો એક ભાગ જ ગણાય છે અને તે સાખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે ગીતાને યોગશાસ્ત્ર કહેનામાં આવેલ છે ગીતામાં સ્થળે સ્થળે આધ્યાત્મિક અર્થમાં અનેક રીતે થયેલ 'યોગ' પદનો પ્રયોગ^૨ જોતા નેનું 'યોગશાસ્ત્ર' નામ માર્થિક પણ છે પ્રાચીન કહી શકાય એવા જૈન આગમોમાં 'યોગ' પદનો આધ્યાત્મિક અર્થમાં પ્રયોગ તો મળે છે,^૩ પણ તે 'તપ' પદ જેટલો વ્યાપક નથી બૌદ્ધ પિટકોમાંય 'યોગ' પદ 'સમાધિ' પદ જેટલું વ્યાપક નથી આ બધું જોતા એમ લાગે છે કે સાખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધકોએ યોગ પદનો આધ્યાત્મિક અનેક ભાવોમાં છૂટથી પ્રયોગ કર્યો અને ગીતામાં જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ એમ જુદા જુદા યોગરૂપે યોગનો જે મહિમા અસરકારક રીતે કાવ્યમય ભાષામાં સ્થપાયો ત્યાંથી આધ્યાત્મિક માધનાની બધી પરપરાઓમાં યોગ શબ્દનું મહાત્મ્ય બહુ વધી ગયું આથી પૂર્વકાળમાં યોગ કે સમાધિ જે તપનું એક અંગ હોતું ને તપે માખ્ય યોગ પરપરામાં યોગના અંગનું સ્થાન હીલુ

આધ્યાત્મિક સાધના માથે જેમ 'તપ' અને 'યોગ' પદ

૧ મહાભારતમાં નોધારેન ૨૪ ૨૫ અને ૨૬ તત્ત્વ માનનાર સાખ્ય પરપરાઓ એ તો પૂર્વ મળથી પ્રવચિત અને જુદે રૂપે રૂપે ધડાતી કે વિમ્સની સાખ્યવિચારસરણીનો પરિપામ્ભાત્ર છે

૨ ૪ ૨૮ ૩ ૩-૪ ૫ ૬-૭ ૬ ૧૭ અને ૨૩, ૨૬ ૬, ૪-૬, ૮ ૧૦-૧૨ બધા ઉદ્દેશો માટે જુઓ પિતાશબ્દ, ભાગ ૨ ની શબ્દસૂચિ

૩ સૂત્રરૂપાં ૧ ૧૬ ૩ ઉત્તરાધ્યયન ૮ ૧૪, ૧૧ ૧૪

સકળાયેલ છે તેમ સંવર, ધ્યાન અને સમાધિ એ શબ્દો પણ વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે. ધ્યાન અને સમાધિ શબ્દ તો બધી જ આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ માટે સાધારણ જેવા છે, જ્યારે સંવર શબ્દ વિશે એમ નથી. એ શબ્દનો આધ્યાત્મિક સાધનામાં ક્ષુદ્રથી અને વ્યાપક રીતે પ્રયોગ મુખ્યપણે જૈન ગ્રંથોમાં થયેલો છે. અને તે મહાવીરના પૂર્વકાળથી.^૧ સાંખ્યસાધકોએ કે સાંખ્ય તત્ત્વાવલંબી ભાગવત જેવી પરંપરાએ ગીતાના મહિમા સાથે યોગનો મહિમા વ્યાપક કર્યો, એટલે ત્યારબાદ જે જે સાંખ્ય પરંપરાને અવલંબી આધ્યાત્મિક સાધનાનાં નિદર્શક શાસ્ત્રો રચાયાં તે યોગશાસ્ત્ર નામથી જ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યા. પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર પહેલા પણ જે એવા શાસ્ત્રો હોવાની ધારણા છે તે પણ યોગશાસ્ત્રના નામથી જ જાણીતા હતાં.^૨ જૈન પરંપરામાં અતિ જાણીતો સંવર

૧. મહાવીરે જે તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર સ્વીકાર્યાં તે પાર્શ્વનાથથી ચાલ્યા આવતા અને પાર્શ્વનાથનું જ શ્રુત મહાવીરને પ્રાપ્ત થયેલ (જુઓ પં સુખલાલજીવૃત 'ચાર તીર્થંકર' પા. ૧૩૬)

૨. શ્રી શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્ર-ભાષ્યમાં યોગદર્શનના ખંડન પ્રસંગે આ પ્રમાણે લખે છે. 'યોગશાસ્ત્રેऽપિ 'અથ તત્ત્વદર્શનાભ્યુપાયો યોગ' इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेन योगोऽङ्गीक्रियते ।' અથ તત્ત્વદર્શનાભ્યુપાયો યોગ - એ સૂત્ર ઉપલબ્ધ યોગસૂત્રમાં નથી. પતંજલિવૃત યોગશાસ્ત્ર 'અથ યોગાનુશાસનમ્' એ રીતે શરૂ થાય છે એટલે શ્રી શંકરાચાર્યે નિર્દેશેલ યોગશાસ્ત્ર ખીનું કોઈ હોય વાચસ્પતિમિશ્ર બ્રહ્મસૂત્રના ઉપરના અવતરણ પર સીધો પ્રકાશ પાડતા નથી, પરંતુ સમાન વિચાર દર્શાવવા હેતુ છે કે 'अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताह स्म भगवान्वार्पण्य ...' આમ યોગશાસ્ત્રના વ્યુત્પાદક તરીકે તેઓ વાર્પણ્યનું નામ આપે છે. એ જ રીતે પતંજલિના યોગાનુશાસન પૂર્વેનું હિરણ્યગર્ભનું યોગશાસન 'अहिर्बुध्न्यसहिता'ના બારમા અધ્યાય પ્રમાણે બે વિભાગ અથવા સહિતામાં વહેંચાયેલું હવે. ૧૪૨ તરફ માટે જુઓ 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' પૂર્વાર્ધ, પા ૧૧૨-૧૪

શબ્દ અને યોગશાસ્ત્રોમા વ્યાપક થયેલો યોગ શબ્દ એ ખન્નેના અર્થ અને સાવ એક હોવા છતાં યોગ અને યોગશાસ્ત્ર એ જટિલા મર્વપર પરાઓને બાંધીતા છે તેટલો સ્વર શબ્દ વૈદિક પર પરાઓમા બાંધીતો નથી

ધ્યાન અને સમાધિ એ તપની પ્રધાનતા વળતે તપના અગ્ર સ્થાના પછી યોગનો મહિમા વ્યાપક થતા તે યોગના અગ્ર ખન્યા આમ આધ્યાત્મિક માધનાની પૃથ્થ પરાઓને લગતા સાહિત્ય ઉપર નજર કરતા એમ લાગે છે કે એ માધનાના અનેક અંગો પૈકી ક્યારેક કોઈએ એક અગ્ર ઉપર વધારે સાર આપી અને તેને મુખ્ય અંગી લેખી બીજા બધાને તેના અંગો તરીકે ગોળ્યા, તે બીજા કોઈએ અન્ય અંગને મુખ્ય અંગી ગણી બાકીનાને અગ્ર તરીકે ગોળ્યા હા તો જેમણે તપને મુખ્ય અંગી માન્યું હતું

૧. જૈન પરપરા આસવોના નિરોધને સ્વર કહે છે આસવનિરોધ સ્વર (તત્વાથ ૯૧) યોગશાસ્ત્ર (૧, ૨) ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહે છે યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ । આ રીતે સ્વર અને યોગ બંને પદોનો મુખ્ય અર્થ નિરોધ છે પણ એમાં નિરોધના વિશેષણ તરીકે આસવ આવે છે જ્યારે બીજામાં ચિત્તવૃત્તિ

જૈનપરપરા આસવ તરીકે મિથ્યાદશન અવિરતિ પ્રમાદ વપાય અને યોગને ગણાવે છે, જેમાં ખરી રીતે મિથ્યાદશન, ક્ષયા અને યોગ એ ત્રણ જ વસ્તુઓ મુખ્ય છે અવિરતિ અને પ્રમાદ એ ક્ષયાનો જ વિસ્તાર માત્ર છે બહોં એ પણ બીજી લેખુ જોઈએ કે જૈનસમત આસવોમા જે યોગ આવે છે તે યોગપર પરાસમત ચિત્તવૃત્તિઓના સ્થાનમા છે જૈન પરપરામા માનસિક વાચિક દાયિક ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિને યોગ કહેવામા આવે છે તેમા પણ ઇન્દ્રિયાને માનસિક પ્રવૃત્તિ છે એટલે યોગસૂત્રમા જે ચિત્તવૃત્તિ પદથી સૂચવાય છે તે જૈન પરપરામા આસવરૂપ યોગ છે

જૈન પરપરા આસવરૂપ યોગના બે પ્રકાર દર્શાવે છે સ્વકથાય યોગ અને અકથાય યોગ જ્યારે યોગશાસ્ત્ર ચિત્તવૃત્તિના વિષય અને અકિલ્પ એવા બે પ્રકાર દર્શાવે છે પદેવામા કથાય પદથી જે અને જટિલ અથ

તેમણે સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, સમાધિ આદિને તપનાં અંગ ગણ્યાં^૧ અને જેમણે યોગને મુખ્ય અંગી ગણ્યો તેમણે તપ, ધ્યાન, સમાધિ આદિને તેનાં અંગો ગણ્યાં.^૨ આ ગીતે ફેર હોય તો માત્ર ગૌલુ-મુખ્ય ભાવનો અથવા અંગાગીભાવની ગોઠવણીનો. એટલી વાત ખરી કે જેમ જેમ આધ્યાત્મિક સાધનાની પરંપરાઓ એમરે વિસ્તરતી ગઈ તેમ તેમ તેમાં કેટલાક અંગો કાળક્રમે કે અનુ-ભવબળે ઉમેરાતાં પણ ગયાં, જેમકે મંત્રાયણિ ઉપનિષદમાં યોગનાં છ અંગોનો નિર્દેશ છે જ્યારે યોગશાસ્ત્રમાં આઠ અંગો છે.^૩

ઉપર આપણે દ્વંદ્વમાં એ બેયું કે આધ્યાત્મિક સાધનાના જુદા જુદા માર્ગો તપ, યોગ, સંવર-સંયમ કે ધ્યાન-સમાધિ વિવક્ષિત છે તે અને તેટલો અર્થ બીજામાં દ્વેશ પદ્યો લેવાય છે. પરિ-ભાષાભેદની તુલના આ પ્રમાણે છે.—

યોગશાસ્ત્ર

અવિદ્યા

અરિમતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ

જૈન પરંપરા પ્રથમ સંપાય યોગનો નિરોધ અને પછી અ તે અક્રપાય યોગનો નિરોધ અર્થાત્ અયોગ અવસ્થા માને છે એ જ રીતે યોગપરંપરા પણ પ્રથમ ક્લિષ્ટ ચિત્તવૃત્તિઓનો અને પછી ક્રમે અ તે અક્લિષ્ટ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ માને છે આ રીતે બન્ને પરંપરાઓમાં પરિભાષા અને વર્ગીકરણ ભિન્ન છે, પણ અર્થ ને ભાવ એક છે.

જૈનદર્શન

મિથ્યાદર્શન

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ

ઉપરનું સામ્ય માત્ર એ બે પરંપરા પૂરતું જ નથી, પણ ભાગ્યીય બંધી જ આધ્યાત્મિક પરંપરાઓને એક યા બીજી રીતે તે લાગુ પડે છે.

૧. જૈન પરંપરામાં સ્વાધ્યાય, ધ્યાન આદિ આલેય તર તપના અંગો છે.

૨. તપ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગ । યોગસૂત્ર ૨, ૧

૩. પ્રાણાયામ. પ્રત્યાહારો ધારણા તર્ક સમાધિ પદગ હત્યુચ્યતે યોગ. । મંત્રા. ૬, ૧૮.

યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવગ્જ્ઞાનિ ।

યોગસૂત્ર ૨, ૨૯.

એવા નામોથી ઓળખાતા અને વ્યવહારગત તેમજ એકબીજાની અસર પામતા પરંતુ આ બધાયના મૂળમાં નીચેના તાત્વિક સિદ્ધાંતો પૂરતી કેવી અમાનતા રહેલી છે તે હવે જોઈએ

૧ જીવ, આત્મા કે ચેતન તત્ત્વનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ, ૨ ચેતન તત્ત્વની સહજ શુદ્ધિ અને તેમ છતાં એ શુદ્ધિને આવરતો અજ્ઞાન અને કલેશનો પડદો, ૩ અજ્ઞાન અને કલેશના આવરણની આદિ સર્વથા અજ્ઞાત છતાં પ્રયત્નથી તેના નિવારણની શક્યતા તેમજ એવા પ્રયત્નોની માનવીય પુરુષાર્થ દ્વારા સાધ્યતા, ૪ અજ્ઞાન અને કલેશની નિવૃત્તિ તેમજ સહજ શુદ્ધિના પ્રાકટ્યને પગિણામે ચેતન તત્ત્વની સ્વરૂપસ્થિતિ આ ચાર મિદ્ધાંતો પૈકી કોઈપણ એક સિદ્ધાંત વિશે સાધકની પ્રતીતિ ન હોય કે મદદ યા શિથિલ હોય તો એની સાધના ન ચાલી શકે, ન ટકી શકે અને ન પગિણામ નિપજવી શકે કોઈ પણ ખરો સાધક ઉદ્ધત સિદ્ધાંતોની બાબતમાં મક્કમ, દઢ અજ્ઞાન હોવાનો જ અને પોતાની સાધનાથી એ અજ્ઞાને અનુસવસિદ્ધ કરવાનો જ આધ્યાત્મિક સાધનાની દરેક પરંપરાના સાહિત્યમાં પાયાના આ ચાર સિદ્ધાંતો હજારો વર્ષ થયા નોંધાયેલા અને નિર્વિવાદ માન્ય થયેલા મળે છે એમ તો નાની મોટી સાધનાની ઘણી શાખાઓ છે, પણ સાખ્ય-યોગ, ન્યાય વૈશેષિક, ખેદ અને જૈન એ ચાર પરંપરાઓમાં એ બધી જ શાખાઓનો અમાસ થઈ જાય છે તેવી આપણે એ ચાર પરંપરાના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગ્રંથોને આધારે એ જોઈશું કે તેમાં ઉદ્ધત ચાર પાયાના મિદ્ધાંતો કેવી રીતે ગૂંથાયેલા છે —

સિદ્ધાંતોનું નામવાર કોષ્ટક

આંખ્ય-યોગ	ન્યાય-વૈશેષિક	ખૌરુ	જૈન
૧ પુરુષ નામથી શુદ્ધ ચેતનનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ	આત્મા નામથી સ્વતંત્ર ચેતન યા જીવતત્ત્વનું અસ્તિત્વ	નામ યા ચિત્ત નામથી સ્વતંત્ર ચેતન તત્ત્વનું અસ્તિત્વ	જીવ કે આત્મા નામથી સ્વતંત્ર ચેતનનું અસ્તિત્વ
૨ અવિદ્યા અને તન્મૂલક અસ્મિતા. રાગ, દ્રવ્ય ને અભિ- નિવેશ એ પર્ય- પર્વ વિપર્યયરૂપ આવરણ	મિથ્યાજ્ઞાન યા મોહ તથા રાગ- દ્રવ્યરૂપે આ- વરણ	સમુદય નામથી અવિદ્યા ને તૃષ્ણા રૂપે આવરણનું અસ્તિત્વ	મિથ્યાદર્શન અને રાગ-દ્રેષ કપાય યા દર્શન-મોહ અને ચારિત્રમોહરૂપ આસ્રવ યા આવરણ
૩ સમ્યગ્જ્ઞાન યા સમ્યગ્જ્ઞાન અને વિવેકજ્ઞ્યાતિ યોગમાર્ગ તેમજ તેના ઉપયોગી આઠ યોગાંગો	સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ સમ્યગ્દર્શન. આઠ અંગવાળો અષ્ટાંગિકમાર્ગ	સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ સંવર	
૪ કેવલ્ય અને સ્વરૂપસ્થિતિ	મુક્તિ અને નિઃશ્રેયસ	નિર્વાણ	મોક્ષ

પ્રાર્થીન અને મહત્ત્વનાં કેહી શકાય એવા ઉપનિષદોમા બ્રહ્મ, આત્મા. અન્યક્ષ અને મત્ત જેવા શબ્દોથી શરૂ થતી ચર્ચાઓમાં જુદી જુદી રીતે ઉક્ત ચાર સિદ્ધાંતોનું જ વિવરણ છે. ઉપર વર્ણવેલ ચાર સિદ્ધાંતોને અનુસરી સાધના કરનાર સાધકોના વર્તુળોમાં તેમજ તે સિદ્ધાંતો વિશે દાર્શનિક દષ્ટિએ મીમાંસા

કનાર વિદ્વાનોના વર્તુલોમાં એ સિદ્ધાંતોની આસપાસ ખીજ અનેક ઉપસિદ્ધાંતો તેમજ દષ્ટિભેદો અસ્તિત્વમાં આવેલા છે, જેમકે, કોઈ એતન તત્ત્વ એક જ માને તો કોઈ અનેક, કોઈ એને અપરિણામી કૃતસ્થનિત્ય માને તો કોઈ પરિણામિનિત્ય તો કોઈ માત્ર મતતિરૂપ એવી જ રીતે સાધનામાં કોઈ આત્મજ્ઞાનને મોક્ષનું સાક્ષાત્ અંગ માની યમ, નિયમ આદિ યોગાગોને યા ચર્યામાર્ગને સમ્યગ્જ્ઞાનમાં ઉપકારક લેએ^૧ તો કોઈ ચર્યા યા ચારિત્રને મોક્ષનું સાક્ષાત્ અંગ માની સમ્યગ્જ્ઞાનને તેના સહાયક તરીકે ગણાવે^૨ આવા દષ્ટિભેદો જો કે મધ્યાખ્ય છે, પણ તેમનું સ્થાન આધ્યાત્મિક સાધનામાં ગોત્ર યા નહિવત્ છે, કેમકે તેવા ઉપસિદ્ધાંતો કે દષ્ટિભેદોને ક્ષીણ સાચી સાધનામાં કશું અતર નથી પડતું, જ્યારે ઉપર વર્ણવેલ ચાર મુખ્ય મિદ્ધાંતોમાંથી એક વિશે પણ મિદ્ધા ન હોય તો સાધના આસ્તત્વમાં જ નથી આવતી અને મૂઠસાત્રે અસ્તિત્વમાં આવી હોય તોય તે ફલાવહ નથી બનતી તેથી જ દરેક આધ્યાત્મિક સાધનાની પંપરામાં એ મૂળ સિદ્ધાંતોની ચર્યા ઉપર જ સાર અપાય છે.

અદ્વૈતપંપરાના માધકો હોય કે દ્વૈતવાદી સામ્ય તેમજ ન્યાય-વૈશેષિક પંપરાના માધકો હોય, તે બધાને એકસરખી રીતે માન્ય એવી સાધના પાત જલ યોગશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ અને પરિપૂર્ણ મળીત છે. પાત જલ યોગશાસ્ત્રની જ્ઞાનાનો સમય ભલે ઉત્ત વર્તી હોય, પરંતુ તે પૂર્વવર્તી યોગસાધનાના સાહિત્યનો પરિપાક કોઈ અર્વમાં ય ધરેય છે તેથી તેમાં વર્ણવેલ યોગમાધાની પ્રક્રિયા અને તેના અગોનો નિર્દેશ અત્રે પૂરતો છે તથાગત બુદ્ધે પોતે જ પૂર્વ યોગીપંપરાથી શુદ્ધ પડી સ્વાનુભવે સાધના માગ વિઠના યો છે તેમની એ સાધના પાલ પિટકોમાં અને

૧ વિવેકચંદ્રોદયનિષ્ક્રમ દ્વાનોવાય । યો. સુ. ૨. ૨૭

૨ સમ્યગ્દર્શન-ચારિત્રાણિ મોદમગ । ૯૮વાક્યસૂત્ર ૧, ૧

તેમના જીવનવૃત્તમાં વર્ણવાયેલી છે, પરંતુ એ બધાના સારરૂપે બુદ્ધદોષે ‘વિશુદ્ધિમાર્ગ’ ગ્રંથ રચી તેમાં એ સાધના વર્ણવી છે. તેથી તેને અનુસરી બૌદ્ધસાધનાની પ્રક્રિયા અને તેનાં અંગોનો નિર્દેશ અહીં પર્યાપ્ત થશે. મહાવીરે કરેલી સાધના પૂર્વવર્તી પાર્શ્વનાથની સાધનાને અનુસરતી હોવા છતાં તેમાં દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરે કાઠક સ્વાનુભવથી સુધારો-વધારો કર્યો છે. ભગવાન મહાવીરની એ સાધના આચારાગ અને સૂત્રકૃતાંગ જેવા આગમોમાં છૂટી છવાઈ સંગૃહીત છે. એ બધાના સારરૂપે વાચક ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સંવર અને તેના અંગરૂપે એ સાધનાનું વર્ણન કર્યું છે, તેથી તેને આધારે એનો નિર્દેશ અત્રે કરીશું.

પાતંજલ યોગસૂત્રમાં વર્ણવેલા આઠ અંગો આ છે - યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. આમાંથી પાંચ યમો કે મહાવ્રતો એ સાધનાનો મળ પામે છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમો યમની પુષ્ટિમાં ઉપકારક છે. આ બે અંગ દ્વારા સાધકનું જીવન મૈત્રી અને કરુણાથી સમૃદ્ધ બને છે તેમજ તેના ત્યત્તગત ક્લેશો મંદ થાય છે. આસન અને પ્રાણાયામ (યો. સૂ. ૨, ૪૮) એ બે અંગોથી શરીર શીત, ઉષ્ણ આદિ ક્ષુદ્રસહિષ્ણુ બને છે, જ્યારે પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ચાર અંગો દ્વારા ઇન્દ્રિયજય (૨, ૫૫) અને મનની સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિ યા સત્યસ્પર્શી ઋતંભરા પ્રજ્ઞા (૩. ૫. અને ૧, ૪૮) પ્રગટે છે. આ અંગોને યથાશક્તિ સિદ્ધ કરવા સાધક યોગીએ કેમ વર્તવું અને શું કરવું એ પ્રક્રિયા વર્ણવતા પતંજલિએ પ્રથમ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય કેળવવા (૧. ૧૨) સૂચ્યું છે અને ત્યારબાદ જપ, ભાવના તેમજ ધ્યાન કરવાની સૂચના (૧. ૨૮, ૨૨, ૩૩, ૩૯) કરી છે.

વિશુદ્ધિમાર્ગમાં શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞારૂપે બૌદ્ધસંમત

સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ આય અષ્ટાંગિક^૧ માર્ગનું જે વિશદ અને વિસ્તૃત નિરૂપણ કર્યું છે તેમાં શીલરૂપે પાતજલસમત યમનિયમ આવી જાય છે, મમાધિરૂપે પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધ્યાન અને મમાધિ આવી જાય છે, જ્યારે પ્રજ્ઞારૂપે વિવેકખ્યાતિ આવી જાય છે.

વાચક ઉમાસ્વાતિએ સવરના અંગ લેખે શુષ્પિ, મમિતિ ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીપહજય, ચારિત્ર અને તપ એવા માત્ર અંગો (તત્ત્વાર્થ ૮, ૨) વર્ણવ્યા છે. ચારિત્ર એટલે યોગસમત પાત યમ-મહાવ્રત અને બૌદ્ધમત શીલ છે. ધ્યાન આદિ આભ્ય તર તપ એ યોગસમત પ્રત્યાહાર આદિ ચાર અંગો અને બૌદ્ધ સંમત મમાધિ છે. અનગન આદિ બાકી તપ એ યોગસમત તપ ૫ ત્રીણે નિયમ છે, અને સ્વાધ્યાયરૂપ આભ્ય તર તપ એ યોગમત સ્વાધ્યાયરૂપ ચોથો નિયમ છે.

ઉપર જે થોડી મૂંઝક વૃક્ષના કરી છે તેનો હેતુ એ છે કે જુદી જુદી પર પગથોભા ચાલતી આધ્યાત્મિક માવનામાં ગૃહ્યેદ

૧ સમ્માદિક્ષિ—સમ્યગ્ દષ્ટિ સમ્માસકર્યો—મમ્યક્સ ૯૫ સમ્મા વાયા—સમ્યગ્વાણી સમ્માકરમ તો—સમ્યક્કમ સમ્માઆજ્ઞવો—સમ્યક્ આજ્ઞિ । સમ્માવાયામો—સમ્યગ્ચાયમ સમ્માસતિ—સમ્યક્સમૃતિ સમ્માસમાધિ—સમ્યક્સમાધિ (સમુત્પત્તિનિયમ ૫ ૧૦ અને વિમ ૧ ૩૧૭-૨૮)

શીલ—કુશલધર્મ ધારણ કરવા તે શીલ હતવ્યમા પ્રવૃત્તિ અને અત્યવધી વિરતિ એમ બંને પ્રારે શીલ વખવાયું છે (વિશુદ્ધિમાત્ર ૧, ૧૬ થી ૨૫ પા ૫-૭)

સમાધિ—કુશલચિત્તની એકાગ્રતા તે સમાધિ અર્થાત્ એક આલ-બનમા ચિત્ત અને રૈત્તસિન્ધ ધર્મેન્નું સમ્વક્ષરથાપન (વિશુદ્ધિમાત્ર ૩, ૨-૩ પા ૫૭)

પ્રજ્ઞા—કુશલચિત્તપુત્રા વિપરવના જ્ઞાન અર્થાત્ વિવેકજ્ઞાન તે પ્રજ્ઞા (વિશુદ્ધિમાત્ર ૧૪ ૨-૩ પા ૩૦૪)

તેમજ વર્ગીકરણનો કાંઈક મેદ હોવા છતાં પાયાની એકતા કેવી રહેલી છે તે સમજાય ગમે તે પરંપરાને અવલંબી સાધક સાધના કરતો હોય, પણ જો તેની દૃષ્ટિ ખરી આધ્યાત્મિક હોય નો તેને સાધનાકાળમા થતી ચિત્તની કે આત્માની ઉત્ક્રાંતિનો અનુભવ એકસરખો જ થવાનો અને ધ્યાનની જુદી જુદી અવસ્થાઓ પણ એકસરખી ગીને જ અનુભવમાં આવવાની. આ વસ્તુનો પુરાવો ઉપર સૂચવેલ ત્રણે પરંપરાઓના પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળી રહે છે. દા. ત. સામ્ય-યોગ પરંપરામાં ચાર સંપ્રજ્ઞાત અને પાંચમી અસંપ્રજ્ઞાત એવી ઉત્ક્રાન્તિગામી ભૂમિકાઓ તેમજ સવિતર્ક, સવિચાર, નિર્વિતર્ક અને નિર્વિચાર એવી ચાર સમાપત્તિઓ વર્ણવાયેલી છે. તો ખૌરુ ગ્રંથોમાં સોતાપત્તિ, સકદાગામી. અનાગામી, અર્હત એ નામે ચાર ઉત્ક્રાન્તિગામી ભૂમિકાઓ અને સવિતર્કવિચારપ્રીતિસુખએકાગ્રતા આદિ ચાર ધ્યાનો આવે છે.^૧ જૈન પરંપરામાં મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ શુભ-સ્થાનને નામે ચૌદ ઉત્ક્રાન્તિગામી ભૂમિકાઓનું^૨ તેમજ પૃથક્ત્વ-વિતર્કસવિચાર, એકત્વવિતર્કનિર્વિચાર આદિ ચાર ધ્યાનોનું^૩ વર્ણન છે. વળી યોગવાસિષ્ઠમાં અજાનની સાત અને જ્ઞાનની સાત એમ ચૌદ ઉત્ક્રાન્તિગામી ભૂમિકાઓનું વર્ણન છે.^૪ આ બધું વર્ણન તત્ત્વતઃ સમાન અનુભવમાંથી જ આવેલું અને વિકસેલું છે. નવા નવા સાધકો અને વ્યાખ્યાકારોએ એને પોતપોતાની રુચિ અને શક્તિ તેમજ શ્રોતાઓનો અધિકાર જોઈ એક જ અનુભવને ક્યારેક સંક્ષેપથી તો ક્યારેક વિસ્તારથી, ક્યારેક પ્રાચીન ભાષામાં તો ક્યારેક નવીન ભાષામાં વર્ણવ્યો છે. તેથી જ આપણે જોઈએ

૧. જુઓ 'ભૂમિમા અને વ્યાન'નું પરિશિષ્ટ ૫

૨. એજન

૩. જુઓ તત્ત્વાર્થ ૯, ૪૧ થી આગળ. શુન્દરાત્મી વિવેચન પા. ૩૮૦.

૪. જુઓ પરિશિષ્ટ ૫

છીએ કે પાલિ પિટકોમાં ચાર ધ્યાનનું પ્રાચીન વર્ણન હતું તે પાછળથી એના સ્થાને પાંચ ધ્યાનનું નિરૂપણ થયું^૧ એ જ ગીતે પહેલા સોતાપત્તિ આદિ ચાર માર્ગ અને એના ચાર ફળ એમ આઠ ભૂમિકાઓ હતી તે પાછળથી પ્રમુદિતા આદિ દશ ભૂમિકાઓ આવી^૨ એ જ ગીતે જૈન પગપરામાં ચૌદ શુદ્ધસ્થાનનો બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પગમાત્મા એમ ત્રણ ભૂમિકામાં અમામ કરવામાં આવ્યો^૩

આ ગીતે હજારો વર્ષની માધનને પરિણામે સાધકોમાં જે અનુસવ ચાલ્યો આવતો અને જે પ્રાચીન સાહિત્ય ચાલ્યું આવતું તેમજ નવું રચાતું, એ બધાનો યથાશક્તિ ઉપયોગ કરી આ હરિભદ્રે યોગવિષયક સાહિત્ય રચ્યું છે

આ હરિભદ્રના યોગશ્રેયો

જૈન શાસ્ત્રોમાં આ હરિભદ્ર પહેલા આત્મ્યાત્મિક વિકાસ કરનાર વરુ^૧ । ચૌદ શુદ્ધસ્થાનરૂપે, ચાર ધ્યાનરૂપે તેમજ બહિરાત્મ આદિ નવું અવસ્થારૂપે મળે છે । આ હરિભદ્ર જ જૈન પર પગમાં સર્વપ્રથમ એનું યોગરૂપે વર્ણન કરે છે એટલું જ નહિ, પણ પગિભાષા તેમજ વર્ણનગોષ્ઠી સુધ્ધા નવી જ યોગે છે અને પાત જલ, ખોદ આદિ ઇતર દર્શનોમાં વર્ણિત યોગપ્રક્રિયા અને એની ખામ પરિભાષા સાથે જૈન સંકેતોની સગખામણી કરી બિન સિત્ત યોગપગપરાઓ પાછળ ગ્રહેલી યોગવસ્તુની એકતા બહુ સમય ને સ્પષ્ટ ગીતે બતાવે છે । આમ તેઓ માન જૈન પર પગના આદિ યમા

૧ વિશુદ્ધિમાત્ર પા ૧૧૩

૨ જુઓ પરિચિદ ૫

૩ જૈનન તેમજ પૂજ્યપાદનું સમાધિરત્ન શ્રોત્ર ૮ થી આગળ અને સમાધિરત્ન (ગુજરાતી) ગુજર સાહિત્ય સમદ જ્ઞાન ૧ પા ૪૧૬ થી ૪૧૯

જ નહિ. પરંતુ સમગ્ર આધ્યાત્મિક પરંપરાના સાહિત્યમાં એક નવી જ કેડી પાડે છે. આ બધું તેઓ કઈ રીતે કરે છે તેનો ખ્યાલ તેમના મુખ્ય યોગશ્રેયોના નીચે આપેલ પરિચય ચરથી સહેજે આવી શકશે.

આ હરિભદ્રના યોગવિષયક મુખ્ય શ્રેયો ચાર છે : ૧. યોગબિંદુ, ૨. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૩. યોગશતક, ૪. યોગત્રિંશતિ. એમના ‘ષોડશક’ શ્રંથમાં અમુક પ્રકરણો યોગને લગતાં છે, જેમાં મળતી વિગતો એક યા બીજી રીતે એમના ચાર યોગશ્રેયોમાં આવી જાય છે. એટલે એનો જુદો પરિચય આપવામાં આવ્યો નથી, છતાં એમાંની વિગતોનો ઉચિત સ્થળે ટિપ્પણમાં નિદેશ કર્યો જ છે. પહેલા બે શ્રંથો સંસ્કૃતમાં ને છેલ્લા બે પ્રાકૃતમાં લખાયેલા છે. યોગબિંદુ પર ૭ શ્લોકપ્રમાણ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ૨૨૭ શ્લોકપ્રમાણ અને યોગશતક તેમજ યોગત્રિંશતિ એમનાં નામ પ્રમાણે ૧૦૦ અને ૨૦ ગાથાપ્રમાણ છે.

યોગબિંદુ

અનાદિકાળથી જીવો વાસનારૂપી સંસારમાં અટવાયા કરે છે એ એક અનુભવસિદ્ધ બાબત છે; તો એમાંથી કોઈક કાળે પણ તેઓનો છુટકારો શક્ય છે કે કેમ અને એ શક્યતા હોય તો તે કયા ઉપાયથી સિદ્ધ થઈ શકે? આનો ઉત્તર આપતાં શ્રંથકાર કહે છે કે સંસારપ્રવાહની આદિ જ્ઞાત ન હોવા છતાં તેનો અંત તો પુરુષાર્થથી આણી જ શકાય છે; પરંતુ આ સાધ્યની સિદ્ધિ વિકટ છે, કેમકે તેના અધ્યાત્મ આદિ ઉપાયો દુષ્કર હોઈ પ્રત્યેક જીવને સુલભ નથી. જે જીવો ચરમાવર્તમાં^૧ વર્તતા હોય અર્થાત્ જેઓના સંસારપ્રવાહની અમુક મર્યાદા નક્કી થઈ ગઈ

હોય એવા જ શુકનપાશિક^૧, સિન્નત્રયિ, ચારિત્રી વગેરે ઉપ્પ
અધ્યાત્મ આદિ ઉપાયના અધિકારી છે,^૨ કારણ કે તેઓ પરથી
મોહનું તીવ્ર દબાવું ઘટી ગયું હોય છે (શ્લોક ૭૨, ૮૬) આથી ભિલદ્ર,
અચરમાવતવર્તી જીવો પર મોહનું દબાવું તીવ્રપણે હોવાથી
તેઓ ભવ—સ સાગના બોજોમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે યોગના
અનધિકારી આવા જીવોને આ હરિભદ્ર ભવાસિનન્દી જેવી
માર્થિક મન્ત્રાની ઓળખાવે છે (શ્લોક ૭૩, ૮૫, ૮૬, ૮૭)

ત્યારબાદ તેઓ ઉપર જણાવેલ યોગાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા
માટેની પૃથ તૈયારીનું નિરૂપણ કરે છે આ પૂર્વ તૈયારીને પૂર્વમેના
કહેલ છે, જેમાં મુખ્યપણે ચાર બાબતોનો અભાવેશ કયો છે
૧ શુન્, દેવ આદિનું પૂજન, ૨ મહાચાર, ૩ તપ, ૪ મુક્તિ
પ્રત્યે અદ્રન આ ચારે બાબતોનો વિસ્તૃત ખ્યાલ લગભગ ૪૧
શ્લોકોમાં (૧૦૮ થી ૧૪૮) આપનામાં આવ્યો છે આટલી બાબતો
જ્ઞાનપૂનક ગાચારમાં કોતરે તો જ યોગમાર્ગમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થાય

ઉપ્પ યોગાધિકારને પામેલા ચરમાવર્તવર્તી જીવોને આચાર્ય
હરિભદ્ર પ્રસ્તુત પ્રથમા કર્મભળના તારતમ્ય અનુસાર ચાર
ભાગમાં વહેંચે છે ૧ અપુનબંધક,^૩ ૨ અમ્યગ્દટિયા સિન્નત્રયિ,
૩ દેશનિગતિ, ૪ અવવિગતિની તે પુણ્યતા સુધી આ
ચરિયના સ્વરૂપ તેમજ અનુબંધનની વિગતે ચર્ચા આખા પ્રથમા
કરવામાં આવી છે

૧ જ પરમા ચત્રની બા વધતી જવાથી પ્રકાશનો કાળ લભાય
તે શુદ્ધપદ અને દબા પડવાથી અધમારનો કાળ લભાય તે દુષ્કૃપમ છે
આ કપમાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિને બે રીતે ધટાવવામાં આવે છે ૧ જીવનો
સ સારકાળ અથવા પુદ્ગલપરાયત એટલે જ બાબી રહે તે શુકનપાશિક અને
તેથી વધારે તે દુષ્કૃપનિ

બોદરક ૫ શ્લોક ૨ થી ૪ અને ૮

૩ એક ચરિત્રીય ૩

અપુનર્બંધક એ સવાલિનન્દીથી વિરોધી લક્ષણવાળો છે. તેનામા હજી અજ્ઞાન-દર્શનમોહનો અમુક અંશ હોવા છતાં ને અદ્વૈત્ય, દાક્ષિણ્ય, સવરૈરાગ્ય જેવા સદ્ગુણોનો વિકાસ સાધવામા સદા તત્પર હોવાથી ક્રમશઃ યોગવૃદ્ધિ સાધીને અંતિમેદ કરે છે (શ્લો. ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૦૨).

ખીન્ન આધકારી સમ્યગ્દષ્ટિ યા સિન્નગ્રથિને ધર્મશાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા અને ચારિત્રધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ હોય છે (શ્લો. ૨૫૩). અનેક સાંસારિક બાળતોથી આક્રુણ હોવા છતાં સમ્યગ્દષ્ટિનું ચિત્ત દર્શનમોહના ઉપશમ કે ક્ષયને લીધે મુખ્યપણે મોક્ષાભિમુખ જ હોય છે, કેવળ તેનું શરીર જ સંસારમા હોય છે. આથી જ તેના યોગને ભાવયોગ કહ્યો છે (શ્લો. ૨૦૩, ૨૦૫) અને તેના અનુષ્ઠાનને અન્તર્વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું કહ્યું છે (શ્લો. ૨૪૮-૪૯). આવા ભાવ-વિગ્રેષને લીધે એની પૂર્વજ્ઞેવા સહજ રીતે જ પ્રકૃષ્ટ બની રહે છે (૨૦૯).

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સંકલેશનો હ્રાસ કરતો કરતો ક્રમથી ચારિત્રી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે (શ્લો. ૩૫૧-૫૨). આ ચારિત્રી માર્ગાનુસારી અર્થાત્ ન્યાયમાર્ગનું અતિક્રમણ નહિ કરનારો, શ્રદ્ધાળુ, પુરુષાર્થી પણ શુભ પરિણામ વડે શક્ય એટલો જ પ્રયત્ન કરનાર હોય છે (૩૫૩).

ચારિત્રીના વર્ણનમા આ. હરિભદ્ર અધ્યાત્મ. ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એ પાંચ યોગમૂલિકાઓનું નિરૂપણ કરે છે, કેમકે આ અધ્યાત્મ આદિ યોગ પરમાર્થદષ્ટિએ દેશ-વિરતિથી શરૂ થતો મનાય છે. અપુનર્બંધક ને સમ્યગ્દષ્ટિમાં ચારિત્રમોહના પ્રાબલ્યને કારણે તે યોગ ખીજરૂપે હોય છે. હવે પાંચ યોગભેદોનું સ્વરૂપ દ્વંકમાં જોઈ લઈએ : ૧. હાચત પ્રવૃત્તિરૂપ અણુવ્રત-મહાવ્રતથી યુક્ત થઈ મૈત્રી આદિ ભાવનાપૂર્વક શાસ્ત્રાનુસાર તત્ત્વચિંતન કરવું એ અધ્યાત્મ. એનાથી પાપક્ષય, વીર્યોત્કર્ષ અને ચિત્તસમાધિ આદિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ૨. આ અધ્યાત્મનો પુનઃપુનઃ અભ્યાસ કરવો એ ભાવના. એનાથી કામ, દોષ આદિ

અશુભ ભાવોની નિવૃત્તિ અને જ્ઞાન આદિ જેવા શુભ ભાવોની પ્રુષ્ટિ થાય છે ૩ ભાવના કરતા કરતા ચિત્તને મુક્ત ઉપયોગ પૂર્વક કોઈ એક પ્રશસ્ત વિષય પર એકાગ્ર કરવામાં આવે એ ધ્યાનયોગ એનાથી ચિત્તસ્થૈર્ય તથા ભવકારણોના વિચ્છેદ સધાય છે ૪ અવિદ્યાકલ્પિત એવી ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે વિવેકપૂર્વક તટસ્થતા કેળવવી એ મમતા એનાથી લલ્પિઓ પ્રાપ્ત થાય ૫ તેમજ મુક્ત કર્મનો ક્ષય થાય છે ૫ વિનતીય દ્રવ્યથી ઉદ્ભવેલ ચિત્તની વૃત્તિઓના જડમૂળથી નાશ કરવો એ વૃત્તિમક્ષય એ સધાતા તરત જ કેવળજ્ઞાન ને તત્પ્રાપ્ત મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે (શ્લો ૩૫૮-૬૭)

ભાવશુદ્ધિનો વિકાસ માધતા સાધતા આગ્રની પહેલી નજી ભૂમિકાઓને વટાની, ઓની સમતાને પ્રાપ્ત કરી ક્ષપકમેણિ આરૂઢ અને છે ત્યાગ્યાદ તે અદ્યકાળમાં જ વૃત્તિમક્ષય સાધે છે આ પાંચ યોગભૂમિકાઓ પૈકી પહેલી ચારને આ હિંસ્ર પત જલિ સમત સપ્રજાતસમાધિ સાથે અને છેલ્લીને અસપ્રજાત માથે સગખાવે છે (શ્લો ૪૧૮-૨૧)

૧ અર્હા ગોદ બાળત નોધવી જરૂરી છે તે એ કે આ હિંસ્રને અનુસરી કે ધરોવિજયજી પોતાની યોગ્યતાવતરનીરી (શ્લો ૨૦)માં આ વાત્મ આદિ પાંચ યોગ્યો પૈકી પ્રથમના ચારમાં સપ્રજાતને અને છેલ્લા વૃત્તિમક્ષયમાં અસપ્રજાતને ધરાવે છે, ૧ તો તેઓ ૪ યોગ્ય પાત-જલ યોગશાસ્ત્ર (૧ ૧૮) પર વૃત્તિ લેને છે ત્યાં અસપ્રજાતની પેઠે સપ્રજાતને પણ વૃત્તિમક્ષય નામના પાતમાં બેદમાં ધરાવે છે આમાં તેઓ વૃત્તિમક્ષયનો અર્થ યોગ્યિદુમાં કરાયેલ અર્થ દરતા વધારે વિરેવારી વૃત્તિમક્ષયનું ફક્ત યોગ્ય મુખ્યધ્યાનથી નોંદમાં મુખી વિરવારે છે સાથે જ તેઓ બારમાં મુખ્યધ્યાન મુખી પ્રાપ્ત થતા પૃથગ્વિવિત્ત સવિચાર અને એકત્વવિત્ત અવિનાશ નામના બે મુખ્યધ્યાનોમાં સપ્રજાતયોગને અર્થ ધરાવે છે ૨ પાતજલ યોગશાસ્ત્રમાં આવતી ચાર સમાપત્તિઓ માથે સરખાવતા બરાબર બધાને જ (શ્લો ૪૧૮-૨૧) દિગ્ગામી દમમયની

પ્રત્યેક અધિકારીનું અનુષ્ઠાન કઈ કોટિનું છે તે દર્શાવવા માટે આ. હરિસદ્ર અનુષ્ઠાનના પાંચ પ્રકાર નિરૂપે છે : ૧. વિષ, ૨. ગર, ૩. અનનુષ્ઠાન, ૪. તજેનું, ૫ અમૃતાનુષ્ઠાન. આમાંથી પહેલા ત્રણ અસદનુષ્ઠાન છે, જ્યારે છેલ્લા બે સદનુષ્ઠાન છે. અપુન-ર્જ્યક આદિ યોગાધિકારીઓને સદનુષ્ઠાન જ હોય છે (શ્લો. ૧૫૫-૧૬૧, ૧૬૩).

યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં આવતું આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું વર્ણન યોગખિન્દુના વર્ણનથી પરિભાષા, વર્ગીકરણ તેમજ શૈલીમાં જુદું પડે છે. યોગખિન્દુની કેટલીક વસ્તુ એમા શબ્દાન્તરથી સમાવેલી છે, જ્યારે બીજી કેટલીક નવી ઉમેરવામાં આવેલી છે.

અહીં જીવની અચરમાવર્તકાલીન—અજ્ઞાનકાલીન અવસ્થાને ઓઘદષ્ટિ અને ચરમાવર્તકાલીન—જ્ઞાનકાલીન અવસ્થાને યોગદષ્ટિ કહી છે. ઓઘદષ્ટિમાં પ્રવર્તતા ભવાભિનન્દીનું વર્ણન યોગખિન્દુ (શ્લો. ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૭૬)ને મળતું છે.

યોગખિન્દુમાં વર્ણિત પૂર્વસેવાનું પણ અહીં યોગખીજરૂપે કાઠક વિગતે નિરૂપણ છે. જિન ભગવાન. ભાવયોગી, ભાવ-આચાર્ય, ભાવ-ઉપાધ્યાય પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત રાખવું, સતશ્રુત પ્રત્યે ભક્તિ અર્થાત્ સતશાસ્ત્રનાં લેખન, પૂજન, દાન, શ્રવણ, પ્રકાશન, સ્વાધ્યાય આદિ તેમજ ગુરુ, દેવ, વિપ્ર, યતિજનનું પૂજન વગેરે ખાખતોને પ્રસ્તુતમા યોગખીજ તરીકે ગણાવી છે (શ્લો. ૨૨, ૨૩, ૨૭, ૨૮, ૧૫૧).

આ ગ્રંથમાં યોગભૂમિકાનાં યા યોગાધિકારીઓનાં ત્રણ વર્ગીકરણ મળે છે : એકમાં યોગની પ્રારંભિક યોગ્યતાથી માંડી તેના પ્રસ્તાવના, પા ૫૩ અને ૫૪. સુખલાલજી સપાદિત હિંદી ‘યોગદર્શન તથા યોગવિશિષ્ટ’ પા. ૬)

અતઃ સુધીની ભૂમિકા મેને કર્મભળના તારતમ્ય અનુમાર આઠ
 ભાગમાં વહેંચી તેને આઠ યોગદૃષ્ટિઓ કહેવામાં આવી છે તેના
 નામ આ છે ૧ મિત્રા, ૨ તારા, ૩ ખલા, ૪ હીપ્રા, ૫
 સ્થિરા, ૬ કાતા, ૭ પ્રભા, ૮ પરા (શ્લોક ૧૩) આ વિભાગ
 અનુક્રમે પાતળલક્ષ્મીપ્રસિદ્ધ યમ, નિયમ, આદિ આઠ
 યોગાગોને^૧ આધારે તેમજ ખેદ, હિંસા આદિ બૌદ્ધપરપરા
 પ્રસિદ્ધ આઠ પૃથક્જનચિત્તોના અર્થાત દોષોના^૨ પરિહારને
 આધારે અને અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા આદિ આઠ યોગગુણના^૩ પ્રાકટ્યને
 આધારે કરવામાં આવ્યો છે (શ્લોક ૧૬) આ આઠ ભૂમિકામાં વર્તતા
 સાધકના સ્વરૂપનું ત્યાગબાદ વિગતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
 યોગનો કૃમિક વિભાગ દશાવતી આ આઠ દૃષ્ટિઓ પૈકી પહેલી ચાર
 યોગની પ્રાગભિક અવસ્થામાં હોય છે એમાં મિથ્યાત્વનો અલ્પ
 અંશ હોઈ તે પ્રતિપાતી—અસ્થિર, આપાય—સદોષ ને અવેધ
 અવેધપદવાળી^૪ છે, જ્યારે છેલ્લી ચારમાં મિથ્યાત્વનો અસાવ
 હોઈ તે સ્થિર, નિરપાય છે અને વેધસવેધપદ^૫ હામે યોગભાય
 છે^૬ (શ્લોક ૧૬, ૧૭, ૭૨-૭૫)

૧ યમ નિયમ આસન પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર મારજા ધ્યાન
 અને સમાધિ (ચો સુ. ૭ ૨૬)

૨ ખેદ હિંસા મેષ ત્યાગ બ્રાતિ અ રમુદ્ધ રમ્ (૧૩) અને
 આસન વિચાર માટે જુઓ યોગસા ૧૪ શ્લોક ૨ થી ૧૧

૩ અદ્વેષ જિજ્ઞાસા શુદ્ધતા અવળ બોધ નીમાસા પ્રતિપત્તિ અને
 પ્રવૃત્તિ જુઓ યોગસા ૧૬ ૧૪

૪ જેમાં બાહ્ય વેધ વિરોધને સમાર્થસ્વરૂપે સવેગે દેખાતી ગમય
 નદિ તે અવેધઅવેધ ૧૬

૫ જેમાં વેધ વિરોધનું સમાધિ સ્વરૂપ બાહ્ય ગમય અને તેથી
 તેમાં અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ ધારી તે વેધઅવેધપદ

પહેલી ચારમાં ૧૭ ગુજરાતના પાંચમી ને છઠ્ઠીમાં ૪-૫-૧ શુભ
 સ્થાન સાતમીમાં ૭-૮ શુભસ્થાન અને છેલ્લીમાં ૮ થી ૧૪ શુભસ્થાન

ખીજી વર્ગીકરણ ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, ને સામર્થ્યયોગ એમ ત્રણ ભાગમાં છે. યોગની આ ત્રણ ભૂમિકાઓ રિથરા આદિ પાછલી ચાર દષ્ટિઓમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ કરવાને ઇચ્છતા જ્ઞાનીનો પ્રમાદને ક્ષીધે જે વિકલધર્મયોગ તે ઇચ્છાયોગ. જે ધર્મ-યોગ શાસ્ત્રના તીવ્ર બોધવાળો અને શાસ્ત્રને જ અનુસરતો હોય તે શાસ્ત્રયોગ. જે યોગ આત્મશક્તિના ઉદ્ઘેકને ક્ષીધે શાસ્ત્રમર્યાદાથી પણ પર હોય તે સામર્થ્યયોગ (શ્લો. ૩-૫).

ત્રીજા વર્ગીકરણમાં યોગીઓને ચાર ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. ૧. ગોત્રયોગી, ૨. કુલયોગી, ૩. પ્રવૃત્તચક્રયોગી, ૪. સિદ્ધ-યોગી^૧. આ ચાર પૈકી વચલા બેને યોગના અધિકારી ક્ષેપ્યા છે. પ્રથમમાં યોગ્યતાનો અભાવ હોઈ તે અનધિકારી છે અને સિદ્ધ-યોગીને તો યોગની જરૂર જ ન હોઈ તે અનધિકારી છે (શ્લો. ૨૦૮-૨૨).

યોગશતક

યોગશતક વિષયની દષ્ટિએ યોગખિદ્ધ સાથે સૌથી વધારે

પ્રવર્તે છે. આ પરથી જોઈ શકાશે કે યોગખિદ્ધગત અપુનર્બંધકની જુદી જુદી અવસ્થાઓ પહેલી ચારમાં, સમ્યગ્દષ્ટિની પાંચમી દષ્ટિમાં અને દેશ તેમજ સર્વવિરતિની છઠ્ઠીમાં સમાવેશ પામે છે સાતમી દષ્ટિ સર્વ-વિરતિની જ સહેજ વિહસિત પણ ક્ષપક્રોશી પહેલાની દશાને સૂચવે છે જ્યારે છેલ્લી પરાદષ્ટિ ક્ષપક્રોશી-આઠઠ ચારિત્રીની પૂર્ણતા સુધીની બધી અવસ્થાઓને સમાવે છે.

૧ (૧) ભૂમિભવ્ય યા નાગધારી યોગી તે ગોત્રયોગી. (૨) યોગીના કુળમાં જન્મેલા અથવા યોગીધર્મને અનુસરનારા તે કુલયોગી (૩) જેનું આહિસા આદિ યોગચક્ર પ્રવૃત્ત થયું હોય તે પ્રવૃત્તચક્રયોગી (૪) જેને યોગનિષ્પન્ન યા સિદ્ધ છે તે સિદ્ધયોગી વિસ્તાર માટે જુઓ ટો ભગવાન-દાસકૃત ગુજરાતી વિવેચન, પા ૬૮૧-૭૦૭.

સામ્ય ધરાવે છે યોગજિન્દુની ઘણીખરી યોગવસ્તુ યોગશતક્રમા સંક્ષેપમા આવી જાય છે

પ્રારભમા નિશ્ચય અને વ્યવહાર યોગનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન ને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેના આત્મા સાથેના સબધ એ નિશ્ચયયોગ છે (ગાથા ૭), જ્યારે એ ત્રણેના કારણો એ વ્યવહારયોગ છે (ગાથા ૪)

યોગના અધિકારી તેમજ અનધિકારીના પ્રશ્ન પણ યોગ જિન્દુની પેઠે માખ્ય ને જૈન પતિસાધના શ્લેષ દ્વારા ગાથા ૮-૧૦ માં નિરૂપાયો છે

યોગાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકે કરવાની પૂર્વ તૈયારીનું અહીં પૂર્વસેવા કે યોગજીજ્ઞાનામથી વર્ણન નથી, પરંતુ પ્રથમાધિકારી અપુનર્બંધકને માટે પગપીડાપરિહાર, દીનદાન, શુરુદેવના પૂજામત્કાર ઇત્યાદિ લૌકિક ધર્મના પાલનની જે વાત ગાથા ૨૫-૨૬ માં કહી છે તેમાં પૂર્વસેવા યા યોગજીજ્ઞા જ મુચવાય છે

ચરમાવર્તમા વર્તતા યોગાધિકારીઓનું અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દષ્ટિ આદિમાં વર્ગીકરણ તેમજ પ્રત્યેકના લક્ષણો યોગજિન્દુ (શ્લોક ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૫૩, ૩૫૩)ની પેઠે જ ગાથા ૯ અને ૧૩-૧૬ માં નિરૂપવામાં આવ્યા છે, અને તે તે અધિકારીને ઉપદેશવાના વિષયોની ગાથા ૩૦ થી ૩૫ માં આપેલી યાદીમાં તેઓના અનુષ્ઠાનનું સામાન્ય કથન આવી જાય છે યોગજિન્દુની પેઠે અનુષ્ઠાનના વિષય, ગર આદિ પ્રકારોની તેમજ પ્રત્યેક અધિકારીના અનુષ્ઠાનની વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી નથી, પણ મામાન્ય પણે એટલું જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેકનું પોતપોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ અનુષ્ઠાન યોગ જ છે, કેમકે એમાં અપધ્યાન અર્થાત્ દુધ્યાનનો પ્રાય અભાવ હોય છે તેમજ સર્વદર્શનમત યોગના લક્ષણો એમાં ઘટે છે (ગા ૨૧-૨૭)

પ્રાપ્ત ભૂમિકાથી ઉપલી ભૂમિકાએ ચડવું હોય તો સાધકે શું કરવું એ દર્શાવતા આ. હરિભદ્ર કેટલાક સર્વસાધારણ નિયમો તેમજ અમુક ખાદ્ય અને આતર ઉપાયો ગાથા ૨૮ થી ૫૦ સુધીમાં વર્ણવે છે; જેમ કે, પોતાના સ્વભાવના આલોચનથી. લોકવાયકાના જ્ઞાનથી અને શુદ્ધ યોગના વ્યાપારથી પ્રવૃત્તિના હાચત અનુચિત-પણાને વિવેક કરવો; પોતાનાથી ચડિયાતા ગુણવાળા માથે સહ-વાસ કરવો તેમજ ઉત્તરગુણોનું ખડુમાન, સંસારસ્વરૂપ તથા રાગદ્વેષાદિ દોષોનું ચિંતન જેવા આતર ઉપાયોનો અને ભયાદિરૂપ અકુશલકર્માદિના નિવારણ અર્થે ગુરુશરણ, તપ આદિ જેવા ખાદ્ય ઉપાયોનો આશ્રય લેવો. આમાંના નિજસ્વભાવાલોચન, જનવાદ આદિ જેવા કેટલાક ઉપાયોનો યોગબિન્દુગત અધ્યાત્મ-નિરૂપણમાં નિર્દેશ છે.^૧ યોગસાધનાના આ ઉપાયોનો આશ્રય વિકસિત ભૂમિકામાં પ્રવર્તતા સાધકોએ લેવાનો છે. નવશિખાઉને તો શ્રુતપાક, તીર્થસેવન જેવા સ્થૂળ ઉપાયોનો પ્રથમ આશ્રય લેવા કહ્યું છે (ગા. ૫૧-૫૨) શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન થયા બાદ તેણે રાગ, દ્વેષ, મોહ જેવા અંતર્ગત દોષોને લક્ષમાં રાખી આત્મનિરીક્ષણ કરવું એમ સૂચવ્યું છે. વળી ચિત્તસ્થૈર્ય સાધવા રાગાદિ દોષોના વિષય અને પરિણામેને એકાંતમાં કેમ ચિંતવવા એનું વિસ્તૃત વર્ણન ગાથા ૫૬ થી ૮૦ માં આપવામાં આવ્યું છે. આટલી ચિંતનની બાબતો નિરૂપ્યા બાદ ગ્રંથકાર તે સદ્વિચારને અનુરૂપ સાધકની આહારાદિ ચર્યા કેવી હોવી જોઈએ તેનું દ્રઢ નિરૂપણ કરે છે, જેમાં મુખ્યપણે સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે (ગા. ૮૧-૮૨).

આ રીતે ચિંતન ને આચરણ કરતાં સાધક અશુભ કર્મનો ક્ષય કરે છે અને સાનુબંધ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર ફલદાયી એવા શુભ કર્મને બાંધી ક્રમે મુક્તિ પામે છે (ગા. ૮૩-૮૫).

યોગવિગિકા

પ્રસ્તુત ગ્રંથમા યોગવસ્તુ બહુ દુઃકમા નિરૂપાઈ છે એમા આત્માત્મિક વિકાસની પ્રારંભિક અવસ્થાનુ વર્ણન નથી, પરંતુ તે પછીની વિકસિત અવસ્થાઓનું જ નિરૂપણ છે યોગના મુખ્ય અધિકારી તરીકે ચારિત્રીને લેખી એના આવશ્યક ધર્મવ્યાપારને યોગ કહ્યો છે અને યોગથી પણ પ્રસ્તુતમા સ્થાન, જીણ, અર્થ, આલબન અને અનાલબન એમ પાંચ યોગબેદો—મુખિકાઓ અભિપ્રેત છે (ગા ૨) આમાથી આલબન ને અનાલબન એ બેના જ અર્થમૂળમા છે (ગા ૧૮), પરંતુ કે યથોવિજયજીએ ટીકામા પાચેને અથ કયો છે ૧ આ પાંચ બેદો પૈકી પહેલા બેને કર્મયોગરૂપે અને પાછલા ત્રણને જ્ઞાનયોગરૂપે નિર્દેશ્યા છે ૨ આ ઉપરાંત સ્થાન

૧ (૧) કાયોત્સમ પર્યક્ષાસન પદ્માસન આદિ આસનો ધ્યાન દેવાય છે (૨) પ્રત્યેક ક્રિયા આદિના સમયે જે સૂત્ર બોલવામા આવે છે તેને ઊર્જા અર્થાત્ વલ કે શક્તિ કહે છે (૩) સૂત્રાચનું જ્ઞાન એ અથ (૪) બાહ્ય પ્રતિમા આદિ વિષયોનું ધ્યાન એ આલબનયોગ (૫) રૂપી દ્રવ્યના આલબન વિનાની શુદ્ધ ચૈતન્યભાવની સમાધિ એ અનાલબનયોગ યોગશક (૧૩ ૪)મા પણ આ પાંચ બેદોનો નિર્દેશ છે અને ૧૮ ૧ મા આલબન નિરાલબન સમબંધા ૨

૨ કે યથોવિજયજી કમયોગ અને જ્ઞાનયોગ આ રીતે સમજાવે છે ધ્યાન તો એવ ક્રિયારૂપ જ છે તેમજ ઊભ પણ એક ક્રિયારૂપ ક્રિયા જ છે અથ આદિ ઉલ્લા તથા તો સાક્ષાત્ જ્ઞાનરૂપ જ જે ઉપર દરેલી વ્યાખ્યા પરથી તપ્પત છે આ ઉપરાંત કે યથોવિજયજી (ગા ૩) ટીકામા યોગબિદુજત અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગબેદોને પ્રસ્તુત રચાત આદિમા ઘટાવે છે દેવગેવા પ અવાત્મનો સમાવેશ ધ્યાનયોગમા, જપરૂપ અધ્યાત્મનો સમાવેશ ઉપમા તથા તત્ત્વચિંતનરૂપ અધ્યાત્મનો સમાવેશ અથયોગમા થાય છે જાણનાનો પણ સમાવેશ ધ્યાન ઊભ ને અથમા સમજાવેલા ધ્યાનનો સમાવેશ આલબનયોગમા અને સમતા તેમજ શક્તિસક્ષવનો સમાવેશ અનાલબનયોગમા થાય છે

આદિ પાચેના ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય અને સિદ્ધિ એમ ચાર ચાર વિભાગ પાડી પ્રત્યેકનાં સ્વરૂપ તથા કાર્યો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે^૧ (ગા. ૪-૮).

સ્થાન આદિ ઉક્ત પાચ ભેદોને જેનપરંપરાપ્રસિદ્ધ ચૈત્યવંદનક્રિયામાં ઘટાવતા ગ્રંથકાર કહે છે કે જે સાધક અર્થે તેમજ આલંબનયોગયુક્ત છે તેની ચૈત્યવંદનક્રિયા સાક્ષાત્ મોક્ષ-ફળ આપનારી છે, જ્યારે સ્થાન તથા ક્ષિણિયોગવાળાને તે ક્રિયા પરંપરાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે, અને બધાય યોગથી શૂન્ય એવી વ્યક્તિની તે ક્રિયા તો કેવળ કાયિક ચેષ્ટા જ બની રહે છે. તેથી તે ચૈત્યવંદનનો અનધિકારી છે. ત્યારબાદ સદનુદાનના પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ^૨ એમ ચાર ભેદો કરી ગ્રંથકાર અંતમાં આલંબન અને અનાલંબન યોગનું સ્વરૂપ દ્વંકમાં સમજાવે છે.

ઉપર આપેલા આ. હરિભદ્રના યોગગ્રંથોના દ્વંક પરિચય પરથી ખ્યાલ આવશે કે તેમણે બધાયમાં મુખ્યપણે ચાર મુદ્દાઓનો સમાવેશ કર્યો છે : ૧. યોગનો અધિકારી તેમજ અનધિકારી કોણ ? ૨. યોગાધિકાર મેળવવા માટેની પૂર્વતૈયારીનું સ્વરૂપ. ૩. યોગ્યતાનુસાર અધિકારીઓનું ભિન્ન ભિન્ન રીતે વર્ગીકરણ અને તેઓનાં સ્વરૂપને અનુષ્ઠાનનું નિરૂપણ. ૪. યોગસાધનાના ઉપાયો તથા યોગભેદો.

પહેલો મુદ્દો યોગખિંદુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ને યોગશતકમાં સમાન રીતે આવે છે. ફેર એટલો જ કે યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં અચર-માવર્તકાલીન અવસ્થાને ઓઘદષ્ટિ ને ચરમાવર્તકાલીન અવસ્થાને યોગદષ્ટિ કહેલ છે. યોગવિશિકાનું નિરૂપણ તો દેશવિરતિથી જ શરૂ થાય છે.

બીજો મુદ્દો યોગખિંદુમાં પૂર્વસેવારૂપે, યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં

૧ ઇચ્છા આદિની વ્યાખ્યા માટે જુઓ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ૨૨૧ થી ૨૧૮ અને રો. ભગવાનદાસકૃત ગુજરાતી ત્રિવેચન પા. ૭૧૬-૭૩૧.

૨. જુઓ ચારેની વ્યાખ્યા માટે ષોડશક, ૧૦. ૨ થી ૮.

યોગબીજ રૂપે અને યોગશતકમા લૌકિકધર્મરૂપે ચર્ચાયેલ છે યોગ વિશિકામા વિકસિત દશાનુજ વર્ણન હોઈ પૂર્વસેવાને અવકાશ નથી પૂર્વસેવા શબ્દનો પ્રયોગ અને તેમા કરાયેલ ગુરુ, દેવ આદિનું પૂજન વગેરે વિષયોનો સમાવેશ-આ બંને બાબતો જૈન પગ પરામા આ હરિભદ્રની જ આગવી છે

ત્રીજા મુદ્દામા યોગાધિકાગચોના જુદા જુદા વર્ગીકરણોના સમાવેશ થાય છે યોગબિંદુ, યોગશતક અને યોગવિશિકામા આવતુ અપુનર્બંધક આદિનું વર્ગીકરણ એક જ પ્રકારનું છે, જે પૂર્વથી જૈન પગ પરામા સાથે આવે છે, પરંતુ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયગત નજી વર્ગીકરણો (૧ આંદ્રિઓનું, ૨ ઇચ્છા શાસ્ત્ર મામર્થ્યયોગ, ૩ જોન, કુળ આદિ યોગી) અને તેની પરિભાષા તો આ હરિભદ્રે જ સર્વ પ્રથમ યોગ્યા છે એ જ ગીતે વિષ, ગર આદિ અનુષ્ઠાનના બેદો (યોગબિંદુ) તેમજ પ્રીતિ, સક્તિ આદિ મદનુષ્ઠાનના બેદો (યોગવિશિકા ને ષોડશક) પણ આ હરિભદ્રના જ આગવા છે

ચોથા મુદ્દા પગલે પણ આપણને નવા વર્ગીકરણો ને નવી પરિભાષા આ હરિભદ્રમા મળે છે યોગબિંદુગત અધ્યાત્મ, ભાવના આદિ યોગબેદોનું અને યોગવિશિકાગત સ્થાન, હોર્ણ આદિ યોગબેદોનું વર્ગીકરણ ચોથા પ્રથમ આ હરિભદ્રે જ કર્યું છે

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આ હરિભદ્રે પગ પગગત પતિ-ભાષાના ઉપયોગ બંને એટલે એછા કરી યોગમાર્ગને અનુરૂપ એવી સર્વસાધારણ નવી પરિભાષામા જૈનપગ પરાપ્રસિદ્ધ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું યોગરૂપે નિરૂપણ કરવામા પહેલ કરી છે એમની આ વિશેષતા તો છે જ, પણ એથી ય વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી એમની વિશેષતા યા મૌલિકતા તો દર્શનાન્તરગત યોગવિષયક સિદ્ધાંતો તેમજ પરિભાષાની જૈન સિદ્ધાંત ને પરિભાષા સાથે તેઓએ કરેલ તુલના ને સમન્વયવૃત્તિમા દેખાય છે આનો કંઈક ખ્યાલ નીચેના ઉદાહરણો પગથી આવી શકશે

યોગખિંદુમાં યોગના અધિકાર-અનધિકારની ચર્ચા પ્રસંગે સાંખ્યાચાર્ય ગોપેન્દ્રના વચન સાથે સંવાદ દર્શનાન્તર સાથે તુલના સાધતા આ. હરિભદ્ર કહે છે કે સાંખ્ય-યોગ પરંપરામાં નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિથી જે વસ્તુ સૂચવાય છે તે જ વસ્તુ જૈન પરંપરામાં ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત શબ્દથી સૂચવાય છે અને અનિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ શબ્દથી જે સૂચવાય છે તે જૈન પરંપરામાં અચરમપુદ્ગલપરાવર્ત શબ્દથી (યોગખિંદુ, શ્લોક ૧૦૧-૨).

એ જ રીતે જૈનસંમત સમ્યગ્દષ્ટિની ભૂમિકાને બૌદ્ધસંમત બોધિસત્ત્વની ભૂમિકા સાથે સરખાવી બન્નેમાં કેવું સમાનપણું છે તે દર્શાવતા આ. હરિભદ્ર કહે છે કે ગ્રંથિમેદની ભૂમિકાએ પહોં-ચેલ સાધકનો પરિણામ એવી કક્ષાનો હોય છે કે કદાચિત્ત જે તે પોતાની સ્થિતિથી ચ્યુત થાય તોય તે અલ્પકાળ પૂરતો જ. તેનું અનુષ્ઠાન બહારથી મિથ્યાદષ્ટિના જેવું જ ભાસવા છતાં તેના પરિણામમેદને સીધે તે કદી મહાબન્ધ કરતો નથી (યોગખિંદુ ૨૬૭થી ૨૬૯). બૌદ્ધસંમત બોધિસત્ત્વ પણ કદાચિત્ત કાયપાતી-શારીરિક દોષયુક્ત બને. પણ ચિત્તપાતી તો નહિ જ (૨૭૧). વળી બન્ને પરોપકારી, ઉચિતમાર્ગગામી ને શુભરાગી હોય છે (૨૭૨). વધારામાં બન્નેના વ્યુત્પત્તિઅર્થમાં પણ સમાનપણું છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શન એ જ બોધિ છે અને એ બોધિ જે સત્ત્વ અર્થાત્ જીવમાં પ્રધાનપણું છે તે બોધિસત્ત્વ (૨૭૩). બન્નેનો ઊહ-સંકલ્પ પણ સમાન પ્રકારનો હોય છે, જેમકે, ‘હું ઉત્તમ બોધિથી યુક્ત થઈ મોહાન્ધકારમાં ડૂબેલા દુઃખી જીવોને મુક્ત કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ’ (યોગખિંદુ ૨૮૫-૮૬).

ઈશ્વરવાદ અને ભવકારણની ચર્ચાપ્રસંગે આ. હરિભદ્ર પોતાના કેથનનું સમર્થન યોગાચાર્ય કાલાતીતનો મત ટાંકીને કરે છે.

કાલાતીતે જે રીતે શમ્ભુદેવને વટાવી વસ્તુતત્ત્વને એકરૂપે જેવાનો પ્રયત્ન કયો તેને તેમના જ ગળ્દોમા આ હરિભદ્ર આ ગીતે દર્શાવે છે “જે ઐશ્વર્યયુક્ત છે તે જ અમારે મન ઇષ્ટ છે, પછી સહે તે મુખ, ખુદ કે અર્હત નામથી ઓળખાય મુક્ત, ઇશ્વર આદિ તો કેવળ ગળ્દોના બેદો છે એમા જે અનાદિ માદિ જેવા બેદો તે ને દર્શનમા કલ્પનામા આવે છે તે બધા તત્ત્વ નિર્ગુણ છે કાગણ કે એક તો સ્થૂળદર્શી તત્ત્વ નથી બાપુનો અને ખીજુ અનુમાનનો વિષય આમા ય છે અર્થાત્ અનુમાન વસ્તુનું સામાન્ય સ્વરૂપ જ જણાવે છે, વિશેષ નહિ આવી વિશેષસ્વરૂપની બાબતમા એક ખીજના અનુમાનો આભાસ બને છે ત્રીજુ ગમે તે માન્યતા હોય, છતાં પરિણામની ઉજ્જવળતા હોય તો કયેશ શયરૂપ ફળ એક મરજી જ આવે ॥ આ જ વાત ભવકારણને પણ સમાન રીતે લાગ પડે છે અવિધા, કલેશ, કર્મ, વામના, પાશ આદિ ભવકાગણના તે તે દર્શનમત જુદાં જુદાં નામમાન છે એમા જે મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ જેના નાનાવિધ ઉપાધિબેદો કલ્પ વામા આવે છે તે પણ ઉચ્ચ કાગણોમગ અકિચિત્ક જ છે” આમ કાલાતીતનો મત ટાકી ઉપમહાર કતા આ હરિભદ્ર કહે છે કે માત્ર શમ્ભુદેવને વળગતુ એ મુદિલ અથાત્ કુચિતિકાગણનું પતિણામ છે ખરા વિચારકો તો તાત્પર્યને જ ગ્રહણ કરે છે (યોગબિદ્ય પ્રશ્નો ૩૦૦-૯)

મા હરિભદ્રે શ્રુતિવા આત્મિનો પૂર્વસિવા અને યોગીજીવરૂપે જે ન્યાયક સમન્વય કયો છે તે ખાત્ર નેધપાત્ર છે નેઓ કહે છે કે અન્યાનમમાગે આગળ વધતુ હોય તો તેની તૈયાગી લેએ વ્યક્તિનું માત્ર ૧ એટલું બધુ વિષમકુલેઈ મે કે તેણે સુવર્તમા માત્ર ધર્મ-રૂપે ૧ લેખતા વડીલ એવા બધા વર્તને શરૂ કર્યા તેનો આગ્ર સત્કાર કરતો તેઓ એવા વર્તિતર્તમા માતા પિતા કપાચાર્ય, આતિજન, વિદ્ય, વૃદ્ધ વગેરેનો મમામ કરે છે (૧૧૦) એ જ

રીતે દેવપૂજનની ખાખતમા પણ અધ્યાત્મવાંછુ વ્યક્તિએ ખધા જ દેવોનો સમભાવે આદર કરવો, પછી ભલે તે કોઈ એક વિશિષ્ટ દેવમાં વિશેષ શ્રદ્ધા સેવે (યોગખિંદુ ૧૧૬-૧૮). આગળ વધી તેઓ તપ વિશે કહે છે ત્યારે સ્મૃતિગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ એવાં કૃષ્ણ, ચાંદ્રાયણુ આદિ તપોનો નિર્દેશ કરી તેને આચરવાનું સૂચન કરે છે (યોગખિંદુ ૧૮૧ થી ૧૮૫). એ જ રીતે તેઓએ અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગમેદો પૈકી પ્રથમ અધ્યાત્મ યોગનું વિશેષ નિરૂપણ એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી કર્યું છે કે તેમાં અધિકાર અને અધિકારી જુદી જુદી પરંપરાઓમા પ્રવર્તતી ચડતી ઊતરતી સાધનપ્રણાલીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. દા. ત. પ્રાથમિક અધિકારીની દૃષ્ટિએ તેમણે પાતંજલ યોગ-શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ જપને, ચડિયાતા અધિકારીની દૃષ્ટિએ ઔચિત્યા-લોચન, આત્મસપ્રેક્ષણ તેમજ મૈત્રી આદિ ભાવનાઓને અધ્યાત્મના પ્રકારો તરીકે ગણાવ્યા છે (૩૮૧ થી ૪૦૪).

આ. હરિભદ્રે ‘ સર્વજ્ઞત્વ ’ અને અંતિમ લક્ષ્ય ‘ મોક્ષ ’ની ખાખતમા લાંબા કાળથી દાર્શનિક ક્ષેત્રમા પ્રચલિત એવા વાદ-વિવાદને ધ્યાનમાં રાખી એની તલસ્પર્શી ચર્ચા કરીને એની પાછળનું હાર્દ ખુલ્લું સચોટ રીતે ખતાવવા ‘ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ’માં પ્રયત્ન કર્યો છે. એનો સાર એ છે કે સામાન્ય ‘ સર્વજ્ઞત્વ ’ તો સૌને માન્ય જ છે. જે કોઈ મતમેદ છે તે એના વિશેષ સ્વરૂપની ખાખતમા, અને વિશેષ તો અતીન્દ્રિય હોઈ છન્નસ્થને ગોચર જ નથી. વળી સર્વજ્ઞ મનાતા પુરુષોની દેશના જે સિન્ન સિન્ન ભાસે છે તેમા તો અનેક કારણો સંભવે છે : એક તો શિષ્યકલ્યાણાર્થે શિષ્યોની યોગ્યતા પ્રમાણે જુદી જુદી દેશના હોય યા તો એક જ દેશના શ્રોતામેદે સિન્ન ભાસે યા તો દેશ, કાળ આદિ મેદે સિન્ન સિન્ન દેશના અપાર્થ હોય આથી સર્વજ્ઞોનો અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાય તેનો પ્રતિવાદ કરવો યુક્ત નથી અને જો માત્ર હેતુવાદથી-તર્કવાદથી આવી અતીન્દ્રિય ખાખતો નિર્ણયિત થતી

હોત તો આટલા સમય સુધીમા પ્રાજ્ઞાએ તે વિષયમા જરૂર નિશ્ચય કર્યો હોત માટે આવા વિષયમાં શુષ્ક તર્ક ત્યાજ્ય છે (ગ્રંથો ૧૦૩ થી ૧૦૬ અને ૧૩૪ થી ૧૪૭)

નિર્વાણ નામનુ પરમ તત્ત્વ સદાશિવ, પરબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા તથાતા જેવાં જુદા જુદા નામોથી ઓળખાવા છતાં તત્ત્વથી નિરામય, નિરાખાધ અને જન્મમરણ આદિ રહિત એવું એકસ્વરૂપ જ છે (૧૨૮ થી ૧૩૨) ૧

યોગશતકમા પણ આ હરિભદ્રે બે સ્થળે સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે એક તો સિન સિન્નદર્શનમ્ મત યોગની વ્યાખ્યા કરી રીતે એક જ વસ્તુની ઘોતક છે તે તેઓ દર્શાવે છે (ગા ૨૦) અને અતમા જૈનસમત કાયિકક્રિયા ને સાવક્રિયા વચ્ચેનું અંતર ખોલ પર પગના તેવા વિચાર માથે કરી રીતે મળતુ છે તે ગાથા ૮૬-૮૮ માં દર્શાવે છે આ બંને જાળતો અમે તે ને ગાથાની સમજૂતીમા સ્પષ્ટ કરી છે

તત્ત્વચિંતન અને આચારને, ખાસ કરી યોગાચારને, લગતા ગદ્યમાગાક્યા બ્રથોના અહીં લગી કરેલા સક્ષિપ્ત આ હરિભદ્રનો માનસ અવલોકન પરથી આ હરિભદ્રનુ માનસ વિગત ઉત્તરોત્તર કેતુ વિકામગામી રહુ છે અને એ વિકામ તેમની વિશિષ્ટ યોગબુધ્ધિકામા કેવી રીતે પર્મવસાન પામે છે તેનો સ્પષ્ટ પરિચય મળે છે અહીં ઉપસ હારમા તે વિકાસના બે દાખલા ટાકીએ તો તે અસ્થાને નહિ લેખાય

પહેલો દાખલો સર્વચત્વનો ને બીજો વાદકથાની નિરર્થકતાનો છે આ હરિભદ્રે જ્યારે ‘ધર્મસંપ્રહણી’ અને ‘અર્વચ્છમિદ્ધિ’ જેવા બ્રથો રચ્યા ત્યારે તેમની વિચારસરણી પર પરાપ્રાપ્ત દાર્શનિક મા યતાને તર્કપુરસ્સર સ્થાપવાની હોઈ તે પ્રમાણે તેઓ જૈન-

પરંપરામાન્ય સર્વજત્વને તર્કપુરસ્સર સ્થાપે છે. જૈન પરંપરા મીમાસકસંમત અસર્વજત્વ યા અપૌરુષ્યત્વને તો માનતી જ નથી. અને સર્વજત્વને માનવા છતાં તેનો અર્થ એવો ઘટાવે છે કે જે જ્ઞાન ત્રેકાલિક સમગ્ર વિશેષોનો એના સામાન્ય સાથે સાક્ષાત્કાર કરી શકે તે જ સર્વજત્વ. માથે જ જૈન પરંપરા એવું સર્વજત્વ ન્દ્રપલ, મહાવીર આદિ પુરુષોમા મર્યાદિત કરે છે અને કહે છે કે તેવું સર્વજત્વ કપિલ, સુગત આદિ અન્ય પ્રવર્તકોમાં નથી. આ પરંપરાગત માન્યતા આગમકાળથી જ ચાલુ છે અને તેનું સમર્થન તાર્કિક સિદ્ધસેન, સમંતભદ્ર, અકલંક આદિ આચાર્યોએ બહુ સારપૂર્વક કર્યું છે. એ જ પ્રથાને અનુસરી આ. હરિભદ્રે ધર્મસંગ્રહણી આદિમા સર્વજત્વનું સ્થાપન, તેનું સ્વરૂપ અને તેનું મહાવીર આદિમા મર્યાદિતપણું તર્કથી સવિસ્તર સ્થાપ્યું છે, અને સાથે જ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે તેવું સર્વજત્વ જિન વિના ખીજમા નથી ઘટતું. તાર્કિક પરંપરાની દૃષ્ટિએ આવી સ્થાપના કયાં છતાં જ્યારે તેઓ યોગસાધનાનું નિરૂપણ કરે છે ત્યારે તેમનું માનસ કોઈ વિશિષ્ટ યોગમૃમિકાને અવલંબી તેને સંગત હોય એવો સ્પષ્ટ વિચાર નિર્ભયપણે રજૂ કરે છે. તેઓ સર્વજત્વનો મુદ્દો લઈને જ સંગ્રહાય અને પરંપરાથી ઉપર જઈ કહે છે કે નિર્વાણ તત્ત્વને અનુભવનાર જે કોઈ હોય તે બધા સર્વજ જ છે. એના વિશેષને નિર્ણય શક્ય નથી, ઇત્યાદિ (પા. ૬૨-૬૩).

એ જ રીતે તેઓ અનેકાતજયપતાકા જેવા વાદગ્રંથો રચે છે ત્યારે સ્વ-પર દર્શનના સંખ્યાબંધ ગ્રંથોને આધારે જ ઊંડી મીમાંસા કરે છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ સાધનાની ભૂમિકાને અવલંબે છે ત્યારે તેઓ એવા વાદોની નિઃસારતા સખળપણે દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે, “વાદ અને પ્રતિવાદો અનિશ્ચિત હોઈ શકે તે રીતે મૂકી શકાય છે. એવા વાદો દ્વારા તત્ત્વ-અંતિમ સત્યનો પાર પામી ન શકાય, માત્ર ઘાણીના બળદની પેઠે ભ્રમણ

જ કરવાનું રહે” (પ્રસ્તા ૫૫ ૨૫) આ વાત રજૂ કરતા તેઓ એમ પણ કહે છે કે વાદ્યથ અર્થશૂન્ય છે

આ બે દાખલાઓ એટલું મમજવા માટે પૂરતા છે કે આ હરિભદ્ર જ્યારે યોગપરત્વે વિચાર કરે છે ત્યારે તેઓ કોઈ સંકુચિત વાસના કે અભિનિવેશને વશ ન થતા એક માયા માધકના અનુભવની જ વાણી વહે છે, અને એમા એમનું મધ્યસ્થ અને સ્વતંત્ર તત્ત્વચિંતન પરાઠાઠા પામે છે તેથી જ એમના યોગ વિષયક પ્રથો એમના મમજ સાહિત્યમા મૂર્ધન્યસ્થાન યોગવે છે

આ હરિભદ્ર પહેલા અનેક શતાબ્દીઓ થયા જુદી જુદી માધકપર પરાઓમા યોગવિષયક સાહિત્યનું નિર્માણ તો થયું છે અને તેમના પછી પણ એનું સાહિત્ય પુષ્કળ રચાયું છે તે બધું મૂલ્યવાન પણ છે, પરંતુ અમે બાણીએ છીએ ત્યાલગી કોઈ પણ સાધકે આ હરિભદ્ર જેવું તુલનાત્મક અને સમન્વયપ્રધાન યોગસાહિત્ય રચ્યું નથી તેથી જ આપણે ભાગતીય મસ્કૃતિમા તેમના વિશિષ્ટ ફાળા અંગે એટલું કહી ગકીએ કે નેઓ જેમ તત્ત્વચિંતનની બાબતમા તેમ યોગની બાબતમા પોતાનું આગતું સ્થાન ધનવે છે અમારા આ વિધાનની પ્રતીતિ કરાવવા માટે એટલું જ સૂચન કરવું પર્ધાત છે કે કોઈ પણ વિદ્વાન કે વિચારક આ દષ્ટિએ તેમના યોગસાહિત્યને વાચે વિચારે

પ્રસ્તાવનાનો ઉપમહાગ કયા પહેલા એક બાબત વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે પહેલા આ

સમ વય શબ્દના હરિભદ્રની વિશેષતા દર્શાવતા પ્રમગવશ અથવા દક્ષાઓ અમે ‘મમન્વય’ શબ્દનો પ્રયોગ અનેક વાર કર્યો છે બધી જગાએ એ શબ્દનો એક જ

અર્થ (થી) તેથી તેના અર્થની દક્ષાઓ બગાળત બાણી લઈએ તો જ આ હરિભદ્રની વિશેષતા યથાવત સમન્વય કોઈ પણ એક પ્રમ પત્તે મતમેદો પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે દરેક મતવિશે

કયા દષ્ટિગિંદુથી યા અપેક્ષાવિશેષથી પ્રવૃત્ત થયો છે એ ખતાવી તે પ્રશ્ન પરત્વે એવાં બધા જ જ્ઞાત દષ્ટિગિંદુઓને યથાસ્થાન ગોઠવવા અને એકેયનો તિરસ્કાર ન કરવો—સમન્વયનો આ એક અર્થ સિદ્ધ વિચારસરણી ધગવનાર પરંપરામા તત્ત્વ કે આચાર અંગે રૂઢ થયેલ ખાસ ખાસ શબ્દોને (તે અર્થ પરત્વે પોતાનો મતભેદ હોવા છતાં) વિશાળ અર્થ અર્પી પોતાને અભિપ્રેત એવા અર્થમાં ઘટાવવા અને તે રીતે ખન્નેની વિચાર-સરણીઓ તત્ત્વતઃ જુદી હોવા છતાં રૂઢ શબ્દો દ્વારા સૂચિત થતી ભેદક રેખા દોપવી તે બીજો અર્થ. સિદ્ધ સિદ્ધ અભિપ્રાયથી એક જ અર્થમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા ને પછી તે તે પરંપરામા રૂઢ થયેલા એવા અનેક શબ્દોને, પ્રતિપાદ્ય વસ્તુની તાત્ત્વિક એકતા બોધ, એક જ અર્થમાં ઘટાવવા અને ઉપરથી દેખાતો મતભેદ દોપવો તે સમન્વયનો ત્રીજો અર્થ.

સામાન્ય રીતે સમન્વયના અર્થની આ ત્રણ કક્ષાઓ છે. તેમાથી પહેલી કક્ષા નયવાદ અને અનેકાંતવાદરૂપે આ. હરિસદ્ર પહેલાંથી જ જાણીતી છે, પરંતુ સમન્વયના અર્થની બીજી અને ત્રીજી કક્ષા આ. હરિસદ્રે જ પોતાના તત્ત્વચિંતન અને યોગ સંબંધી ગ્રંથોમાં સ્વીકારી છે. દા. ત. ઈશ્વર, પ્રકૃતિ, અદ્વૈત, વિજ્ઞાન, મુન્ય જેવા તે તે દર્શનામાં રૂઢ એવા શબ્દોથી મૂચિત થતા વાદોને અર્થવિશેષ અને ભાવનાવિશેષ અર્પી પોતાની માન્યતારૂપે ઘટાવી તે વાદોમાનુ અંતર નિવાગવા પ્રયત્ન કર્યો છે આથી પણ ચડિયાતી કક્ષા છેવટની છે. તેમા તેઓ અવિદ્યા, કલેશ, વાસના, કર્મ, પાશ ઇત્યાદિ શબ્દોને તેમજ તે તે સંપ્રદાયમાં માન્ય એવા મુક્ત, પુરુષ, અહંત આદિ શબ્દોને એક જ અર્થના બાધક તરીકે દર્શાવી અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ બધા જ યોગસિદ્ધાને સર્વજ્ઞ તરીકે લેખી વિકલ્પવાસનાજનિત વિવાદોને શમાવે છે.

યોગશતક

નમસ્કાર

નમિઝ્ઞ જોગિનાહ સુજોગસદસગ મહાવીર ।

વોચ્છામિ જોગલેસ જોગજ્ઞયણાણુમારેણ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ઉત્તમ યોગના પ્રદર્શક અને યોગિનાથ એવા શ્રી મહાવીરને નમન કરીને, હું યોગાધ્યયનને અનુસરી દૂકમા યોગનું નિરૂપણ કરીશ (૧)

અમજૂતી—આ ગાથામાં ત્રણ પદો એવા છે કે જેના અર્થ અમજવા યોગ્ય છે

(૧) ‘યોગિનાથ’ એ મહાવીરનું વિશેષણ છે પ્રસ્તુત થયેલ યોગને લગતો હોઈ તેના પ્રારભમાં મહાવીરને નમસ્કાર કરતી વખતે થયેલા એ વન્ધ પુરુષને યોગિનાથ તરીકે ઓળખાવી થયેલા વિષય અને વન્ધ વ્યક્તિ એ બેના આત્મિક સંબંધ સ્પષ્ટ કર્યો છે મહાવીર એ વધ હોય તો તે યોગને ઠાગણે, એ અધિકારનો ભાવ છે મહાવીર માત્ર યોગી જ નથી, પરંતુ તે યોગી એના નાથ પણ છે “ન મુ ત્યુ લુ” નામે ઇન્દ્રસ્તવ જેન પરમા પ્રાચીન ઠાળથી જાણીતું છે એ ઇન્દ્રસ્તવ એટલા માટે કહેવાય છે કે એ ઠાગ ઇન્દ્ર તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરે છે ઇન્દ્રસ્તવમાં સોઠનાથ (સોગનાહ) એવું વિશેષણ આવે છે, ત્યાં તીર્થંકરોને સોઠનાથ તરીકે સ્તવવામાં આવ્યા છે પરંતુ યોગિનાથ તરીકે તેમને ઓળખાવનાર આચાર્યશ્રી હરિસદ્ર પડેલા જ હોય તેમ લાગે છે

(૨) ખીર્તું પદ પણ મહાવીરના વિશેષણ તરીકે છે, તે ‘સુજોગસદસગ’ જેન પરપરામાં યોગનો અર્થ માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપાર એ સામાન્ય રીતે જાણીતો છે થયેલા

‘સુભોગ’ પદ વાપરી ધાર્મિક વ્યાપાર સૂચવ્યો છે. સૂત્રકૃતાગ, ઉત્તરાધ્યયન આદિ આગમોમા ‘અજઅપભોગ’ (સૂ. કૃ. ૧. ૧૬, ૪), ‘સમાધિભોગ’ (ઉત્ત. ૮, ૧૪) ‘ભોગવ’ ઇત્યાદિ પદોમાં જે ધ્યાન કે સમાધિરૂપ અર્થ નીકળે છે તે જ અર્થ અહીં ‘સુભોગ’ પદથી વિવક્ષિત છે. સાખ્ય-યોગ આદિ વૈદિક સાહિત્યમા યોગ શબ્દ પ્રધાનપણે સમાધિ અર્થમા પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી હરિભદ્રે યોગને લગતા અનેક વિચારો પોતાના ગ્રંથમાં ગૂંથ્યા ત્યારે તેમણે ‘યોગ’ શબ્દને મુખ્યપણે સમાધિ અર્થમા જ યોજ્યો અને જેમ વૈદિક પરંપરામાં યોગશાસ્ત્ર એટલે સમાધિશાસ્ત્ર અર્થ લેવાય છે તેમ જૈન પરંપરામા પણ યોગખિન્દુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, યોગવિશિક્ષા ને યોગશતક જેવા ગ્રંથો લખી શ્રી હરિભદ્રે સ્વતંત્ર સમાધિશાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો ને શ્રી મહાવીરને સુયોગના દર્શક તરીકે સ્તવ્યા.

(૩) શ્રી હરિભદ્ર ગ્રંથના પ્રારંભમાં પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહે છે કે હું યોગાધ્યયનને અનુસરી યોગનું નિરૂપણ કરીશ. અહીં પ્રશ્ન એ છે કે ‘યોગાધ્યયન’ પદથી એમનો અભિપ્રાય શો છે. જેમ અનેક આગમોમાં એના એક ભાગ તરીકે અધ્યયન નામનાં પ્રકરણો આવે છે તેમ શું કોઈ યોગને લગતું અધ્યયન પ્રકરણ કે પ્રકરણો તેમની સામે છે કે યોગનું અધ્યયન એટલે યોગવિષયનું અધ્યયન, અભ્યાસ કે પરિશીલન તેમને અભિપ્રેત છે ? અમારી જાણ મુજબ શ્રી હરિભદ્રથી પહેલાના ઉપલબ્ધ જૈનસાહિત્યમા કોઈ યોગાધ્યયન નામનું સ્વતંત્ર પ્રકરણ કે પ્રકરણો નથી. આ સ્થળે તો એમનો અભિપ્રાય માત્ર યોગને લગતા સાહિત્યનું અધ્યયન કે પરિશીલન સૂચવવાનો છે. જ્યારે શ્રી હરિભદ્ર યોગ સંબંધી શાસ્ત્રોના પરિશીલનની વાત કરે છે ત્યારે તેઓ જૈન-જૈનેતર પરંપરાના તેમને સુલભ એવાં બધાં જ યોગશાસ્ત્રોના અધ્યયનની વાત કરે છે. જૈન પરંપરામા ધ્યાન શબ્દ વધારે જાણીતો છે. અને ગુણસ્થાન શબ્દથી નિરૂપાતા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં ધ્યાન અને

યોગનું સ્થાન આવે છે, તેમ છતાં શ્રી હરિભદ્ર ગુણસ્થાનના અધ્યયનને અનુસરી કે ધ્યાનના અધ્યયનને અનુસરી એમ ન કહેતા યોગાધ્યયનને અનુસરી એમ કહે છે ત્યારે એમ સચવતા જણાય છે કે તેઓ માન જૈન પર પગાનુસારી ધ્યાન કે ગુણસ્થાને આધારે અથવા નથી રચતા, પણ તે ઉપગત જૈનેત્વ પર પગમા જાણીતા યોગ ને સમાધિને લગતા શાસ્ત્રોના પરિશીલ હોવાથી આધાર લે છે

નિશ્ચયપ્રિયે યોગનુ સ્વરૂપ

નિચ્છયઔ રૂઢ જોગો^૧ સત્તાનાઈન તિન્હ સવધો ।

મોક્ષેણ જોયનાઔ નિહિદ્ધો જોગિનાહેદિં ॥ ૨ ॥

સત્તાણ વત્થુગઔ જોહો સદસણ તુ તત્થ રૂઢ ।

સચરણમણુદ્ધાણ ઘિદ્ધિપરિસેદાણુગ તત્થ ॥ ૩ ॥

અર્થ—યોગીશ્વરોએ અહીં મમ્યગાનાદિ ત્રણના આત્મા સાથેના મળધને નિશ્ચયપ્રિયે યોગ કહેલ છે, કેમકે તે મોક્ષ માટે યોગ—મળધ કરી આપે છે (૨)

વસ્તુનો અર્થ બાધ તે નજરાન, તેના વિષયમા રુચિ ધરાવવી તે મદ્દશન, અને તે જ વિષયમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ નેપેધોને અનુસરી આચરણ કરવું તે મત્ત્યારિત્ર (૩)

૧ યોગ ૨૫૬ યુગ ખાતુ પરથી બનેલો છે યુગ ખાતુ છે ૧૧ ભાગા ભૂના યુગ ખાતુનો અર્થ સમાધિ છે સાતમા મક્કના એ ખાતુનો અર્થ જોડવું^૨ એ છે પાતજલો સૂત્રના (૧, ૧) વ્યાસ શાસ્ત્રના યોગ ૨૫૬ મમાધિઅથવાળા ખાતુ પરથી બનેલ રતીમારવામા આવેલો છે ત્યારે આગળ દરિભદ્ર એ-૫^૩ એ અથવાળા ખાતુ પરથી બનેલ યોગ ૨૫૬ પોતાના યોગવિષયક બધા ૮ મથામા સ્વીકારે છે દરિભદ્ર પરેલા કોઈ પણ જાનાર—ખાસ કરી જૈન આગાર આ અથમા યોગ ૨૫૬ વાપર્યો બહુમા નથી દરિભદ્રની આ પરપરા દેમગદ્ર અને ૯ યદોવિવચ્છએ માન્ય રાખી પોતાના મથામા એ બુદ્ધપતિ દર્શાવી છે

સમજૂતી—યોગ એટલે બેડવું. જે વસ્તુ કોઈ એકને ખીબ સાથે બેડે તે પણ યોગ કહેવાય છે. અહીં સાધ્ય તરીકે મોક્ષ પ્રસ્તુત છે મોક્ષનેા સાધક જીવ કે આત્મા હોય છે. જે જીવાત્મા વાસનાઓ કે કર્મથી બંધાયેલ હોય તે જ તેનાથી છૂટવા ઇચ્છે છે. એવો જીવાત્મા જ્યારે વસ્તુ-તત્ત્વની સાચી સમજણ મેળવે છે, એમા રુચિ કેળવે છે અને સમજણ તેમજ રુચિ કે સંકલ્પને આધારે યોગ્ય રીતે વર્તે છે ત્યારે તે મોક્ષની દિશામા આગળ વધે છે. આમ એ સાધકના સમજણ, શ્રદ્ધા અને વર્તન એ ત્રણે જોડલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ થતા જાય ને વિકસતા જાય તેટલા પ્રમાણમા એનામાં વાસના કે કર્મનું બંધન છૂટતું જાય છે. અને જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર્યની પૂર્ણતા સધાતાં મુક્તિ પણ પૂર્ણપણે સધાય જ છે. આત્મામાં સમ્યગ્જ્ઞાનાદિના સંબંધને યોગ એટલા માટે શ્રંથકારે કહ્યો છે કે તેથી આત્મા મોક્ષમાં બેડાઈ જાય છે. વળી મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ એ યોગ હોઈ તેને નિશ્ચય-યોગ કહેલ છે સાક્ષાત્ કારણ એટલા માટે છે કે તે પછી અવ્યવહિત ક્ષણે આત્મા મુક્ત બને છે.

ત્રીજી ગાથામા જ્ઞાન ને દર્શનની જે વ્યાખ્યા છે તે સ્પષ્ટપણે જ્ઞાન ને દર્શનના પારમાર્થિક કે નૈશ્વયિક સ્વરૂપને દર્શાવે છે, જ્યારે ચારિત્રની વ્યાખ્યા ઉપર ઉપરથી બેતાં વ્યાવહારિક ચારિત્રને દર્શાવતી હોય એમ લાગે છે. પરંતુ એ વ્યાખ્યા દ્વારા શ્રંથકારનું ખરું તાત્પર્ય તો આતરિક કે નૈશ્વયિક ચારિત્રનું સ્વરૂપ સૂચવવાનું છે, કેમકે શાસ્ત્રોક્ત જે જે વિધિનિષેધોને અનુસરવાનું કહ્યું છે તે બધા જ વિધિનિષેધો છેવટે તો કાષાયિક પરિણામની નિવૃત્તિરૂપ નૈશ્વયિક ચારિત્ર્યને લક્ષીને જ છે. તેમ છતાં ચારિત્રની વ્યાવહારિક બાજુ રજૂ કરવાનો ઉદ્દેશ રોજિંદા જીવનમાં શાસ્ત્રીય અમુક વિધિનિયમોને અનુસરવા માટે ભાર આપવા પૂરતો છે.

વ્યવહારદષ્ટિએ યોગનુ ૨-૩૫

વવહારઓ ય એસો વિજ્ઞેઓ ઇયકારણાણ પિ ।

જો સવધો સો વિ ય કારણકલ્પોવયારાઓ ॥ ૪ ॥

ગુરુવિજ્ઞો સુસ્સુસાહ્યા ય વિહિણા ડ ધમ્મસત્થેસુ ।

તહ ચેવાણુદ્ધાણ વિહિપઢિસેહેસુ જહસત્તી ॥ ૫ ॥

અર્થ—કારણમા ઝાર્થના ઉપચારની દષ્ટિએ મમ્યજ્ઞાનાદિ ના કારણોનો આત્મા માથેનો જે મળધ તેને પણ વ્યવહારથી યોગ મમજવો (૪) અને એ વ્યવહારયોગ આ પ્રમાણે— ધમશાસ્ત્રોમા કહેવ વિધિ પ્રમાણે ગુરુના વિનય, પરિચર્યા, વગેરે કરવા તથા યથાશક્તિ વિધિનિષેધોનુ પાલન કરવું (૫)

સમજૂતી—સમ્યજ્ઞાન વગેરે નવુ ગુણો જીવાત્મામાં આવિર્ભાવ પામે તો મુખ્તિ મધાય છે એ વાત તો માથી, પણ એવા ગુણો કાઈ આપોઆપ મધાતા કે વિકસતા નથી તે માટે ખીજ કેટલાક નિયમોને અનુસરવુ પડે ॥ અને અનુભવીઓના ઉપદેશ મુજબ જીવનચર્યા ધડવી પડે છે આવી જીવનચર્યા જેમાં અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રીય વિધિનિષેધોને અનુસરવાનું અને આત્માત્મિક તાક્ષીમ લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે જીવન ચર્યાને પણ યોગ કહેવામા આવે છે મ યકારે સમ્યજ્ઞાન આદિ ગુણો અને તેની ઉપકારક કે સાધક જીવનચર્યા એ બન્નેને યોગ કયા છે પણ તેમણે સ્પષ્ટતા કરી છે કે શાસ્ત્રવિહિત જીવનચર્યા એ યોગ કહેવાય છે ખરો, પરંતુ તે જીવનચર્યા મોક્ષની મોક્ષાવ સાધક નથી, તે નો મમ્યજ્ઞાનાદિ ગુણોના આન્નિભાવ કે તેની પુષ્ટિમાં ઉપકારક થતી હોવાથી પગપગએ મોક્ષનું કારણ હોઈ વ્યવહારયોગ ॥

વ્યવહારયોગથી કાલક્રમે સિદ્ધિ

एतो चिय कालेणं नियमा सिद्धी पगिट्ठरुवाणं ।

सन्नाणार्इण तहा जायइ ²अणुबंधभावेणं ॥ ६ ॥

अद्वेणं³ गच्छंतो सम्मं सत्तीए इट्ठपुरपहिओ ।

जह तह गुरुविणयाइसु पयट्ठओ एत्थ जोगि त्ति ॥ ७ ॥

અર્થ—આ વ્યવહારયોગના અનુસરણથી કાલક્રમે પ્રકૃષ્ટરૂપ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર વધારે શુદ્ધ એવા સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણની—નિશ્ચયયોગની સિદ્ધિ અનુબંધલાવથી—અવિચ્છિન્નપણે અવશ્ય થાય છે. (૬)

સમ્યક્ પ્રકારે અર્થાત્ શક્તિ પ્રમાણે માર્ગે જતો મનુષ્ય જેમ ઇષ્ટ પુરનો પથિક છે, તેમ અહીં ગુરુવિનય આદિમાં સમ્યક્ પ્રકારે પ્રયત્નશીલ વ્યક્તિને યોગી બાણવો. (૭)

સમજૂતી—ચોથી ગાથામાં ગ્રંથકારે વ્યવહારયોગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. અહીં છઠી ગાથામાં તે બાબત તેમણે સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે યોગીએ સ્વીકારેલી જીવનચર્યા સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ ગુણોની અવશ્ય સાધક બને છે. પણ એ સિદ્ધિ એકાએક પૂરી નથી થતી, એમાં ક્રમવિકાસ છે. તેથી જ ગ્રંથકારે કાલક્રમે સિદ્ધિ થવાની વાત કહી છે. એ જ રીતે જ્ઞાન આદિ ગુણો વિકસે ત્યારે પણ એ બધા ગુણો એક સાથે અને પૂર્ણપણે નથી વિકસતા, એમાં પણ વિકાસનો ને પૌર્વાપર્યનો ક્રમ છે, તે પણ ગ્રંથકારે સૂચવ્યું છે.

૨. પ્રતિમાં ‘અણુપચ’ એવો પાઠ વચાય છે, પણ એનો અર્થ અહીં કોઈ પણ રીતે સંગત થતો નથી લાગતો.

૩. પ્રતિમા ‘અમ્મેણ’ પાઠ વચાય છે, પણ અહીં ‘અમ્મેણ’ એ અર્થ કરતા ‘અધ્વના—માર્ગેણ’ એ અર્થ વધારે સારી રીતે બધ બેસે છે.

પ્રથમ એવો ઉત્સવે છે કે સમ્યજ્ઞાનાદિની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ રૂપ યોગ આત્મસાત્ ન થયો હોય, હજી માન શરૂઆત જ હોય છતાં તેવા સાધકને યોગી કહેવો એ શુ યોગ્ય છે ? એનો ઉત્તર થકારે સાતમી ગાથામા દર્શાવે દ્વારા આપ્યો છે જ્યારે કોઈ પ્રવાસી પોતાના ગતવ્ય સ્થાનને લક્ષ્યમા રાખી તે જ સ્થાને પહોંચાડે એવા માર્ગ ઉપર ચાલવાની શરૂઆત કરે છે, પછી તે પ્રવાસી ભણે શીઘ્ર કે મદ ગતિએ જતો હોય, ત્યારે એ ગતવ્ય સ્થાનના પ્રવાસી તરીકે જરૂર વ્યવહારાય છે તે જ રીતે આધ્યાત્મિક લક્ષ્યની સિદ્ધિ અર્થે સ્વીકારેલ શુરુવિનય આદિ જનનચર્યાને સાચી રીતે અને શક્તિ પ્રમાણે અનુસરતો સાધક યોગના સાધ્ય લક્ષી વિકાસ કરતો હોવાથી યોગી તરીકે વ્યવહારાય તો તેમા જરાય અનુગતુ નથી

ફલસિદ્ધિના આવશ્યક અંગે

અહિગારિણો ઉઘાણ હોઈ સિદ્ધી સમત્યવત્યુમ્મિ ।

ફલપગરિસમાવાઓ વિસેસઓ જોગમગ્મમ્મિ ॥ ૮ ॥

અર્થ—અધિકારીને ઉપાય વડે ફલનો પ્રકર્ષ થવાથી સમર્થ વસ્તુમા સિદ્ધિ સાપડે છે આ બાળત યોગમાગમા વિશેષત માચી છે (૮)

સમજૂતી—જે વસ્તુ જે કાર્ય નિષ્પન્નવવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે વસ્તુ તે કાર્ય માટે સમર્થ છે એવો શાસ્ત્રીય વ્યવહાર છે જેમકે જવનુ ખીજ જવનો છોડ અને જવ પેદા કરે છે તેથી તે જવ માટે સમર્થ છે એમ કહેવાય, પણ એને ઘઉં માટે સમર્થ ન કહેવાય જવના કણુમાંથી છોડ ઊગે છે તે પણ એકસાથે પૂરો ઊગી નીકળતો નથી, પહેલા અકુર ફૂટે છે, પછી થડ, પાદડા, ડાળી વગેરે વધતા બાય છે, અને છેવટે એ છોડમા જવના દાણા પણ આવે છે જવખીજમા દાણા પેદા કરવા સુધીની

બધી શક્તિ હોવા છતાં એના એ કાર્યની ક્રમે ક્રમે પ્રગતિ થાય છે. આ વસ્તુ અનુભવસિદ્ધ છે. પણ એકલુ જવખીજ ગમે તેવું સમર્થ હોય છતાં પોતાનાં બધાં કાર્યો યોગ્ય સહકારીઓ મળે તો જ સાધી શકે છે. યોગ્ય સહકારીઓમાં ખીજ ઉગાડવા માટે જમીન, હવા, પાણી આદિ સાધનો ઉપરાત ખેડાણ અને એનાં ઓળરો પણ જોઈએ. વળી ખીજની પરીક્ષા કરનાર, તેને વાવનાર, સંભાળનાર એવો ખેડૂત પણ જોઈએ. આ રીતે જવનો પાક આણવાની શક્તિ જવખીજમાં હોવા છતાં તેને પોતાનું ફળ આણવામાં યોગ્ય ઉપાય અને અધિકારીની પણ અપેક્ષા છે. આ તો એક જ દાખલો છે. દુનિયાની સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મ બધી કાર્યકારણ-ભાવની પરંપરામાં આ જ નિયમ દેખાય છે. અંતકાર સામાન્ય અનુભવને અનુસરી કહે છે કે યોગમાર્ગની ખાખતમા તો એ નિયમ સવિશેષ વિચારવા યોગ્ય છે, કારણ કે યોગ અને તેના માર્ગો એ આધ્યાત્મિક હોઈ સૂક્ષ્મ છે.

અધિકારી, અધિકાર અને અનધિકારીનું કથન

અહિગારી પુણ एत्थं विन्नेओ अपुणवंधगाइ त्ति ।

तह तह नियत्तपयई अहिगारोऽण्णेगभेओ त्ति ॥ ९ ॥

अनियत्ते पुण तीए एगंते णेव हंदि अहिगारो ।

तप्परतंतो भवरागओ दढं अणहिगारि त्ति ॥ १० ॥

અર્થ—અહીં યોગમાર્ગમાં અપુનર્બંધક આદિને અધિકારી જાણવા અને અધિકાર પણ કર્મપ્રકૃતિની નિવૃત્તિ-ક્ષયોપશમ આદિની સ્થિતિ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનો છે. (૯)

જો કર્મપ્રકૃતિ નિવૃત્ત થઈ ન હોય અર્થાત્ એના બળનો આવશ્યક ઘટાડો થયો ન હોય તો અધિકાર ચોક્કસપણે

પ્રાપ્ત થતો જ નથી કારણ કે જીવ પ્રકૃતિપરતત્ર—કર્મને અધીન હોઈ સામાનિક દૃઢ રાગને લીધે, અનધિકારી છે (૧૦)

સમજૂતી—પ્રસ્તુત બે ગાથાઓમાં યોગના અધિકારી, અનધિકારી અને અધિકારના તારતમ્યનું કથન છે તે ક્રમશઃ આ પ્રમાણે

(૧) જીવ, આત્મા કે ચિત્તમાં કર્મ, વાસના, મળ્યા અવિધાનું આવરણ અને બળ આપણા અનુભવમાં આવે જ છે આ બળ એ જ ખરો સસાર છે તેની શરૂઆત કયારે થઈ એ કોઈ કહી શકે નહિ પણ તેના હાસ અને ક્ષયની શક્યતાની બાબતમાં આધ્યાત્મિક સાધકો એકમત છે યોગનો પ્રારંભ એ સમારની વિરોધી બાજુ છે સસારનું મૂળ તો અનાદિ છે પણ યોગબીજ એ કયારેક ચોક્કસ વખતે શરૂ થાય છે, એટલે એ જણવું જરૂરી છે કે આવા યોગબીજનો કે યોગમાર્ગનો પ્રારંભ કયારે માનવો એનો ખુલાસો કરતા મથકાર કહે છે કે જીવનના અનાદિ પ્રવાહમાં વિવિધ કારણોને લીધે કર્મબળ ઘટતા ઘટતા એક એવો સમય આવે છે કે ત્યારબાદ જીવનું મુખ્ય વલણ ભોગાલિમુખ ન રહેતા યોગાલિમુખ થવા લાગે છે અને ત્યારથી તેની વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર કાંઈ ને કાંઈ શુદ્ધ થતી જાય છે, જેને લીધે તેની રાગદ્વેષની તીવ્રતા એટલે સુધી મોળી પડે છે કે હવે તે જીવ નવા નવા કર્મસંસ્કારો નિર્માણ કરે તોય તેમાં દીર્ઘ સસાર ટકાવવાની શક્તિ નથી આવતી આવા સમયને જૈન પંડિતોમાં ચરમાર્ષત^૪ કહેલ છે સસારકાળને અમુદ્ર માનીએ તો તેના અનેક ખડો એ એક એક વમળ જેવા છે જેમાં પડેલો જીવ બહાર નીકળી નથી શકતો આવા વમળ જેવા કાળખડોમાંથી જ્યારે જીવને હવે છેલ્લો જ આવર્ત અથવા છેલ્લો જ સામાનિક કાળખડ વિતાવવાનો બાકી રહે છે ત્યારે તે ચરમ-છેલ્લામાં છેલ્લા

આવર્ત તરીકે ઓળખાવાય છે. સાંસારિક જીવનના એ કાળખંડમાં પ્રવેશ થતાં જ જીવની દશા બદલાય છે ને તે વખતે તે અપુનર્બંધક બને છે. અપુનર્બંધક અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે જ યોગનો પ્રારંભ લેખાય છે. તેથી જ જીવ અપુનર્બંધક હોય તે યોગમાર્ગનો પ્રથમ અધિકારી; ત્યારબાદ શુદ્ધિના વિકાસક્રમમાં જે જે અવસ્થાઓ આવે તે બધી અવસ્થાવાળા જીવો યોગમાર્ગના અધિકારી જ છે.

(૨) ઉપર કહ્યું તેથી ઊલટું, જે જીવમાં રાગ, દ્વેષ, આદિ મળોતુ બળ એટલું બધું તીવ્ર હોય કે જેને લીધે તેનું વલણ મુખ્યપણે સાંસારિક ભોગો તરફ જ રહે છે તે જીવ યોગમાર્ગનો અધિકારી નથી મનાયો; તેને આધ્યાત્મિક પુરુષો ભવાસિનન્દી તરીકે ઓળખાવે છે. આ સ્થિતિ ઉપર વર્ણવેલા ચરમ આવર્ત સમય પહેલાંની છે, એટલે જિજ્ઞાસુઓની સમજૂતી ખાતર આધ્યાત્મિક પુરુષોએ સમગ્ર જીવનકાળપટના એ ખંડ કદપી ચરમાવર્ત પહેલાંના કાળખંડમાં વર્તતા જીવને યોગમાર્ગનો અનધિકારી અને ચરમાવર્તમાં વર્તતા જીવને યોગનો અધિકારી કહેલો છે.

(૩) જેને ચરમાવર્ત કહેવામાં આવે છે તે કાળખંડ પણ કાંઈ નાનોસૂનો નથી. છતાં એટલું ખરું કે એ કાળખંડ પૂરો થતા જ સંસારી જીવન સમાપ્ત થાય છે. ચરમ આવર્તમાં જીવ આવે એટલે ક્રમે ક્રમે તેની શુદ્ધિ વધતાં તે યોગમાર્ગમાં આગળ વધે છે. આ તો એક જીવને ઉદ્દેશી ક્રમિક અવસ્થાબેદની વાત થઈ. પણ ચરમાવર્તમાં વર્તતા અનેક જીવોનો એક સાથે એક જ સમય પરત્વે વિચાર કરીએ ને તેમની તુલના કરીએ તો ય એ બધામાં કર્મમળની શુદ્ધિના તારતમ્યને લીધે બેદ તો હોવાનો જ. તાત્પર્ય એ છે કે યોગમાર્ગના અધિકારી બધા જ જીવોનો અધિકાર એક સમયમાં સમાન ન સંભવે અને એક જીવનો અધિકાર પણ હંમેશા એક જ ન રહે. આ રીતે અધિકારબેદ કે યોગ્યતા-બેદનો આધાર કર્મબળનું તારતમ્ય છે. કર્મ, વાસના કે મળના

અસ્કારો એટલા સદમ અને વિવિધ આમર્થ્યવાળા હોય છે કે તેનું આબેહૂળ ચિત્ર શબ્દમાં રજૂ ન કરી શકાય પણ માણસ ધારે તો પોતાના અતર્નિરીક્ષણથી તેનો કાઈક ખ્યાલ મેળવી શકે આપણે અનુભવીએ છીએ કે ક્યારેક સય ને લોભનું બળ ચિત્તમાં વધારે હોય છે તો ક્યારેક દોષ અને અભિમાનનું એ જ રીતે આપણે એવો પણ ક્યારેક અનુભવ કરીએ છીએ કે યોગ્ય સમજણ કે ચિંતન-મનન દ્વારા તે જ દોષોનું બળ ઘટે છે અને ક્યારેક કોઈ કોઈ દોષ નિમૂળ જેવો પણ થઈ જાય છે આવી માનસિક સ્થિતિનો અનુભવ કરીને આધ્યાત્મિક માધકોએ કહ્યું છે કે યોગમાર્ગ ભણી વળ્યા હોય એવા અધિકારી જીવોના અધિકાર કે યોગ્યતા એકમરખા નાહ હોવાના આનું જ નામ 'અધિકાગ્રેહ' છે

આત્મા અને કર્મના સબધનું કથન

તત્પોગલાણ તમગજ્ઞસહાવાવગમઓ ય ણ્ય તિ ।

હય દદૃશ્ય દ્વહરા તદ્દ યધાર્હ ન જુજ્જતિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—કર્મપુદ્ગલોનો સ્વભાવ આત્મા વડે ગ્રહણ થવાનો એટલે કે તેને વગવવાનો છે તેમજ આત્માથી અપગમ—છૂટા પડવાનો પણ છે એને લીધે જ ઉપરનું અધિકાર-અનધિકારનું કથન છે અન્યથા એટલે કે ઉક્ત પ્રકારે કર્મના ગ્રહણ અને અપગમ ન માનવામાં આવે તો બધ વગેરેની વ્યવસ્થા ઘટે જ નહિ એમ સમજવું (૧૧)

સમજૂતી—યોગમાર્ગના અધિકાર-અનધિકાર અને અધિકારીની વિવિધતા વિશેની ગાથા ૮-૧૦ માં આવેલી ચતુર્માથી દાર્શનિક માન્યતાનો એક પ્રમુખ ઉપસ્થિત થાય છે ને પ્રમુખે લઈ પ્રયકારે પ્રસ્તુત ગાથામાં પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ જેનપર પગાનુમા ગજ

કર્તૃ છે. પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે મૂર્ત જડથી ચેતન તત્ત્વ કે આત્મ-
તત્ત્વ તદ્દન જુદું અને સિદ્ધ લક્ષણવાળું છે. તે આકાશની પેઠે
અમૂર્ત-અરૂપી પણ મનાયેલું છે. આવા અમૂર્ત તત્ત્વનો મૂર્ત અને
જડ એવા કર્મતત્ત્વ સાથે પરસ્પર અસર ઉપજાવે એવો સંબંધ
કેવી રીતે સંભવે ? મૂર્તનો મૂર્ત સાથે અસરકારક સંબંધ ઠલ્ય-
નામાં અને અનુભવમાં આવે છે, પણ મૂર્ત અને અમૂર્તનો સંબંધ
પરસ્પર અસર ઉપજાવી શકે એ વાત તરત ધ્યાનમાં ઊતરતી
નથી તેથી જ આ બાબત દાર્શનિકોમાં મતભેદ છે. દા. ત.
ચેતન તત્ત્વને અમૂર્ત તેમજ કૂટસ્થનિત્ય માનનાર સાંખ્ય-યોગ
આદિ દર્શનો તેને જડ પ્રકૃતિની અસર વિનાનું જ માને છે.
તેઓ પ્રકૃતિ અને ચેતન પુરુષ એ તત્ત્વનું સંનિધાન કે સામીપ્ય
સ્વીકારે છે, પણ એમ માને છે કે ચેતન અમૂર્ત તેમજ કૂટસ્થ-
નિત્ય હોઈ તેના ઉપર પ્રકૃતિ કોઈ સારી-નરસી અસર પાડી શકે
નહિ. આવી માન્યતાને ક્ષીધે ઉપર કહેલા પ્રશ્ન વિશે દાર્શનિક
દૃષ્ટિએ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે ને તે અંતકારે વિચાર્યું પણ છે.

મોક્ષ પુરુષાર્થની માન્યતા અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથી
આત્માના સ્વરૂપની માન્યતાએ પણ જુદો જુદો વળાંક લીધો છે.

મોક્ષ પુરુષાર્થનો વિચાર સ્પષ્ટપણે અસ્તિત્વ-
ઇતિહાસ અને વિદ્યાસ- મા ન આવ્યો હોય તે વખતે ચિંતકો
ક્રમની દૃષ્ટિએ તત્ત્વચિં- ચૈતન્યના સ્વરૂપ વિશે જે ધારણાઓ સેવતા
તનની ચાર ભૂમિકાઓ હોય તે મોક્ષનો વિચાર અસ્તિત્વમાં આવ્યા

પછી કદી એ રૂપમાં રહી ન જ શકે. ભારતીય
તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં મોક્ષના વિચારનું પ્રકરણ (પછી તે
ગમે તેટલું પ્રાચીન હોય છતાં) અમુક સમયે જ સ્પષ્ટ આકાર
લે છે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખી ઐતિહાસિક અને તાત્ત્વિક
રીતે અહીં વિચાર કરીએ તો જ અંતકારના કથનનું ખરું હાદ્
કાઈકે પકડી શકાય.

તત્ત્વચિંતનની પ્રાથમિક સ્થિતિમા માન લૌતિક તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ મનાતુ અને તેમાથી જ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ ને પાછો તેમા જ તેનો તિરેણાવ મનાતો આ માન્યતા ચાર્વાકના દર્શન તરીકે સચવાઈ રહી છે ત્યાગ્બાદ ચૈતન્યના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો વિચાર સ્પષ્ટ રૂપ લે છે તે વખતે પણ લૌતિક તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ મનાતુ હોવાથી બે પરસ્પર વિરોધી એવા તત્ત્વો જડ અને ચૈતન્ય ને નામે તત્ત્વજ્ઞાનમા સ્થાન પામે છે આ તત્ત્વચિંતનની ખીજ ભૂમિકામા અચેતન અને ચેતન એ બે એકમેકથી જુદા અને સ્વતંત્ર તત્ત્વો મનાવા છતાં તેમના વિશે પહેલી ભૂમિકાની અમુક માન્યતા ઠોડી જુદા સ્વરૂપમા પણ અચવાઈ ગયેલી લાગે છે પ્રથમ ભૂમિકામા ચૈતન્ય લૌતિક તત્ત્વોમાથી આવતુ ને તેમા વિલય પામતુ આ ખીજ ભૂમિકામા એમ તો નથી મનાતુ, પણ ચૈતન્ય ઉપર લૌતિક અમરો વાસ્તવિક ગતે થાય છે અને થઈ શકે છે એમ મનાય છે પ્રથમ ભૂમિકામા લૌતિક તત્ત્વ ચૈતન્યનું ઉપાદાન હતુ તો હવે ખીજ ભૂમિકામા એ ઉપાદાન મટી ચેતનના પરિણામોમા અને ચત્ય ઉપર થતી અમરોમા નિમિત્ત બને છે આ ખીજ ભૂમિકા મામા, ન્યાયવૈશેષિક જૈન-બૌદ્ધ આદિ દર્શનોમા સચવાઈ છે

તત્ત્વચિંતનની ત્રીજી ભૂમિકામા વળી માન્યતા આગળ વધે છે બે ચૈતન્ય તત્ત્વ સ્વતંત્ર સ્વરૂપ અને તદન સ્વતંત્ર હોય તેમજ લૌતિક લક્ષણોથી અર્વા વિલક્ષણ હોય તો એવા અમૂર્ત અને અરૂપી તત્ત્વ ઉપર લૌતિક વસ્તુ અસર કેમ પાડી શકે ? બે એ એના ઉપર અમર પાડે તો એની અમૂર્તતા કેવી રીતે બસવે ? આ અને આના જેવી દલીલો દ્વારા આ ત્રીજી ભૂમિકામા એવી માન્યતા સ્થિત થઈ કે ભલે અચેતન અને ચેતન બન્ને તત્ત્વો મનાય, પણ ચેતન એ તો અચેતનથી તદન જુદા પ્રકારનું અને તે પરિવર્તન કે પરિણામ વિનાનું જ માન્યુ બેઈએ અને બે

એક વાર એમ માનીએ તો સ્પષ્ટપણે કષ્ટલવું જોઈએ કે ચેતન ઉપર અચેતનની કોઈ વાસ્તવિક અસર થતી જ નથી. અસર વિશે જો કોઈ જોલાતુ કે વ્યવહારાનું હોય તો તે માત્ર સ્થૂળ દૃષ્ટિને લીધે જ. નેથી કરીને એ માત્ર ભ્રમ, આરોપ કે ઉપચાર છે. આ ભૂમિકા સાખ્ય-યોગ જેવા દર્શનામાં સચવાઈ છે.

તત્ત્વચેતનની ચોથી અને કદાચ છેલ્લી ભૂમિકામાં કલ્પના એટલે સુધી આગળ વધી કે ચેતન તત્ત્વ સદા એકરૂપ છે અને કોઈ પણ જાતનું પરિણામ કે પરિવર્તન ઝીલનાર નથી. આમ છે નો પછી એની કોટિનું ત્રણે કાળમાં સત્ય એવું, ખીલું તત્ત્વ કેમ હોઈ શકે? ત્રૈકાલિક સત્ય તો એક જ હોય. આ વિચાર-માથી સ્વતંત્ર જડતત્ત્વની માન્યતા આપોઆપ દોષ પામી અને એવા જડતત્ત્વની મનાતી અસરો અને એનાથી ઉદ્ભવતી વિશ્વરૂપની વિવિધતાઓનો ખુલાસો અજ્ઞાન કે અવિદ્યાથી કરવામાં આવ્યો. આ માન્યતા કેવલાદ્વૈતમાં અને અમુક અંશે વિજ્ઞાન-વાદમાં સચવાઈ છે.

આ રીતે પહેલી ભૂમિકા માત્ર જડવાદી, અને ચેતન્ય એ જડનું પરિણામ, ખીજી ભૂમિકામાં ચેતન-અચેતન બંને તત્ત્વો સ્વતંત્ર પણ એક પર ખીજની અસર ખરી જ; ત્રીજી ભૂમિકામાં બંને તત્ત્વો તો સ્વતંત્ર પણ એકબીજાની વાસ્તવિક અસરથી મુક્ત; ચોથી ભૂમિકામાં તત્ત્વ તો એક ચેતન્ય જ, પણ દેખાતી વિવિધતાઓ એ કોઈ તત્ત્વગત નહિ પણ માત્ર અવિદ્યાપ્રેરિત

ઉપરની ચાર ભૂમિકાઓની તુલના કરીએ તો જણાશે કે પહેલી બે સૃષ્ટિ-દૃષ્ટિવાદમાં^૫ સ્થાન પામે એવી છે, જ્યારે ત્રીજી અને ચોથીમાં દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદનો^૬ ભાસ થાય છે.

૫. આ વાદ એમ કહે છે કે સૃષ્ટિ એ જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર છે. તેનો વિરોધ વિચાર જાણવા માટે જુઓ, વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત-સૂક્તિમંજરી-૨. ૪૬ અને તેની સિદ્ધાન્તલેશ-વ્યાખ્યા

૬. દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ કહે છે કે જ્ઞાનથી ભિન્ન એવું કોઈ જગત નથી આ

ઉપરની ચર્ચાથી જોઈ શકાશે કે જૈન દર્શન પંચિવામવાદી છે, તેથી તેને મતે બધ અને મોક્ષ એ બંને ચેતનની કાલમેદે થતી વાસ્તવિક અવસ્થાઓ છે બધ અને મોક્ષ એ બંને પરસ્પર વિરોધી છતાં આત્મા અને કર્મના પરસ્પર અસરકારક સંબંધનું પરસ્પર આપેક્ષ એના પંચિવામો છે જો બીજી ભૂમિકાને અનુ ચેતનમાં બધ વાસ્તવિક ન હોય તો તેમાં સરી કપાઈને મોક્ષનો વિચાર જ અસ્થાને છે અને જો ચેતનમાં મોક્ષની સ્થિતિ માનવાની હોય તો તે પહેલાં તેમાં બધનું વાસ્તવિકત્વ હોવું જ જોઈએ આ વસ્તુસ્થિતિ જૈન દર્શન ન્યાયવૈશેષિક આદિની પેઠ સ્વીકારે છે એ માન્યતાને અનુમતી પ્રથકારે આત્મા અને કર્મના પરસ્પર સંબંધનો વિચાર કર્યો છે પ્રથકાર કહે છે કે આત્મા ભક્ષે તત્ત્વત અમૂર્ત હોય છતાં તે મૂર્ત એવા પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોને રાગ, ક્રેપ, અજ્ઞાન જેવી વૃત્તિઓને કારણે પોતામાં પ્રકે છે અને એ પુદ્ગલોનો સ્વભાવ પણ એવો છે કે તે મૂર્ત હોવા છતાં અમૂર્ત ચેતનથી પ્રકાય છે બંનેનો અયોગસંબંધ અજ્ઞાન ને ગગદ્રેષ જેવી વૃત્તિઓને ક્ષીધ એવો થાય છે કે ચેતન પેલાં પુદ્ગલ દ્રવ્યોને વિરિષ્ટ રૂપમાં પરિણામી પોતામાં આત્મભાવ જેવા કરે છે અને એ પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં પણ એવી શક્તિ દેખાવે છે કે તે યથા સમયે ચેતન પગ સુખ-દુઃખ આદિ જેવા ભાવો જન્માવે છે આ

વાદને વધારે સમજવા માટે જુઓ વેદાન્ત સિદ્ધાંત સુક્તિમંદી-૨ ૪૫ અને તેની ટીકા જો કે દક્ષિ-સુષ્ટિવાદ કેવલાદેવી વેદા નીઓએ સ્વીકારેલ છે અને તે વિજ્ઞાનવાદી ગવા બોધાને પણ પોતાની રીતે માન્ય છે છતાં અમે સામ્ય-યોગની ત્રીજી ભૂમિકામાં પણ તેના વાદનો ભાસ દર્શો છે તે માત્ર એટલા જ અથવા કે સામ્ય અને યોગ કૃદ્યનિત્ય ચેતન તત્ત્વમાં સુખદુઃખ આદિ વૃત્તિઓ વાસ્તવિક ન માનતા માત્ર કપાલરિત અને તેથી જ્ઞાન્ત માને છે અને નહિ કે પ્રકૃતિના પંચિવામોના અવમા, કેમ કે તે પરિણામો તો વાસ્તવિક જ છે

રીતે જૈન દર્શન ચેતન અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય બંનેના અજ્ઞાનમૂલક સંબંધને પરસ્પર અસર ઉપજવનાર તરીકે માની આત્મામાં બંધ પરિણામ વાસ્તવિક માને છે અને જ્યારે યોગ્ય ઉપાયથી એ બંધ પરિણામની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તેમાં વાસ્તવિક મોક્ષ પરિણામ માને છે. આ રીતે બંધ અને મોક્ષ બંને પરિણામોને ચેતનમાં વાસ્તવિકપણે માનનાર જૈનદર્શન એ કર્મપુદ્ગલ અને ચેતન બંનેમાં અરસપરસ ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ તાત્વિક રીતે ન માને તો એની મૂળગત બંધ-મોક્ષની કલ્પના જ ન ઘટી શકે. આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જ ગ્રંથકારે ૧૨ મી ગાથામાં પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે.

ગ્રંથકાર, જ્યારે, આ ગાથામાં એમ કહે છે કે જો કર્મપુદ્ગલ અને આત્મા બંનેમાં પરસ્પર ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ વાસ્તવિક માનવામાં ન આવે તો બંધ-મોક્ષ નહિ ઘટે ત્યારે તેમનો અભિપ્રાય સાખ્ય-યોગ આદિ દર્શનોની બંધ તેમજ મોક્ષવિષયક માન્યતાની અયથાર્થતા દર્શાવવાનો છે. ગ્રંથકાર અહીંની પેઠે યોગ-ખિન્દુ આદિ તેમના અનેક ગ્રંથોમાં ફરીફરીને એ બાબત ઉપર ભાર આપે છે કે મોક્ષ માનવો તે પણ ચેતનમાં અને પછી એને વાસ્તવિક ન માનવો, માત્ર ઉપચરિત અને આરોપિત માનવો, એ ખરાબર નથી. જો ખરેખર ચેતનમાં બંધ હોય જ નહિ તો તેમાં મોક્ષનો વિચાર જ અસ્થાને છે અને જો બંધ તેમજ મોક્ષ બંને ચેતનમાં વાસ્તવિકપણે હોય જ નહિ તો અંતિમ પુરુષાર્થના આધાર ક્ષેત્રે ચેતન તત્ત્વની માન્યતા પણ નિરર્થક ઠરે છે.

ગ્રંથકારે આગળ ગાથા ૫૬ થી ૫૮ સુધીમાં આ જ વિષયને સ્પષ્ટ કરતી ચર્ચા કરતા કહ્યું છે કે જેમ મધ વગેરે કેફી વસ્તુ જડ ને મૂર્ત હોવા છતાં તે વિજ્ઞાન જેવી અમૂર્ત વસ્તુઓ પર અસર પાડી તેને વિકૃત કે મંદ બનાવે છે તેમ જ બીજી કોઈ ઉપકારક ઔષધિ વિજ્ઞાનની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિમાં સહાયક

પણ ખને છે એ જ રીતે મૂર્ત કર્મદ્રવ્ય અમૂર્ત ચેતન ઉપર સુખ-
દુઃખાદિની વાસ્તવિક અમર વિપળવે છે અને યોગ્ય ઉપાયથી
તે અસર દૂર પણ થાય છે આમ બધા મોક્ષ ખને ઉપચરિત
નથી એ સિદ્ધાંત છે

અધિજારી-સેદે અતીન્દ્રિય વસ્તુના બોધનું તારતમ્ય

एय पुण ७निच्छयओ अइसयनाणी वियाण्हं नवर ।

इयरो वि य लिंगेहि उवउत्तो तेण भणिण ॥ १० ॥

અર્થ—એ આત્મકર્મના સ બધની બાબતને નિશ્ચયથી—
પ્રત્યક્ષપણે કેવળ સાતિશયજ્ઞાની—પૂર્ણજ્ઞાની જ જાણે છે, અને
બીજા દમ્ભથી પણ અનુમાનગાનથી તેમજ કેવલિકથિત શાસ્ત્ર-
જ્ઞાનથી એ બાબત જાણે છે (૧૨)

સમજૂતી—ઉપર જૈન મત પ્રમાણે આત્મા અને કર્મદ્રવ્યના
અસંગકારક વાસ્તવિક સ બધ વિશે જે કદ્ય તે બાબતમા મૂળ મનાક્ષ
તો શ્રદ્ધાકાર સામે એ આવે છે કે તમે તો પૂર્ણ જ્ઞાની નથી તો
પછી આવી અતીન્દ્રિય અને વિવાદાસ્પદ વસ્તુ વિશે અતિમ
નિષ્ણય કયા આધારે કરો છો ? તેનો ઉત્તર આપતા શ્રદ્ધાકાર
સૂચવે છે કે ખરેખર એ અતીન્દ્રિય મ બધ અમારા જેવા છદ્મસ્થ
માટે પ્રત્યક્ષ નથી, પણ અમે એ સ બધી જે વિધાન કર્યું છે તે
પૂર્ણજ્ઞાની-સર્વજ્ઞના દર્શનને માનીને કર્યું છે જૈન પર પરા એમ
માનતી આવી છે કે કોઈ ને કોઈ પૂર્ણજ્ઞાની-સર્વજ્ઞ સંભવે છે
અને જે સર્વજ્ઞ થઈ ગયા તેમણે આના અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો
સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, એટલે જૈન પર પરામા અતીન્દ્રિય એવા આત્મ
કર્મ સ બધના વાસ્તવિકપણાની માન્યતા છે તે મૂળે સર્વજ્ઞના
પ્રત્યક્ષનો વિષય છે, તેવી તે નૈશ્વર્યિક તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય છે હા,

૭ મૂળમા મિદ્ધયમો વચાય છે જેનો અર્થ બધાએસનો નથી

જે અમારા જેવા છદ્મસ્થો તેનું નિરૂપણ કરે છે તે સીધું પ્રત્યક્ષ-મૂલક ન હોવા છતાં પરોક્ષજ્ઞાનમૂલક તો છે જ. અમે આ વિશે જે કંઈ કહીએ છીએ તે લિંગ-અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણને આધારે. અમારું અતીન્દ્રિય વસ્તુ વિશેનું પ્રતિપાદન પરોક્ષજ્ઞાન-મૂલક હોવાથી સર્વજ્ઞના પ્રત્યક્ષમૂલક પ્રતિપાદન કરતાં અવશ્ય છોતરતી કોટિનું છે. અને તેથી તે વ્યાવહારિક તત્ત્વજ્ઞાનની કોટિમાં આવે, તેમ છતાં એના મૂળમાં પરંપરાગત સર્વજ્ઞત્વની માન્યતાનો આધાર છે. અન્ય સંપ્રદાયના આચાર્યો પણ પોતપોતાના નિરૂપણમાં પોતપોતાની પરંપરામાં મનાતા પૂર્ણ પુરુષોના જ્ઞાનનો આધાર લઈને જ તત્ત્વજ્ઞાન નિરૂપે છે. આટલી વસ્તુ બધા સંપ્રદાયોમાં સમાન છે.

અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દષ્ટિ અને ચારિત્રીનાં અનુક્રમે લક્ષણો પાવં ન તિવ્વભાવા કુણઙ્ઞ ન વહુ મન્નઈ મવં ચોરં^૮ ।

ઉચ્ચિયદ્વિં ચ સેવઙ્ઞ સવ્વત્થ વિ અપુણવંધો ત્તિ ॥ ૧૩ ॥

સુસ્સૂમ ધમ્મરાઓ ગુરુદેવાણં જહાસમાહીણ ।

વેયાવચ્ચે નિયમો સમ્મદ્વિદ્વિસ્સ લિંગાં ॥ ૧૪ ॥

મગ્ગણુસારી સદ્ધો પન્નવણિજ્ઞો કિયાવરો ચેવ ।

ગુણરાગી સક્કારંભસંગઓ તહ્ ય ચારિત્તી^૯ ॥ ૧૫ ॥

એસો સામાઙ્ગ્યસુદ્ધિમેયઓડ્ડણેગહા મુણેયવ્વો ।

આણાપરિણ્ઙમેયા અંતે જા વીયરાગો ત્તિ ॥ ૧૬ ॥

૮ ત્રીજા પંચાશકમાં જે ચોથી, પાંચમી અને છઠ્ઠી ગાથાઓ છે તે જ અહીં ૧૩, ૧૪ અને ૧૫ ના ક્રમાંકમાં આપેલી છે.

૯. શ્રી હરિભદ્રદ્રશ્ત ઉપદેશપદ અને વિંશિકામાં ૧૫ મી ગાથાના છેલ્લા પાદમાં થોડો પાઠભેદ છે. 'સક્કારમસગઓ જો તમાહુ મુણિ ।' (ઉપદેશપદ, ગા ૧૯૯.), 'સક્કારમસંગઓ દેસચારિત્તી ।' (વિંશિકા ૯, ગા. ૨). યોગબિંદુ શ્લોક ૩૫૨-૩૫૩ માં પ્રસ્તુત ગાથા ૧૫મીનો પૂરો ભાવ ગ્રયિત છે.

અર્થ—જે ઉત્કટ કલ્પેશપૂર્વક પાપકર્મ ન કરે, જે ભયાનક દુષ્ટપૂર્ણ સસારમા રચ્યોપચ્યો ન રહે અને બધી બાબતોમા ઠોઠુ બિંક, લૌકિક, ધાર્મિક વગેરેમા—ન્યાયયુક્ત મર્યાદા પાળે, તે અપુનર્બંધક છે (૧૩)

ધર્મ સાલણવાની ઇચ્છા, ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ, સમાધાન કે સ્વસ્થતા સચવાય એ રીતે શુરુ ને દેવની નિયમિત પરિચર્યા કરવી, આ બધા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવના લિંગો—ચિહ્નો છે (૧૪)

માર્ગાનુસારી, શ્રદ્ધાળુ, ધર્મના ઉપદેશને યોગ્ય, ક્રિયા તત્પર, શુદ્ધાનુરાગી, અને શક્ય હોય એવી જ બાબતમા પ્રયત્ન કરનાર તે ચારિત્રી છે (૧૫)

આ ચારિત્રી—ઝેવટની વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત થતા સુધીમા સામાયિક સમત્વની શુદ્ધિના તારતમ્ય પ્રમાણે તેમજ શાસ્ત્ર-જ્ઞાનને જીવનમા ઉતારવા રૂપ પરિણમનના તારતમ્યથી—અનેક પ્રકારનો જાણવો (૧૬)

અમનૂતી—પહેલા ગાથા નવમીમા યોગમાર્ગના અધિકારી વિશે મૂચન છે યોગ્યતાના તારતમ્ય પ્રમાણે અધિકાર અનેક પ્રકારનો હોય છે, પણ એનું વર્ગીકરણ સંક્ષેપમા કરી બ્રથકારે ચાર ભાગમા એનું નિરૂપણ આધ્યા ૧૩ થી ૧૬ સુધીમા કરેલું છે તેમા પ્રથમ અધિકારી તરીકે અપુનર્બંધકને સેષી તેનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે ગાથા ચૌદમા ત્યાગ બાદના બીજા અધિકારી સેષે સમ્યગ્દષ્ટિને સર્થ તેનું સ્વરૂપ કહેતું છે ગાથા પદમ અને સોળમા સમ્યગ્દષ્ટિ પછીના અડિયાતા અધિકારી સેષે ચારિત્રીનો નિર્દેશ કરી તેમા દેશ અને સર્વ એમ બન્ને પ્રકારના તારતમ્યયુક્ત ચારિત્રનાણાનું કથન છે આ ગીતે યોગમાર્ગના અધિકારી સંક્ષેપમા ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ જમ છે દરેક ભાગના અધિકારીઓમા કાંઈ એકમરખા

યોગ્યતા નથી હોતી, એટલે ઉપર નિર્દેશિત અધિકારીના ચાર વર્ગોમાં પરસ્પર યોગ્યતાનું તારતમ્ય શું છે અને પ્રત્યેક વર્ગમાં સમાતા અધિકારીઓમાં પણ પરસ્પર યોગ્યતાનું તારતમ્ય કયા પ્રકારનું છે એ જરા વિગતે સમજવું આવશ્યક હોઈ અત્રે એની ચર્ચા કરીશું.

અજાતકાળથી જીવ અજાન અને રાગદ્વેષના વમળમાં પડેલો હોઈ જાતજાતના આઘાત-પ્રત્યાઘાતો સહન કરતો આવે છે; પણ નદીપાણુગોલક ન્યાયથી ક્યારેક એના અજ્ઞાન આદિ મગની તીવ્રતા કાંઈક ઓછી થતા એનો સાંમાગિક ભોગરમ ઓમરવા માટે છે અને એનાથી મુક્ત થવાની વૃત્તિ પ્રગટે છે. એ સ્થિતિ મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષની છે. ખરી રીતે આ સ્થિતિ આવે ત્યારથી જ યોગમાર્ગના અધિકાર શરૂ થાય છે અને એ જ ખરો ધર્માધિકાર છે. આ સ્થિતિ આવે છે ત્યારે ચિત્તમગની તીવ્રતા એટલી બધી ઓછી થઈ જાય છે કે તેને લીધે હવે તે જીવ બધાં કર્મોમાં મુખ્ય એવા મોહનીય કર્મોના નવો સંસ્કાર પાડે તોય તે સંસ્કાર જૈન પરિભાષા પ્રમાણે એક કોડાકોડ સાગરોપમ કરતાં પણ દૂંધ મુદતનો પડે છે અને એવો જીવ ફરી મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, જે સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમ માનવામાં આવી છે તે, નિર્માણ નથી કરતો. તેથી જ એવા મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષી અને મોહની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ફરી ન બાધનાર જીવને અપુનર્બંધક કહ્યો છે. અપુનર્બંધક અવસ્થાથી માંડી શ્રાંતિસેદ્ધિ યા સમ્યગ્દષ્ટિ સુધીના એક કાળ, સમ્યગ્દષ્ટિથી માંડી દેશવિરતિ સુધીના બીજા કાળ, દેશવિરતિથી માંડી સર્વવિરતિ યા પૂર્ણચારિત્ર સુધીના ત્રીજા કાળ અને પૂર્ણચારિત્રથી માંડી મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધીના ચોથા કાળ-આ રીતે યોગકાળના સ્થૂળ રીતે ચાર ભાગ પડે છે. પહેલા ભાગમાં વર્તનાર જીવોમાં રાગદ્વેષ યા કષાયનું તીવ્ર બળ ઘટે છે ખરું, પણ જડચેતનના ભેદનું દર્શન (વિવેકજ્યાતિ) પ્રગટનું નથી, કેમ કે

તેમા એવા દર્શનને રોકનાર દર્શનમોહ યા અવિદ્યા વિદ્યમાન હોય છે ખીજા સાગમા કાષાયિક બળ નબળુ પડવાની માથે જ દર્શનમોહ પત્તુ ખળો પડે છે છતા તેમા ચારિત્રનો પ્રતિબધ કરનાર કર્મ દ્વિયાશીલ અથવા ઉદયમાન હોય છે, તેથી તેમા દર્શન હોવા છતા વિરતિ પ્રગટતી નથી ત્રીજા સાગમા ચારિત્રપ્રતિબધક કર્મ અપાશે મોળુ પડતા વિગતિ પ્રગટે છે પણ તે પૂર્ણપણે નહિ જ્યારે ચોથા સાગમા પૂર્ણચારિત્ર પ્રગટે છે, કમકે તેમા પૂર્ણચારિત્રનું પ્રતિબધક કર્મ મોળુ પડે છે ૧૦ આ ગીને અપુનર્બધક, સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ અને મર્તવિરતિ એ ચાર અવસ્થામા પરસ્પર રહેલું તારતમ્ય રખા છે પણ પ્રત્યેક સાગમા વતનાર એક જીવમા કાળક્રમે અથવા અનેક જીવોમા એક અમયે જે તારતમ્ય હોય છે તે પણ જેવું તેવું નથી હોતું, કમકે જમ જમ દોષોનો પ્રાપ્ત થાય તેમ તેમ શુદ્ધિ પ્રગટે છે અને એવો પ્રાપ્ત મીને એકમાથે એકસરખો નથી હોતો.

ઉપર યોગકાળના સ્થૂળ ગીને ચાર સાગ પાડી યોગના સાધકોનું અપુનર્બધક આદિરૂપે જે વર્ગકિંચુ કંચું તેને જન પરિબ્રાપામાં શુદ્ધસ્થાનના નામથી ઓળખાવેલું છે અપુનર્બધક જન એ પ્રથમ શુદ્ધસ્થાનની હીયમાન-ઘટતી જતી અવસ્થા ગીને ચતુર્થ શુદ્ધસ્થાનની યા પ્રથિમેદની પૂર્વસ્થિતિમા હોય છે, મમ્ય દષ્ટિજ્ય ચોથા શુદ્ધસ્થાનમા લેખાય છે, દેશવિરતિ પાચમામા ને મર્તવિરતિ છઠ્ઠાથી ચોદમા શુદ્ધસ્થાન સુધી લેખાય છે.

અધકાર નેમી ગાથામા અપુર્બધકનું લક્ષણ દર્શાવતા કહ્યું છે કે ને ઉત્કટ સકલેશ્વરી-કપાયથી પાપ નથી આવતો, નોતનું

૧૦ આ જ વસ્તુ જન પરિબ્રાપામાં ગી ૧૧ને જન કદેવામા આવી છે કે ચારિત્રમોહનીય કર્મ પરિબ્રાપામપૃથક્ક ૭૮૩ નિરત પાપ ત્વારે દેશવિરતિ અને સમ્યાવદાનરોપમ ૪૮૩ નિરત પાપ ત્વારે મર્તવિરતિ આરે ૭ (યોગબિંદુ દીક્ષા-શ્લોક ૩૫૨-૩૫૩)

ખહુમાન નથી કરતો, અને પ્રત્યેક જીવનવ્યવહારમાં ન્યાયપૂર્વક વર્તે છે. આ લક્ષણમાં કયાંય આત્મદર્શનનો ઉલ્લેખ નથી. પણ એની ચોગ્યતાનો સંકેત છે. ચૌદમી ગાથામાં સમ્યગ્દષ્ટિનું લક્ષણ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે, તેનામા ધર્મતત્ત્વની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા, ધર્મ-પ્રત્યે આદર, માનસિક સ્વસ્થતાપૂર્વક શુણીજનોની પૂજા ઇત્યાદિ હોય છે. આમાં ધર્મતત્ત્વની જિજ્ઞાસા દ્વારા આત્મદર્શન સૂચવાયેલું છે, પરંતુ કોઈ પણ જાતની વિરતિનો નિર્દેશ નથી. ગાથા પંદર અને સોળમા દેશચારિત્રી અને સર્વચારિત્રીનાં લક્ષણો દર્શાવતાં કહેવામા આવ્યું છે કે તે દ્વિયાતત્ત્વર અને ભોક્ષમાર્ગે ચાલનાર હોય છે, એમાં ચારિત્રનો સંકેત છે.

ગાથા સોળમાં ગ્રંથકારે એક ખાસ અગત્યની વાત નોંધી છે. તે એ કે ચારિત્ર એટલે સમતા; અર્થાત્ રાગ કે દ્વેષના વમળમાં ન અટવાતાં તદન સ્થિર રહેવું તે. પણ આવી સમતા અથવા સ્થિરતા જે જૈન પરિભાષામા સામાયિક કહેવાય છે તે ચિત્તશુદ્ધિના તારતમ્ય પ્રમાણે ઓછીવત્તી હોવાથી એના અનેક ચડતાં ઉતરતાં સોપાન છે. એમાં શુદ્ધિનું સૌથી છેલ્લું સોપાન એ પૂર્ણ વીતરાગ અવસ્થા છે, જેમાં કોઈ પણ જાતના સંકલેશનાં બીજ મુદ્ધાં અસ્તિત્વમાં નથી હોતાં.

સામાયિકની અશુદ્ધિ ને શુદ્ધિનો ખુલાસો

પટિસિદ્ધેસુ ચ દેસે વિહિણસુ ચ ર્હસિરાગભાવે ચિ ।

સામાય્યં અસુદ્ધં સુદ્ધં સમચાણ દોગું પિ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—શાસ્ત્રમાં નિષેધેલી બાબતોમાં દ્વેષ - અપ્રીતિને લીધે અને આદેશેલી બાબતોમાં થોડા પણ રાગને લીધે, સામાયિક અશુદ્ધ થાય છે, પણ જો આ નિષિદ્ધ-વિહિત એમાં સમભાવ હોય તો તે સામાયિક શુદ્ધ જાણવું. (૧૭)

સમજૂતી—સોળમી ગાથામાં સામાયિકની શુદ્ધિના તારતમ્ય ને લીધે યોગનો અધિકાર કે અધિકારી અનેક પ્રકારે સસવે છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે પણ પ્રમુખ એ જ સમયે ચિત્તમાં એ થાય છે કે જ્યારે સામાયિક ઉદ્દેશ્ય જ સંભવની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ ન હોય ત્યારે તો ચિત્તમાં માત્ર કલેશકૃત નો ખુલાસો અશુદ્ધિ જ હોય છે અને જ્યારે સામાયિક પૂર્ણતાએ પહોંચ્યું હોય ત્યારે ચિત્તમાં અશુદ્ધિનો સંભવ જ નથી હોતો, પણ આ તો બે છેડા થયા, આવા આદિ અને અંતના છેડા વચ્ચેની ચિત્તસ્થિતિ જ્યાં સામાયિક આવિર્ભાવ તો પામ્યું હોય, પણ ઓછેવત્તે અશૈ કલેશનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે એ સામાયિક નથી હોતું પૂર્ણ શુદ્ધ, કે નથી હોતું પૂર્ણ અશુદ્ધ, એટલે એ વચલી ભૂમિકામાં રહેલા શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના મિશ્રણનું કયા લક્ષણથી પૃથક્કરણ કરવું અર્થાત્ અશુદ્ધિને કઈ રીતે ઓળખવી અને શુદ્ધિને કઈ રીતે આનો ઉત્તર આપતા ત્રયકાર ગાથા સત્તરમીમાં દર્શાવે છે કે કલેશોની મહતાથી સામાયિક ઉદ્દેશ્યું હોય એવી વ્યક્તિને પણ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વસ્તુઓ પ્રત્યે અણુગમો કે દ્રેષ અશત પણ હોય છે અને શાસ્ત્રવિહિત વસ્તુઓ પ્રત્યે કાઈક ને કાઈક અનુગમનું વલણ હોય જ છે, તેથી કરીને એવી પ્રાથમિક ભૂમિકામાં તેનું સામાયિક દ્રેષ અને રાગની માનના પ્રમાણમાં અશુદ્ધ જ સમજવું ગગ કે દ્રેષ સહે તે વિહિત કે નિષિદ્ધ વસ્તુને લગતા અને અલ્પાંશે પણ હોય, છતાં એ મળરૂપ હોઈ એટલે અશૈ તે વખતે સામાયિકમાં અશુદ્ધિ જ આવે છે; તેમ છતાં સામાયિકધારી વ્યક્તિ નિષિદ્ધ અને વિહિત વસ્તુઓ પ્રત્યે સમભાવનું વલણ પણ ધરાવતી હોય છે, તેથી જોઈએ અશૈ નિષિદ્ધ અને વિહિત વસ્તુઓ પ્રત્યે મમ ભાવનું વલણ પ્રગટ્યું હોય અથવા તો એવા અણુગમો — દ્રુષ કે અનુગમને લેશ પણ અવકાશ ન હોય તેટલે અશૈ એ સામાયિક

શુદ્ધ જ હોય છે. સંકલેશજનનની પ્રથિઓથી અને તેની તીવ્રતા-મંદતાથી ચિત્તની સ્થિતિ જટિલ હોય છે. તેમા શુદ્ધિ પ્રકટ થા પછી પણ અશુદ્ધિના અંશો કામ કરતા રહે છે. સંયત જીવન-ચર્યા અર્થે પણ અમુક વસ્તુ ગ્રહણ કરવાની અને અમુક ત્યજવાની હોય છે. ગ્રહણ કરવાનો અને ત્યજવાનો વ્યાપાર સામાન્ય રીતે અનુરાગ તેમજ દ્રેષને અધીન ચાલે છે; એટલે જીવનચર્યા નસાવતા એકાએક રાગ-દ્રેષના વલણોનો ઉચ્છેદ સૌને માટે શક્ય નથી, તેથી એવા વલણો હોય તેટલે અંશે ચિત્ત અશુદ્ધ રહેવાનું. પણ સાધક એવા વલણોને પૂર્ણપણે કાણુમાં લાવવા માટે પ્રયત્ન-શીલ હોય છે, આથી ચિત્તમાં નિષિદ્ધ અને વિહિત વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ સમસાવનું વલણ ક્રમે ક્રમે વધતું જાય છે. એ વલણ જટલે અંશે સિદ્ધ થયું તેટલે અંશે સમતા સિદ્ધ થઈ અને તેટલે અંશે સામાયિક પણ શુદ્ધ જ સમજવું. આમ પ્રયત્ન અને જગૃતિના વિકાસ સાથે સમસાવ કે સમતાની માત્રા વધતી જવાને લીધે સામાયિકની શુદ્ધિ પણ ઉત્તરોત્તર વધ્યે જ જવાની. અને તેટલા પ્રમાણમા અશુદ્ધિ ઘટતી જવાની. છેવટે જ્યારે શુદ્ધિ પૂર્ણપણે સિદ્ધ થાય ત્યારે તો અશુદ્ધિનો એક અંશ પણ રહેવા નથી પામતો. પણ તે પહેલાની ચિત્તસ્થિતિમાં સંકલેશની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું ઓછુવતુ મિશ્રણ અનિવાર્ય છે, તેમ છતાં શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ એ બંને અંશો તો જુદા જ છે, ને બંનેની અસર પણ જીવનમા સિત્ત સિત્ત દેખાય છે.

યોગસાધ્યમાં વ્યાસે ચિત્તની પાંચ ભૂમિકા પૈકી ત્રીજી વિક્ષિપ્ત ભૂમિકાને લક્ષી સવાલ ઉઠાવ્યો છે કે એમા થોડે અંશે તો કલેશ-વૃત્તિઓનો નિરોધ યા સમાધિ સંભવે છે, તો પછી એ ભૂમિકાને યોગકોટિમા કેમ ન ગણવી. એનો ઉત્તર એમણે સૂચવ્યો છે કે અલબત્ત, વિક્ષેપ કાળમાં પણ કોઈ કોઈ વાર વચ્ચે સમાધિ લાધે છે; પણ એ સમાધિ, વિક્ષેપ અથવા રાજસ-તામસ વૃત્તિઓના

ઉદ્વેગના પ્રમાણમાં એટલી બધી અસ્થિર અને નબળી હોય છે કે તેથી તે સમાધિકોટિમાં ગણવા લાયક નથી અહીં અથકારે જે શુદ્ધિ અશુદ્ધિના મિશ્રણની વાત કરી છે તે ભૂમિકા એ વિક્ષિપ્ત ચિત્ત પછીની છે, કેમ કે અથકાર જે ભૂમિકાને લક્ષી વાત કરે છે તેમાં અશુદ્ધિનો અંશ હોવા છતાં શુદ્ધિનું મહાણું પાકે પાચે શરૂ થયું છે, તેથી અથકારે સૂચવેલી એ ભૂમિકા વ્યામની પરિભાષામાં એકાગ્ર ચિત્તની કોટિમાં આવે (વ્યાસભાષ્ય, ૧ ૧)

પ્રથમ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને તેના કાન્થો

एय विसेसनाणा आवरणावगममेयओ चेव ।

इय दृढव्व पढम ११ भूषणठाणाइपत्तिसम ॥ १८ ॥

અર્થ—એ શુદ્ધ સામાયિક વિશેષજ્ઞાનથી તેમજ આવરણ ઠગના તારતમ્યથી થાય છે આ ગીતે ભૂષણ, સ્થાન આદિની સેદ્ધિરૂપ સમત્વને પ્રથમ સામાયિક અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ માંથી એક સમજવું (૧૮)

મમજૂતી—ચિત્તમાં અસમભાવ કે અશુદ્ધિ હોય ત્યારે પણ સમભાવ યા સ્થિરતાના પ્રમાણમાં ચિત્તશુદ્ધિ પ્રગટવાની અર્થાત્ શુદ્ધ સામાયિક હોવાની વાત ઉપર કહી છે પ્રસ્તુત ગાથામાં અથકાર એ શુદ્ધ સામાયિક પ્રગટ થવાનો આતરિક કાન્થો દર્શાવે

૧૧ પ્રતિમા વચાયા પ્રમાણેનો પાઠ તો 'સુષણ' હ એનો કાઈ અર્થ પ્રસ્તુતમાં બધાએસતો થતો નથી લાખા વિચાર પછી 'મૂષણ' પાઠ જ મોલિદ હોવાની સ્થપના આવી છે તેથી તેને અનુસરી અર્થ કરવામાં આ યો છે 'મૂષણ' પાઠની કલ્પનાના પાયાક પ્રમાણેમાં મુખ્ય એ છે કે અથકારે મોતે જ એમના સંબોધ પ્રકરણ (પા ૩૩) અને સમ્યક્ત્વ સમ્પત્તિ (પા ૨)નામના અર્થમાં સમ્યક્ત્વના સંસદ અંગે દર્શવતા 'મૂષણ' પદ નિદેશ્યું છે અને હ યથોચિત્તવચ્ચે પણ સંસદ બોલની સંગ્રામ માં 'મૂષણ' પદ હઈ તેનો અર્થ હર્યા છે જુઓ આ જ ગાથાની સમજૂતી

છે. એમણે મુખ્યપણે બે આંતરિક કારણોનું સૂચન કર્યું છે. એક અસાવાત્મક ને બીજું સાવાત્મક. પહેલું કર્માવરણના હાસ-નિવૃત્તિ-રૂપ છે, જ્યારે બીજું વિશિષ્ટજ્ઞાન અર્થાત્ સંજ્ઞાનરૂપ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથનો વિષય આધ્યાત્મિક હોઈ અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ મુખ્યપણે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ એ દૃષ્ટિને ખરાખર સમજવા માટે એની વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ સાથે પ્રાસંગિક તુલના જરૂરી છે, તેથી એ વિશે અહીં થોડી ચર્ચા કરી લઈએ.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ એટલે મુખ્યપણે આત્માને લગતી બાબતોની વિચારણા અને વ્યાવહારિક એટલે મુખ્યપણે આત્મેતર તત્ત્વોની વિચારણા યા ગવેષણા. પહેલી દૃષ્ટિમાં

આધ્યાત્મિક અને વ્યાવ- આત્માનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ, તેને સ્પષ્ટ પ્રતીત હાલિ જ્ઞાનની મર્યાદા કરવાનાં અને પ્રગટાવવાનાં સાધનો તેમજ

અંતિમ સાધ્ય આદિનો વિચાર મુખ્યપણે થાય

છે, જ્યારે બીજીમાં આત્મા સિવાયનાં તત્ત્વો કયાં છે, તેમનો પરસ્પર સંબંધ શો છે, અને દુન્વચી જીવનમાં એમનું સ્થાન શું છે વગેરે બાબતોનો વિચાર થાય છે. બંને દૃષ્ટિઓ એકબીજીથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં તદ્દન પરસ્પર-નિરપેક્ષ નથી. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પ્રગટે, તેનો વિકાસ થાય ત્યારે ઘણી વાર એમ પણ બને છે કે એના પ્રાકટ્ય અને વિકાસના પ્રમાણમાં વ્યાવહારિક જ્ઞાન બહુ ઓછું પણ હોય છે અને કેટલીક વાર બ્રાન્ત અને સંશયાત્મક પણ હોય છે. તેથી ઊલટું, મોટે ભાગે એ પણ જોવામા આવે છે કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિની મર્યાદામાં સમાતા અનેક વિષયના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો વિકાસ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોય ત્યારે પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનું પ્રાકટ્ય હોતું જ નથી. આ રીતે બંને દૃષ્ટિની મર્યાદામાં સમાવેશ પામતાં જ્ઞાનો કે વિદ્યાઓ નિયમથી સાથે જ હોય એમ સામાન્ય રીતે નથી બનતું; તેમ છતાં કોઈ એવી વિરલ વ્યક્તિ પણ સંભવે ખરી કે જેમાં બંને દૃષ્ટિઓ સાથે કામ કરતી હોય, અને બંને

લગતી વિદ્યાઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણુમા વિકસી હોય આ બધું કેમ
 બને ॥ એનો ખુલાસો આધ્યાત્મિક ચિંતકોએ અતર્મુખ નિરીક્ષણ
 દ્વારા કર્યો છે પરિણામાનો બેદ બાદ કરતા એ બાબત વિશે
 લિપ્ત લિપ્ત આધ્યાત્મિક પગ પરાઓમા કશો જ મતભેદ નથી
 એહાં એ વિચાર મુખ્યપણે જૈન પરિણામાને અવલખી દર્શાવ
 વામા આવ્યો છે

કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાનને આવિર્ભાવ પામતા રોકે તે ઠમ્
 યા મસ્કાર જ્ઞાનાવગ્નુ યા પ્રકાશાવગ્નુ કહેવાય છે આત્માની
 પ્રતીતિ કે તેના સ્વરૂપના દર્શનને આવિર્ભાવ પામતા જે ઠમ્ રોકે
 છે તે દર્શનમોહ યા અવિદ્યા કહેવાય છે આત્મપ્રતીતિ થયા પછી
 પણ એ પ્રતીતિને અનુસરી વતન કરવા કે ચારિત્ર ઘડવામા જે
 સસ્કારો આડે આવે ॥ તે ચારિત્રમોહ છે દર્શનમોહ અને ચારિત્ર
 મોહનું બળ પૂરેપૂરું હોય ત્યારે પણ જ્ઞાનાવરણનું અથાત વસ્તુત
 અજ્ઞાનાવરણનું બળ ઘણી વાર ઘટે છે, તેથી કરીને અનેક સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ
 વિષયોને લગતાં નાનાવિધ જ્ઞાન વિજ્ઞાનો પણ મનુષ્ય મેળવી શકે છે
 આવા જ્ઞાન વિજ્ઞાનો તે તે વિષયની મર્યાદામા ચોક્કમ અને અબાધિત
 કોઈ પ્રમાણુબ્રુત સંભવે છે, તેમ છતાં એની માથે 'પ્રાધ્યાત્મિક
 દષ્ટિનું પ્રાકટ્ય' હોય તો એવા જ્ઞાન વિજ્ઞાનો આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ
 અજ્ઞાન કોટિમા પડે છે તે એટલા માટે નહિ કે એ ખોટા ॥
 અથવા એનું દશ જ મૂલ્ય નથી, પણ એટલા માટે કે પ્રાધ્યાત્મિક
 દષ્ટિ પ્રગટેલી ન હોવાથી તેવા જ્ઞાન વિજ્ઞાનોનો આ મશુદ્ધિના
 વિકાસમા ઉપયોગ થતો નથી કોલદ્, ઘણી વાર તે આત્માની
 અશુદ્ધિને પોરે ॥ તેથી કરીને આધ્યાત્મિક દષ્ટિવિહીન જ્ઞાન
 વિજ્ઞાનો જે જ્ઞાનાવરણના પ્રાસથી ઉદય પામે તેને અજ્ઞાનાવરણનો
 પ્રાસ કહે છે, એટલે કે એ આવરણપ્રાપ્તથી આવરણ ન ગૂંદે
 ત્યારે પણ પ્રગટેલા જ્ઞાનો વ્યવહારદષ્ટિએ ગમ તેટલા મહત્વના
 હોય છતાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ અજ્ઞાન જ છે

ચારિત્રમોહની તીવ્રતમ શક્તિ જેને જૈન પરિભાષામાં અનં-
તાનુબંધી કહે છે તે કાંઈકે નબળી પડતાં દર્શનમોહ નબળો પડે
છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ કે દર્શન પ્રગટે છે. જ્યારે આવું
દર્શન પ્રગટે છે ત્યારે જ્ઞાનાવરણના ઓછા કે વધુ ગમે નેવા-
હાસથી પ્રગટ થતું જ્ઞાન, એ માત્રા અને પ્રકારમાં ગમે તેટલું
ઓછું હોય અગર વ્યાવહારિક-દુન્યવી વિષયોમાં અચોક્કસ પણ
હોય છતાં, તે જ્ઞાન લેખાય છે. એટલા માટે નહિ કે ને વ્યાવહારિક
વિષયોમાં ખીલ કોઈના ચડિયાતા જ્ઞાન કરતાં વધારે છે યા
વધારે પ્રમાણભૂત છે, પણ એટલા માટે કે તેના દ્વારા આત્મ-
શુદ્ધિના વિકાસમાં કશી જ બાધા પડતી નથી. ઊલટું, તે પ્રકાર
અને માત્રામાં સામાન્ય હોવા છતાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના ઉદયને
ક્ષીધે આત્મશુદ્ધિનું પોષક જ બને છે, અર્થાત્ તેના દ્વારા રાગ,
દ્વેષ યા સંકલેશ કદી પોષાતા નથી, તેથી કરીને તે જ્ઞાન જે
આવરણહાસને ક્ષીધે પ્રગટચ્છ હોય તેને જ્ઞાનાવરણહાસ કહેવામાં
આવે છે. અજ્ઞાનાવરણના હાસથી પ્રગટ થયેલાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનો
અજ્ઞાન કોટિના છે ત્યારે જ્ઞાનાવરણના હાસથી પ્રગટેલાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનો
જ્ઞાન કોટિના છે આ તફાવત માત્ર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના અપ્રાકટ્ય
કે પ્રાકટ્યને ક્ષીધે છે.

દર્શનમોહ કે અવિદ્યા નિર્બળ થયા પછી આત્મદર્શન
પ્રગટચ્છ હોય અને તદનુસાર આધ્યાત્મિક વર્તન ઘડવામાં કે તેવું
જીવન જીવવામાં આડે આવતા ચારિત્રમોહનાં બળો પણ હાસ
પામ્યાં હોય ત્યારે જ્ઞાનાવરણના હાસને ક્ષીધે પ્રગટ થતું ગમે તેવું
અને ગમે તેટલું જ્ઞાન પણ સજ્ઞાન-કોટિનું લેખાય છે. તે માત્ર
એની ગુણવત્તાને ક્ષીધે, નહિ કે માત્રા યા પ્રકાર ને ક્ષીધે, કેમ
કે તે સૂમિકામાં આવિર્ભાવ પામતું વ્યાવહારિક યા આધ્યાત્મિક
વિષયને લગતું જ્ઞાન ગમે તેટલું અને ગમે તેવું ઓછુવતું યા ચડતું
ઊતરતું હોય તોપણ તે આધ્યાત્મિક ચારિત્રનિર્માણમાં કશો જ

પ્રત્યવાય નથી કરતું હોય, તે જ્ઞાન રાગ, દ્વેષ જેવા મળોની મદતા યા અભાવને ક્ષીણે આગ્નિચુલ્લિમા અત્યંત ઉપકારક અને છે આ ગીતે આપણે અજ્ઞાન, જ્ઞાન અને સજ્ઞાન એવી જે જ્ઞાનની ત્રણ કક્ષાઓ વિચારી તે સામાન્ય રીતે જ્ઞાનાવરણના આભારી હોવા છતાં મુખ્યપણે દશનમાઈ અને ચારિત્રમોહના ક્ષામ કે ક્ષયને આભારી છે આ આધ્યાત્મિક દષ્ટિનું ધોરણ થયું

ઉપર જે વસ્તુ ચર્ચા છે તેને પ્રયોગ^{૧૨} પોતે જ અને તત્ત્વ ગામી ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ^{૧૩} વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણામી અને તત્ત્વસંવેદન એવા ત્રણ સાર્થક નામોથી દશાન્ત દ્વારા સમજાવ્યા છે તેઓ કહે છે કે મતિ આદિ અજ્ઞાનાવરણના ક્ષામથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ અજ્ઞાન છે તે વિષયપ્રતિભાસ કહેવાય છે, કારણ કે એ જ્ઞાન પોતપોતાના વિષયનો ગમે તેટલો અને ગમે તેવો પ્રતિભાસ કરાવે છતાં તે જ્ઞાન પોતાના વિષયોનું આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ કશું જ મૂલ્ય અટાવતું નથી, એટલે કે તે જ્ઞાન દ્વારા અવગત થતા પદાર્થોમાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ શું હેય, શું ઉપાદેય અને શું ઉપેક્ષણીય છે એવી કોઈ પ્રતીતિ તે જ માવતું નથી, બહુ તો માન વસ્તુની ભૌતિક બાજુનો ભાવ કરાવે છે મતિ આદિ જ્ઞાનાવરણના ક્ષામથી આવિર્ભાવ પામેલું જ્ઞાન આત્મપરિણામી કહેવાય છે, કેમ કે તે જ્ઞાન પોતાના વિષયના સ્વરૂપપ્રતિભાસ માત્રમાં પર્યાવસાન ન પામતા તે વિષયનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય પણ અટાવે છે અર્થાત્ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ તેની હેયતા, ઉપાદેયતા કે ઉપેક્ષણીયતાના નિર્ણયમાં તે પરિણમે છે સજ્ઞાનાવરણના ક્ષામથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તત્ત્વસંવેદન કહેવાય છે, કેમ કે તે પોતાના વિષયમાં હેયત્વ, ઉપાદેયત્વ આદિના થયેલા નિર્ણય પ્રમાણે તેમાં સમ્યક્

૧૨ જ્ઞાનાદ્ય ન ૮

૧૩ બત્રીશી ૬—૧૯૨૫ ૨ થી ૫

નિવૃત્તિ યા પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરે છે. આ ત્રિવિધ જ્ઞાનનું તારતમ્ય નીચેના દાખલામાં સ્પષ્ટ થાય છે.

કોઈ અપરીક્ષક પણ નિર્મળ-દૃષ્ટિસપન્ન વ્યક્તિ હોરાને જોઈ ‘આ હોરો છે’ એમ તો કદાચ જાણે, પણ એનું વ્યાવહારિક મૂલ્ય તે આંકી નથી શકતો. તેનું આ જ્ઞાન હોરા પૂરતું વિષય-પ્રતિભાસિ કહેવાય. ખીજી પરીક્ષકશક્તિવાળી વ્યક્તિ એ જ હોરાને હોરો સમજી તેનું વ્યાવહારિક મૂલ્ય પણ આકે કે આ વસ્તુ આટલા માટે ગ્રાહ્ય છે, તો તેનું જ્ઞાન હોરા પૂરતું આત્મ-પરિણામી કહેવાય, કેમ કે પ્રથમ વ્યક્તિ કરતા આ વ્યક્તિની સમજણમાં મૂલ્યાંકન કરવા પૂરતું ઊડાણ છે. ત્રીજી કોઈ વ્યક્તિ પરીક્ષકશક્તિ ઉપરાંત પુરુષાર્થશક્તિ પણ ધરાવતી હોય, તે હોરાને હોરા તરીકે જાણે અને એનું મૂલ્યાંકન કરી એસી ન રહે, પણ જો એ ઉપાદેય હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરે. એવી વ્યક્તિનું હોરા વિશેનું જ્ઞાન પહેલ્લી જો વ્યક્તિઓ કરતાં વધારે ઊંડું હોવાનું, કેમ કે તે વિના એ પ્રવૃત્તિપર્યવસાયિ બની ન શકે. આ તો માત્ર સ્થૂળ દાખલો છે, પણ તે વસ્તુ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે થોળને સમજવાની છે. અજ્ઞાનકોટિનો જીવ બાળ કે મૂઠની પેઠે વસ્તુને કદાચ જાણે, પણ તે તેનું મૂલ્ય આંકી ન શકે. જ્ઞાનકોટિનો જીવ વસ્તુને જાણવા ઉપરાંત તેનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય પણ આકે જ, જ્યારે સજ્ઞાન કોટિનો જીવ પોતે આકેલા મૂલ્ય પ્રમાણે વિવેકપૂર્વક નિવૃત્તિ યા પ્રવૃત્તિ પણ કરે. ૧૪

૧૪. શ્રી હરિમદ્દે જ્ઞાનાષ્ટક (નં. ૯)માં વિષયપ્રતિભાસ આદિ ત્રણ જ્ઞાનના સ્વરૂપની, તેના સૂચક લિંગોની અને તેના કાર્યની સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી છે. એ અષ્ટકને અનુસરી શ્રી. યશોવિજયજીએ છઠ્ઠી બત્રીશી (શ્લોક ૨ થી ૫)માં એ જ વિષયની વધારે વિશદ ચર્ચા કરી છે. અહીં નોંધવા જેવું એ છે કે શ્રી હરિમદ્દે ત્રિવિધ જ્ઞાનની પરિભાષા પોતે રચી છે, પરંતુ એની પાછળ સમન્વયની ભૂમિકા છે. ગીતા (૧૦. ૪) માં બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને

વિવેચનના પ્રારંભમાં જે અસાવાત્મક અને સાવાત્મક એવા સામાયિક શુદ્ધિના જે કારણોના નિર્દેશ કર્યો છે તે સમજવા

અસમોહ એવા ત્રણ પદો છે એ જ પદોને તેમણે યોગદ્વિસમુચ્ચયમાં તેવા જ લઈ બોધના ત્રણ પ્રકાર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ બતાવ્યા છે અને તેમણે પોતે જ તે પદોની વ્યાખ્યા પણ કરી છે (૧૨૦ ૧ ૧ ૧૨૨) એમ લાગે છે કે તેમણે જે ત્રણ પદોનો અર્થ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કર્યો ત્યારે જ તેમને એ વસ્તુ જૈન પરંપરાને અનુસરી નિરૂપવાનો વિચાર પણ આવ્યો હોય અને તેમ હો પણ તેમણે જે વિષયપ્રતિભાસ આત્મ પરિણુતિમત્ અને તત્ત્વસંવેદન એ ત્રણ નામે અવાન અને જ્ઞાનની કક્ષાઓ વર્ણવી છે તે ગીતાગત બુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસમોહ એ ત્રણ કક્ષાઓનું જ બીજી પરિભાષામાં અને વધારે વિરાહતાથી નિરૂપણ છે.

ગીતા ઉપરની ઉપલબ્ધ બધી જ સંનૃત વ્યાખ્યાઓ અને જ્ઞાનેશ્વરી સુધાને જોતા એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે ગીતાનો વ્યાખ્યાકાર કેવલા દ્વૈતવાદી હોય વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી દ્વૈતવાદી કે દ્વૈતાદ્વૈતવાદી કે શુદ્ધાદ્વૈતવાદી હોય પણ તે બુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસમોહ વચ્ચેનું આધ્યાત્મિક તારતમ્ય એક સરખી જ રીતે નિરૂપે છે શ્રી હરિભદ્ર અને સકરાચાર્ય બંને સમકાલીન છે શ્રી હરિભદ્રે શાન્તરબ્યાખ્યા લેખ નથી અને ગાઠરથી પ્રાચીન કેઈ ગીતાની વ્યાખ્યા હજી જ્ઞાત નથી તેમ છતાં શ્રી હરિભદ્રે બુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસમોહ એ ત્રણ પદોનું વિવરણ જે યોગદ્વિસમુચ્ચય માં હતું છે અને વિષયપ્રતિભાસ આદિરૂપે જે ત્રણ જ્ઞાનની કક્ષાઓ જ્ઞાનાક્રમમાં ચર્ચા છે તે સમગ્ર જ્ઞાનરસાધ્ય આદિ સાથે તોલન કરતાં એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે આ બધા આવ્યાર્થો મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ જ્ઞાન અજ્ઞાનતા સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં તેથી જ તેઓ બધા સાપ્રકાશિત પરિભાષા ભિન્ન હોવા છતાં તાત્પર્યમાં મળી જાય છે આ રીતે શ્રી હરિભદ્રે ગીતાગત જ્ઞાનવિભાજનો પોતાના મતોમાં તે જ નામથી અને નામાન્તરથી સમન્વય કર્યો છે આ એક એમના બહુશ્રુતત્વ અને લાંબી સૂત્રોના પુરાવો છે.

પ્રસિદ્ધ અટ્ટકથાકાર બુદ્ધરોષે વિશુદ્ધિમાત્ર (૧૪ ૪ પા ૩૦૪)માં પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ સમન્વયતાં કહ્યું છે કે કેઈ પણ વિષયનું પ્રાથમિક જ્ઞાન તે સજ્ઞા ત્યારબાદ થતાં તે જ વિષયનું જરા બહુ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન

પૂરતી આટલી ચર્ચા થઈ, હવે એ ગાથાગત મૂળવિષય ઉપર આવીએ. ગાથામાં ‘ત્રિસેલણાણ’ અને ‘આવરણાવગમમેય’ એ બે પદો છે. પહેલાનો અર્થ છે ‘વિશેષજ્ઞાન’ જે ભાવાત્મક છે, ને બીજાનો અર્થ છે ‘આવરણોનો વિશિષ્ટ હાસ’ જે અભાવાત્મક છે. દર્શનમોહ અને કાંઈક અંશે ચારિત્રમોહ એ બેનો હાસ થાય, - અર્થાત્ એની બાધકશક્તિ નબળી પડે ત્યારે સાથેસાથે જ્ઞાનાવરણના હાસથી જ્ઞાન પણ પ્રગટે છે. એટલે દર્શનમોહ, આંશિક ચારિત્રમોહ અને જ્ઞાનાવરણ એ ત્રણેનો હાસ અને એને પરિણામે ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જે આત્મપરિણામિ જ્ઞાન કહેવાય, એ બે કારણોને લીધે જીવમા જે આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ પ્રગટે છે તે શુદ્ધ સામાયિકની પ્રાથમિક સ્થિતિ છે. આ પ્રાથમિક સ્થિતિને પ્રગટવાનાં કારણો દર્શાવ્યા બાદ ગ્રંથકારે એ પણ દર્શાવ્યું છે કે એવી સામાયિક શુદ્ધિના પરિણામરૂપે જીવનમા કેવો કેવો ફેરફાર થાય અને કેવાં લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થાય. ગ્રંથકારે બહુ જ દ્વંકામા, એટલે જ સંકેત કર્યો છે કે ભૂષણ અને સ્થાન આદિની પ્રાપ્તિ કે સિદ્ધિમાં એ પ્રાથમિક શુદ્ધ સામાયિક પર્યાવસાન પામે છે. હવે આ સંકેતનો અર્થ વિચારીએ.

અને સોથી પાછળ થનારું તે જ વિષયને લગતુ સર્વાંગીણ જ્ઞાન તે પ્રજ્ઞા. આ રીતે સજ્ઞા, વિજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણમા પ્રજ્ઞા એ જ્ઞાનની સર્વોચ્ચ દક્ષા છે આ વાતને સમજાવવા તેમણે એક દાખલો આપ્યો છે જે શ્રી હરિસદ્ગે વિષયપ્રતિભાસ આદિ ત્રિવિધ જ્ઞાનને સમજાવતા આપેલા રતન આદિના દાખલાને મળતો છે જેમ કે, કોઈ અવિકસિત બુદ્ધિનું બાળક સામે પડેલા સોનાતપાના સિક્કાઓને ‘આ કાંઈક પીણું કે ઘોણું છે’ એટલું જાણે તે સજ્ઞા; પછી બીજે ગ્રામ્યપુરુષ એ સિક્કાઓ કામમાં આવે, એની હીમત આવે ઇત્યાદિ જાણે ત્યારે તે વિજ્ઞાન, અને કોઈ ખરેખર પરીક્ષક સુવર્ણકાર એ સિક્કાઓની બનાવટ તેમજ એને લગતુ બધું જ્ઞાન ધરાવે ત્યારે તે પ્રજ્ઞા. આમ વ્યાવહારિક દાખલાથી બુદ્ધિદોષે જ્ઞાનની ત્રણ વિવિધ દક્ષાઓ વર્ણવી છે, તેમા પ્રજ્ઞા એ અંતિમ દક્ષા છે.

અથઠાગ જે કે સક્ષેપમા ભૂખણુ, સ્થાન આદિ એટલુ જ નિર્દેશ છે, પણ એમના^{૧૫} અને ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના^{૧૬} અર્થે માથી તેને લગતી જે હકીકત મળે છે તેને આધારે અહીં કાઈક વેસ્તાર કરવો ઉચિત છે સામાયિક-શુદ્ધિનું પ્રથમ સોપાન એટલે સમ્યગ્દર્શન—વિવેકખ્યાતિના લાભ જ્યારે આવે લાભ થાય છે ત્યારે ખાલ્ય જીવનમા આચાર અને વિચારને લગતા પણ કેટલાક પરિવર્તનો થાય છે એવા પરિવર્તનને સમ્યક્ત્વના સડસઠ ચિહ્ન કે લક્ષણ તરીકે અથઠાર જે સંબોધપ્રકરણ અને સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિમા નિર્દેશ્યા છે એ લક્ષણોને એક રીતે સમ્યક્ત્વને અંગે વિચાર કરવાના મુદ્દા યા પ્રશ્ન કહી શકાય, જેને ગુજગતી ભાષામા ‘મડસઠ બોલ’ કહે છે એ સડસઠમા પાચ ખાખતોને ભૂખણુ તરીકે નિર્દેશી સમ્યક્ત્વના પાચ ભૂખણુ કહ્યા છે તે આ છે—કૌશલ, તીથ સેવન, સમ્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રભાવના

‘ભૂખણુ’પદ સાથે ‘સ્થાન’પદ છે સ્થાનનો અર્થ અહીં શો લેવો એ પ્રશ્ન છે પણ અથઠારે પોતે જે જુદે જુદે સ્થળે ‘સ્થાન’ પદના ૨ અર્થો કયાં છે તે અર્થો અહીં ઘટે છે યોગવિગિઠામા પાચ પ્રકારના યોગ દર્શાવતા પ્રથમ યોગ તરીકે અથઠારે સ્થાનયોગ નિર્દેશ્યા છે, તેનો અર્થ પદ્યક, આસન આદિ કાયિકયોગ છે ‘ઠાણેણ માણેણ જ્ઞાણેણ અવ્વાણ લોસિરામિ ઇત્યાદિ પાઠમા આવતા ‘ઠાણ’ પદનો જે અર્થ અથઠારે જે લલિતવિસ્તરમા કયો છે તે ઉપરના અર્થ પ્રમાણે જે છે સંબોધપ્રકરણુ (ગા ૫૮-૬૦), સમ્યક્ત્વમ્પત્તિ (ગા ૪૦ થી) આદિ જ્યોમા અથઠારે ‘સ્થાન’ પદનો એક અર્થ સિદ્ધસેનદિવાકરને^{૧૭} અનુસરી કયો છે તેમા

૧૫ સંબોધપ્રકરણુ પા ૩૩ સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિ પા ૨-૩

૧૬ સમ્યક્ત્વના સડસઠ બોલની સમગ્રાચ—જુઓ ગૂજ ૨ સાદિત્ય ૧ મદ પ્રથમ ભાગ, પા ૩૧૮ થી

૧૭ સમ્પત્તિ કાંડ ૩ ગાથા ૫૪-૫૫ (ગુજગતી વિવેચન)

આત્મસ્વરૂપને લગતા નિર્ણયના છ મુદ્દાઓ છે, જેવા કે (૧) આત્મા છે, (૨) તે નિત્ય છે, (૩) તે કર્મના કર્તા છે, (૪) તે કર્મફળને ભોક્તા છે, (૫) નિર્વાણ છે, અને (૬) તેના ઉપાય પણ છે. પહેલો અર્થ કાયિક વ્યાપાર સૂચવે છે જ્યારે બીજો માનસિક નિર્ણયવ્યાપાર સૂચવે છે ભૂષણ અને સ્થાન સાથે ગાથામાં ‘આદિ’ પદ છે તેથી સમ્યક્ત્વ સાથે સંબંધ ધરાવતાં ઉપર નિર્દેશોનાં સડસડ અંગો અહીં દેવાં જોઈએ. આવાં સડસડ અંગોની પ્રાપ્તિ કે સિદ્ધિ એ આંતરિક સમ્યક્ત્વપરિણામનાં પ્રતીક માત્ર છે એવો પરિણામભાવ તે આધ્યાત્મિક માર્ગના વિકાસક્રમમાં શુદ્ધિનું પ્રથમ સોપાન યા પ્રથમ સામાયિક ક્ષેત્રવામાં આવ્યું છે. એ જ્ઞાનાવરણના હાસથી અને વિશેષજ્ઞાનથી સંભવે છે.

સમત્વયુક્ત મુનિની નિષિદ્ધ અને વિહિતમાં નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ

કિરિયા ઉ દંડજોગેણ ચક્કમમણં વ હોઈ ઇયસ્સ ।

આણાજોગા પુવ્વાણુવેહઓ ચેવ તવરં તિ ॥ ૧૯ ॥

વાસીચંદણકપ્પો સમસુદ્ધુક્ખો મુણી સમક્ખાઓ ।

ભવમોક્ખાપઢિવદ્ધો અઓ ચ પાણ સત્થેસુ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—જેમ દંડના સંબંધથી મળેલા વેગ પ્રમાણે ચક્રની ગતિ થાય છે તેમ આજ્ઞાના યોગથી કેવળ, પ્રથમ પડેલા સંસ્કાર પ્રમાણે, એ સમત્વયુક્ત સાધકની નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિરૂપ ચર્ચા થાય છે એમ સમજવું. (૧૯)

એ જ કારણથી શાસ્ત્રોમાં મુનિને વાસીચંદનસદેશ, સુખ-દુઃખમાં સમ, તેમજ સંસાર અને મોક્ષમાં અનાસક્ત કહેલો છે. (૨૦)

સમજૂતી—કોઈ પણ સાધકની જીવનચર્ચા છેવટે તો અમુક નિષિદ્ધ વસ્તુઓના ત્યાગ અને અમુક વિહિત વસ્તુઓના સ્વીકાર

દ્વારા જ ચાલે છે પણ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે નિષિદ્ધ અને વિહિત બંને બાબતો પ્રત્યે સમભાવ પ્રગટતો જાય છે અને અણુગમા કે ગમાનું તત્ત્વ ઘટતું જાય છે ત્યારે જ વાસ્તવમાં સમત્વ કે સામાયિક-શુદ્ધિ શરૂ થાય છે પરંતુ અહીં જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એક વાર સમત્વ પ્રગટ થાય અને તે નિષિદ્ધ કે વિહિત બંને બાબતોમાં ઉત્તરોત્તર માધકના વિકાસના પ્રમાણમાં વધતું જાય તો એવી સ્થિતિમાં તેની જીવનચર્યા કેમ ચાલે ? દેહપોષણ પૂરતી, વૈયક્તિક અને સામાજિક જીવન જીવવા પૂરતી જીવનચર્યા તો દેહ ટકે ત્યાંલગી આવશ્યક જ છે તે વિના તો ધર્મ કે યોગની સાવના પણ નથી મેલવતી અને એવી જીવનચર્યામાં તો વિધિ નિષેધની મર્યાદાઓ હોય જ છે કે જે અણુગમા ને ગમા સાથે સંકલિત છે, જ્યારે સમત્વ એ ગમા-અણુગમાથી પણ છે એટલે સમત્વનો આવિર્ભાવ ને વિકાસ એ જીવનચર્યાનાં માધક કેમ ન થાય ? પ્રથકાં ગાથા ૧૮ ને ૨૦માં આનો ઉત્તર આપતાં લાગે છે તેઓ કહે છે કે ઉપર ઉપરથી જોતાં અણુગમા ને ગમાના તત્ત્વ સાથે સમત્વ પરિણામનો વિરોધ લાગે છે ખરો, પણ સમત્વ આવતા અને તેનો વિકાસ થતાં જીવન ચર્યા પૂર્ણવત્ ચાલુ રહે છે, પરંતુ તે શુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપર દૈહિક અને માનસિક બંધી જ જીવનચર્યા ભલે વિધિ-નિષેધની મર્યાદામાં ચાલતી હોય, પણ તે શરૂઆતમાં પડેલા શાસ્ત્રાનુસારી વિધિ નિષેધના સંસ્કારોને ક્ષીણ જ ચાલે છે પ્રાગભમાં જ્યારે સાધક અપકવ દશામાં હોય ત્યારે તે સુયોગ્ય શુદ્ધિ કે ઉત્તર સાધકનું શરણું સ્વીકારે છે, અગર તો શાસ્ત્રાચાર્યોને વિવેકથી અનુસરે છે તેથી એનામાં વિચાર અને આચારને લગતા ઘણા સુખ સ્કારો દૃઢમૂલ થાય છે જ્યારે તે માધક વિકાસમાં પરિપાક સાધતો જાય અને તેનું આત્મમામધ્ય સ્વાવલંબી બનતું જાય ત્યારે પણ પ્રથમ ઝીણવા સુસંસ્કારો એને જીવનચર્યાનું ચક્ર ચાલુ

રાખવામાં ઉપકારક થાય જ છે. અંતકાર એ વસ્તુ દર્શાવત
હારા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે કુંભાર ચાકડો ચલાવવાનું
દંડથી શરૂ કરે છે, પણ પછી તે ચાકડા ઉપર દંડને વધારે
વખત નથી રાખતો, ઉઠાવી દે છે. છતાં એ દંડે આપેલી
ગતિ અને તેમાથી પ્રગટેલા વેગસંસ્કારને ક્ષીણે ચક્ર તે
અમુક વખત સુધી ચાલુ જ રહે છે અને એ ચક્રગતિને
ક્ષીણે જ કુંભાર ઇચ્છાનુસાર આકારો સર્જી શકે છે. તે જ
રીતે સાધક ઇચ્છાયોગ ને શાસ્ત્રયોગની દશામાં ખીળને અવલંબી
વિધિ-નિષેધપૂર્ણ વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક જીવનચર્યા શરૂ કરે
છે, પણ તેનામાં વધારે વિકાસ થતાં અને અપ્રમતપણુ વધારે
સ્થિર થતાં એ શાસ્ત્રયોગકાળના સંસ્કારો એની જીવનચર્યાના
નિયામક બની રહે છે. એટલે દેખીતી રીતે જીવનચર્યા એની એ
લાગવા છતાં તત્ત્વતઃ એનો આત્મા ખદલાઈ જાય છે. તે એટલે
સુધી કે જ્યારે વાસીચંદનકલ્પ^{૧૮} જેવી મુનિદશા પ્રાપ્ત થાય અને
જ્યારે સાધકને સંસાર કે મોક્ષ, મુખ કે દુઃખ બન્નેમાં એક-
સરખો સમભાવ પ્રગટે ત્યારે પણ પૂર્વસંસ્કારપ્રેરિત ખાલ જીવન-
ચર્યા ચાલતી હોય છે.

૧૮. 'વાસીચંદનકલ્પ' જેવા શબ્દ દ્વારા સૂચવાતી ભાવના તેો દરેક
આધ્યાત્મિક સંપ્રદાયોમાં મળવાની જ. ગીતામાં અને અન્યત્ર એ ભાવના
'સુલ્લુઃલે સમે કૃત્વા લામાલામૌ જયાજયૌ' જેવા શબ્દોથી નિરૂપાઈ
છે. પ્રવૃત્ત ગાથામાં પણ સમમુખદુઃખ આવે જ છે, પરંતુ એ ભાવનાને
વ્યક્ત કરતો 'વાસીચંદનકલ્પ' શબ્દ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત, પ્રાચીન અને
અર્વાચીન જૈન ગ્રંથોમાં અનેક રચણે પ્રયોજાયો છે 'કલ્પસૂત્ર' (પ્ર. આત્મા-
નંદ સલા, સૂત્ર ૧૧૬, પૃ. ૧૭૫-૧)માં 'વાસીચંદનસમાનકલ્પે' એવું પદ
છે, જ્યારે આવશ્યકનિર્ચુક્તિ, ગાથા ૧૫૪૮માં આ પ્રમાણે છે:

વાસીચંદનકલ્પો જો મરણે જીવિષ ય સમસણ્ણો ।

દેહે ય અપહિવદ્ધો કારસમ્મગો હવંહ તસ્સ ॥

લિન્ન લિન્ન અધિકારીઓમા યોગનો ખુલામો અને યોગના
લિન્ન લિન્ન લક્ષણો

एषसि नियनियभूमिगाए उचिय जमेत्थऽणुट्ठाण ।

आणामयसजुत्त त सव्व चेव जोगो त्ति ॥ २१ ॥

तह्क्खणजोगाओ चित्तव्विच्चीनिरोहओ चेव ।

तह कुसलपविच्चीए मोक्खम्मि य જોગણાओ ત્તિ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—ઉપર વર્ણિત લિન્ન લિન્ન અપુનર્ણ ધક આદિ છવોનું
પોતપોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય અને આજ્ઞારૂપ અમૃતથી યુક્ત
જે અનુકાન છે તે મર્વ અહીં યોગ જ છે, (૨૧)

કારણ કે સર્વદર્શનસમત યોગના લક્ષણો—જેવા કે,
ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ, કુશલ પ્રવૃત્તિ, મોક્ષ સાથે સખધ

આ સામાસિક પદનો વિગ્રહ તો યાજ્ઞાકારોએ અનેક રીતે
કર્ષા છે પણ એ બધાનો ભાવ એક જ છે અને તે એ કે અપકાર
કરે તેનું પણ ભડું કરવું જેમ વાસલો ચ દન વૃક્ષને છેદે તો એ છેદના
બદલામાં ચ દન ઠીલક વધારે સુવાસ જ પ્રસારે છે તેમ જ ખરો સાધક
હોય છે તે પણ અનિષ્ટ કરનાર પ્રત્યે મીઠી નજર જ રાખે છે એ જ
રીતે એ શખ માથી માધ્યસ્થનો ભાવ પણ નીકળે છે કે મીઠ વાસલાથી
છાલે થા મીઠ ચદનનો લેપ કરે તોય એ બને અપકારક અને ઉપકારક
પ્રત્યે સમાનપણે વતે મીઠ એટ પ્રત્યે દ્વેષ ને ખીલ પ્રત્યે રાગ ન રોવે
માત્ર સમભુદ્ધિ કેળવે જે આવો હોય તે જ ખરો માધ્યસ્થ અને સમભુખડ જ
આ અથને દર્શાવનાર એટ પછે ઉક્ત નિયુક્ત ગાયાની વ્યાખ્યામાં શ્રી
હરિમદ્દે ઠાકુ છે તે આ છે

जो चदणं वाहुं भालिणं वाणिणा व तच्छेद ।

समुगणं जीव निदं महारिखिणो सत्य सममावा ॥

આવુ માધ્યસ્થ હવ્યતર આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં જેન પરિભાષામાં
હકીએ તો એ ક્ષાત્રેણિમાં આધિભાવ પામે છે

કરાવવો—એ ઉપર્યુક્ત લિન્ન લિન્ન કોટિના બધા છવોના અનુષ્ઠાનમાં ઘટે છે. (૨૨)

સમજૂતી—આપુનબધકથી લઈ સર્વવિરતિ સુધી અધિકારી-ઓના મુખ્ય ચાર વર્ગ છે. દરેક વર્ગમાં પણ અધિકાર પરત્વે તારતમ્ય છે જ એવી લિન્ન લિન્ન યોગ્યતાવાળા સમસ્ત અધિકારીઓના પોતપોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ હોય એવા બધા જ પ્રકારના ધર્મવ્યાપારને યોગ કોટિમાં ગણવાની સામાન્ય કસોટી શી ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રંથકારે ગાથા રૂપે આપ્યો છે. તે કહે છે કે સામાન્ય કસોટી માત્ર એક જ છે અને તે શાસ્ત્રાજ્ઞાને અનુસરવાની. ભૂમિકાભેદ પ્રમાણે ચાલતા અધિકારીને કોઈ પણ ધર્મવ્યાપાર અર્થાત્ ઉચિત અનુષ્ઠાન બે સ્વચ્છંદી ન હોય અને અનુભવી પુરુષોના વચનને અનુમતી વિવેકપૂર્વક ચાલતો હોય તો તે યોગ કોટિમાં લેખાય છે.

શ્રંથકાર સામે એ પ્રશ્ન તો છે જ કે તમે વિહિત અનુષ્ઠાન કે ધર્મવ્યાપારને યોગ કોટિમાં લેખો છો તો શું એવા ધર્મવ્યાપારમાં જુદી જુદી પરંપરાઓને સંમત એવાં યોગના બધા જ લક્ષણો ઘટે છે કે માત્ર જૈનપરંપરાસંમત ? એનો ઉત્તર શ્રંથકાર આપે છે કે જૈન-જૈનેતર પરંપરાઓમાં યોગનાં લક્ષણો જુદાં જુદાં છે, પણ તે બધા જ લક્ષણો ઉપરસૂચિત ધર્મવ્યાપારમાં ઘટે છે. આમ કહી શ્રંથકાર મુખ્યપણે યોગના ત્રણ લક્ષણો નિર્દેશે છે : પહેલું સાંખ્ય-યોગપરંપરાસંમત પાતંજલયોગનું, બીજું બૌદ્ધ પરંપરાસંમત, ત્રીજું જૈન પરંપરાસંમત. ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એ પાતંજલ લક્ષણ છે, કુશળ પ્રવૃત્તિ એ બૌદ્ધ લક્ષણ છે અને મોક્ષનો સંયોગ એ જૈન લક્ષણ છે. શાગ્ધિક રચના બેતાં લક્ષણોમાં ભેદ દેખાય છે, પણ લક્ષણ એ લક્ષ્ય યા લક્ષિત વસ્તુનું સ્વરૂપ હોઈ સ્વરૂપના એક યા બીજા પાસાને દર્શાવનારું હોય છે, તેથી તેમાં શબ્દભેદ અનિવાર્યપણે આવી જાય છે, છતાં તેના અંતિમ તાત્પર્યમાં

કશેા મેદ નથી હોતો પાતજલસૂન ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહે છે ત્યારે તે મુખ્યપણે ચિત્તવૃત્તિગત કલેશોના નિરોધને યોગ કહી સપ્રજ્ઞાતયોગને સગૃહીત કરે છે અને જ્યારે તે કલેશના ખીજ રહિત એવી સર્વવૃત્તિઓના નિરોધને પણ યોગ કહે છે ત્યારે તે અતિમ કોટિના અસપ્રજ્ઞાતયોગને સગૃહીત કરે છે સર્વવૃત્તિના નિરોધની અતિમ સ્થિતિ એ ચિત્તનો કારણમા પ્રતિ પ્રસવ કે પ્રલય છે, જે વિદેહમુક્તિનું સાધન છે ખૌદ્ર પર પગ કુશલ પ્રવૃત્તિને યોગ તરીકે વર્ણવે છે, ત્યારે તે પાતજલ લક્ષણ મૂચિત વિશુદ્ધ ચિત્તસ્થિતિમાથી ઉદ્ભવતા કુગલ — સર્વ હિતકારી ને વિવેકી જીવનવર્મને દર્શાવે છે પહેલા લક્ષણમા મુખ્યપણે ભૂમિ શુદ્ધિ અભિપ્રેત છે, જ્યારે ખીજમા એવી ભૂમિશુદ્ધિમાથી નીપજતુ પરિણામ અભિપ્રેત છે જૈનસમત લક્ષણ ઉપરના ખન્ને અભાવ ને ભાવાત્મક લક્ષણોને અમાવતા એટલું જ કહે છે કે જે મોક્ષ સાથે જોડે તે યોગ આનો અર્થ એ થયો કે ચિત્તશુદ્ધિ કે ચિત્તશુદ્ધિમાથી નીપજતો જીવનધર્મ એ ખન્ને છેવટે તો મોક્ષ પર્યવસાથી જ છે જે જીવાવ્યાપાઝ જીવને મોક્ષ સણી લઈ જાય તેના મૂળમા અકિલબટપણુ તો હોવું જ જોઈએ અને જ્યા કલેશો ગયા ત્યા કહી અકુશળ પ્રવૃત્તિ સક્ષવે જ નહિ આ રીતે એકમા કારણ, ખીજમા કાર્ય ને ત્રીજા લક્ષણમા ઉભયનો અમાવેશ છે એટલે સિત્ત સિત્ત શમ્દોમા મુધાયેલા લક્ષણો પણ તત્ત્વત એક જ લક્ષ્યને દર્શાવે છે આ રીતે ગ્રથકારે વ્યાપક દષ્ટિએ ખધા જ યોગાધિકારીઓના અમુચિત અનુજ્ઞાનને યોગ કોટિમા ગણી નેમા જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુઓથી ખધાયેલા જુદા જુદા લક્ષણો કેવી રીતે મવાદ પામે છે ને ૨૨ મા ગાથામા દર્શાવું છે

પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિનો ખુલાઓ

एषं पि य पायऽपज्ज्ञाणालोगो उ उचियम्भि ।

अणुद्वानम्भि पवित्री जायते तद् सुपरिसुद्धि ति ॥ २३ ॥

અર્થ—એ સિદ્ધ સિદ્ધ અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિ, મોટે ભાગે અપધ્યાનનો યોગ ન હોવાથી, ઉચિત કાર્યમાં જ થાય છે તેમજ તે વધારે શુદ્ધ પણ હોય છે. (૨૩)

સમજૂતી—સાધારણ લોકોમાં અને કેટલીક વાર શિક્ષિત હોય એવા લોકોમાં એક માન્યતા પ્રવર્તે છે કે કોઈ યોગ સાધે કે યોગની દિશામાં આગળ વધે ત્યારે એને કાંઈ કરવાપણું નથી રહેતું યા ખુબુ ઓછું રહે છે, કેમકે કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવી એ યોગ સાથે સંગત નથી. જાણે આ ભ્રમ નિવારવા જ ગ્રંથકારે રચી ગાથા રચી હોય એમ લાગે છે. તેઓ એમાં કહે છે કે તમામ જાતના યોગાધિકારીઓને પ્રવૃત્તિ તો હોય જ છે, પણ તે સમુચિત કર્તવ્યને લગતી હોય છે. તેઓ કદી અનુચિત કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત નથી થતા, કારણ કે તેમનામાં ઘણે ભાગે દુધ્યાન કે કલેશ-સંસ્કારોનો અભાવ જ હોય છે. કોઈ પણ કાર્યની અનુચિતતાનું પ્રેરક તત્ત્વ એ તો કલેશવાસના જ છે. જ્યાં એવી વાસના ન હોય યા જ્યાં ઓછામાં ઓછી હોય ત્યાં સહેજે ઉચિત કાર્યમાં જ પ્રવૃત્તિ થવાની અને તેથી તે વિશેષ શુદ્ધ પણ હોવાની. આ રીતે ગ્રંથકાર સૂચવે છે કે યોગનો પ્રવૃત્તિ સાથે વિરોધ નથી, પણ કલેશવાસના સાથે વિરોધ છે. એટલે કલેશવાસનાઓથી નિવૃત્ત થવું એ યોગની નિવૃત્તિ ખાજુ છે, અને તેમાંથી ફક્ત થતી સમુચિત પ્રવૃત્તિ એ યોગની પ્રવૃત્તિ ખાજુ છે. આ રીતે નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ ઉભયસ્વરૂપી યોગ એ જ ખરો યોગ છે અને એ જ જીવનને ઇર્ધ્વગામી બનાવે છે.

યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપદેશ

ગુરુણા લિંગોહિ તઓ ણસિં ભૂમિગં મુણેઝ્ઞં ।

ઝવણસો દાયઞ્વો જહોચિયં ઓસહાહરણા ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—તેથી જ સિદ્ધ સિદ્ધ યોગ્યતાવાળા સાધકોની

ભૂમિડા લિંગ - લક્ષણો વડે જાણીને, ગુરુએ ઔષધના દયાન્તને અનુસરી યથાયોગ્ય ઉપદેશ આપવો (૨૪)

મમજૂતી—ગાથા ૨૪ થી ૩૫ સુધીના શ્રવકારે મુખ્યપણે એ મુદ્દા ચર્ચ્યા છે. પહેલો મુદ્દો એ છે કે ગુરુએ લિંગ માં લક્ષણથી યોગાધિકારીને ઓળખી તેના અધિકાર પ્રમાણે ઉપદેશ આપવો ખીલ મુદ્દામાં ચારે યોગાધિકારીઓને ઉદ્દેશી જ ન ઉપદેશ આપવો. ઘટે તેનું દ્વંદ્વ નિરૂપણ છે. પાછળ ૧૩ થી ૧૬ સુધીની ચાત્ર ગાથાઓમાં ચારે પ્રકારના યોગાધિકારીઓને ઓળખવાના લક્ષણો સૂચવાયા છે તે લક્ષણો ઉપરથી યોગાધિકારી કઈ કાટિનો છે એમ ખગબગ ગુરુ જાણી લે, અને પછી જ તેની કક્ષા પ્રમાણે ઉપદેશ આપે. શ્રવકાર કહે છે કે અધિકારગતુસાર ઉપદેશ આપવામાં આવે તો જ તે ઔષધની જેમ સાર્થક નીવડે. ઔષધનો દાખલો શ્રવકારે પોતે જ અનેક સ્થળે ટાક્યો છે. ૧૯ તેનો સાર એ છે કે ગમે તેવું ઉત્તમ અને શુભકારી ઔષધ પણ અવસ્થાભેદ પ્રમાણે વપગાય તો જ હિતકર નીવડે. યુવાન અને ઔઠને આપવાના ઔષધની માત્રા ખાળકને હાનિકારક નીવડે એ જ રીતે પ્રસેખમ્ન ઔષધ ગમે તેવું હોય છતાં તે વાતવ્યાધવાળાને આપવાથી વિપરીત પરિણામ લાવે. વળી ઋતુભેદ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં ધ્યાનમાં લેવાય છે તે જ રીતે યોગના અધિકારીઓને તેમની કક્ષા પ્રમાણે ઉપદેશ આપવાથી અસરકારક નીવડે છે, અને તેઓ પ્રમેઠમે એ જ ઉપદેશના પરિણામે આગળ વધે છે.

ત્રયમ કક્ષાના માધકને ઉપદેશ

પદમસ્સ લોકધમ્મે પરપીઠાવજ્જણાહ ઓહેણ ।

ગુરુદેવાતિહિપૂયાહ દીળદાણાહ અહિગિચ્ચ ॥ ૨૫ ॥

एवं चिय अवयारो जायइ मगम्मि हंदि एयस्स ।

रण्णे पहपच्चमट्ठો वट्ठाए वट्ठमोयरइ ॥ २६ ॥

અર્થ—પ્રથમ ટોટિના (અપુનર્જન્ધક જેવા) સાધક યોગીને આમાન્યપણે લોકધર્મને ઉપદેશ આપવો — જેમ કે, ખીજનુ દુઃખ દૂર કરવું વગેરે; શુરુ, દેવ તેમજ અતિથિની પૂજા કરવી વગેરે; દીનને દાન આપવું વગેરે. (૨૫)

જેવી રીતે અરણ્યમાં માર્ગભ્રષ્ટ વ્યક્તિ દેડી બતાવવાથી માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે, તે જ રીતે લૌકિક ધર્મને આધારે એ પ્રથમાધિકારીનો મોક્ષમાર્ગમાં અવશ્ય પ્રવેશ થાય છે. (૨૬)

સમજૂતી—ગાથા ૧૩ થી ૧૬ સુધીમાં જે ચાર યોગાધિકારીઓની ચર્ચા છે તે દરેક યોગાધિકારીને અનુક્રમે આપવાન ઉપદેશનો સંકેત કરતા ગ્રંથકાર પ્રથમ યોગાધિકારી ક્ષેત્રે અપુનર્જન્ધકને લઈ તેને આપવાના ઉપદેશના કેટલાક વિષયો અહીં સૂચવે છે. તેમાં તે કહે છે કે પરપીડાપરિહાર આદિ, મજ દેવ શુરુ અને અતિથિ જેવા વિશિષ્ટ પુરુષોના પૂજા-સત્કાર આદિ અને દીનને દાન આદિ જેવા લોકધર્મોને ઉદ્દેશી અપુનર્જન્ધકને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો ઉપદેશ આપવો. ગ્રંથકાર ભારપૂર્વક કહે છે કે અરણ્યમાં ભૂલો પડેલો મુસાફર કેડી મળવાથી જેમ મુખ્ય માર્ગે ક્રમે આવી પહોંચે છે તેમ અપુનર્જન્ધક પણ લોકધર્મોનું યથાવત્ પાલન કરતાં કરતાં સુસંસ્કાર અને વિવેક વધવાથી સમ્યગ્દષ્ટિરૂપ મોક્ષ-માર્ગમાં પ્રવેશે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિરૂપ ણીજી કક્ષાના યોગીને ઉપદેશ

वीयस्स उ लोगुत्तरधम्मम्मि अणुव्वयाइ अहिगिच्च ।

परिसुद्धाणाजोगा तस्स तहाभावमासज्ज । २७ ॥

તસ્માડસત્તત્તણઓ તમ્મિ વઢ પક્ષવાયજોગાઓ ।

સિગ્ધ પરિણામાઓ સમ્મ પરિપાલનાઓ ચ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—બીજી કક્ષાના યોગીને વિશુદ્ધ આરાયોગને આધારે તેનો યથાવત્ પરિણામ-ભાવ મમજીને અણુનત વગેરેને ઉદેશી લોહોત્તર-આધ્યાત્મિક-મોક્ષગામી ધર્મનો ઉપદેશ આપવો, (૨૭)

કારણ કે, એ જ ઉપદેશ એને નજીક છે અને તેમા જ એને દઢ કચ્ચિ મલવે છે, એમાથી જ પરિણામ યા ફળ તરિત લાધે છે અને તે મરણતાથી પાળી પણ ચકે છે (૨૮)

સમજૂતી—પહેલા અપુનર્જ ધક અધિકારી કરતા બીજે, ત્રીજે અને ચોથા અધિકારી ઉત્તરોત્તર વધારે આધ્યાત્મિક વિકાસ વાળો હોય છે તેથી પહેલા અધિકારી કરતાં લૌકિક અને લોહોત્તર પછીના ત્રણ અધિકારીઓને આપનાનો ઉપદેશ ધમદહિતુ પૃથક્કરણ ઉત્તરોત્તર વધારે અતર્લક્ષી હોવાનો તેથી જ સમકારે એ ત્રણે અધિકારીઓને આપ વાના ઉપદેશના વિષયોની ગણના લોહોત્તર ધમ મા ઠગી છે

અહી સંક્ષેપમા લૌકિક અને લોહોત્તર ધમનું અતર જણવું જરૂરી છે અમુક આચાર લૌકિક જ છે ને બીજે લોહોત્તર જ છે એમ કંઈ તેના બાહ્યસ્વરૂપ ઉપરથી નક્કી નથી થતું, પણ એ તો તે આચારની પ્રેરક દષ્ટિ પરથી નક્કી થાય છે જ્યારે ડોડ પદ્ધ આચાર સંક્રામપણે પાળવામા આવે ત્યારે તે બાહ્ય દષ્ટિએ એ તેના ગણાતો હોય છતાં લૌકિક જ છે તેથી જોવદ્, જ્યારે ડોઈ મદાચાર નિષ્ક્રામપણે અનુમરાનો હોય ત્યારે ને મોક્ષલક્ષી હોવાથી લોહોત્તર છે એમ સમજવું પગીડાપરિણામ કે દીનદયા જેવા સાવજનિક મહત્વના આચારો અને ધર્મોને

લૌકિક તગકે ગ્રંથકારે ગણાવ્યા છે ત્યારે એનો અર્થ એ જ છે કે એવા ધર્મોનું સકામપણે અનુસરણ કરવું તે પણ, જેમ લોક-હિતની દૃષ્ટિએ આવશ્યક છે તેમ. આચરણ કરનાર પ્રથમાધિકારીને પણ નિષ્કામ-સૂમિકા તરફ આગળ વધવામા ઉપકારક નીવડે છે, લૌકિક અને લોકોત્તર આચાર વચ્ચેનું અંતર ખીણ રીતે પણ દર્શાવી શકાય; જેમકે, લૌકિક લેખાતા આચારો જીવનમાં યથાવત્ કિતર્યા હોય તો જ લોકોત્તર આચારની યોગ્યતા આવે છે, તે વિના નહિ. જે વ્યક્તિ પરપીડા જાણી કે ટાળી ન શકે કે જે દરેક પરંપરાના ઇષ્ટદેવોનો આદર કરી ન જાણે, જે માતા પિતા, શિક્ષક, અન્ય વડીલ અને કળાચાર્યો જેવા ગુરુવર્ગનું હાર્દિક ખડુમાન કરી ન જાણે; જે અતિથિ કે અભ્યાગતની યોગ્ય પ્રાત્ પત્તિ કરી ન જાણે યા જે દીનદુઃખી જેવા સેવાયોગ્ય વર્ગ પ્રત્ અનુકમ્પા દાખવી ન જાણે, તેવી વ્યક્તિ લોકોત્તર ધર્મનો અધિકાર મેળવી જ ન શકે. તેથી કોલદ્રું, જે વ્યક્તિ લોકોત્તર ધર્મનું યથાવત્ પાલન ન પણ કરતી હોય તેય લૌકિક ધર્મનું પાલન ખરાખર કરી શકે. એટલું ખરું કે ખરા અર્થમાં જેણે લોકોત્તર ધર્મનો અધિકાર મેળવ્યો હોય તેવી વ્યક્તિના લૌકિક ગણાતા ધર્મો પણ લોકોત્તર કોટિમા જ આવવાના

જેને આત્માની — ચોતાના સ્વરૂપની સાચી અને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ નામનો ખીજે અધિકારી છે. એ અધિકારી સમ્યગ્-વિવેકવાળો હોવા છતાં હિંસા, લોભ આદિ ક્લેશપ્રેરિત વાસનાઓથી વિરમ્બો ન હોઈ તેને આગળ વધવામા સહાયક થાય એ હેતુથી ગુરુ તેની શક્તિ અને જ્ઞાનને ધ્યાનમાં રાખી હિંસા, અસત્ય, ચોરી જેવા દોષોથી થોડી પણ નિવૃત્તિ સધાય એવાં અણુવ્રતોનો ઉપદેશ આપે. ભોગવાસનામાં રત એવા જીવને એકસાથે સર્વથાનિવૃત્તિનો ઉપદેશ ભાગ્યે જ આવે. તેથી ગ્રંથકારે પ્રથમ અણુવ્રત જેવા આંશિક વિરતિધર્મનો

ઉપદેશ આપવાની વાત સૂચવી છે, કાગલ કે એવી આશિક વિગતિ આદરવી જમ મહેલી છે તેમ તે વિશેના દલ પક્ષપાત સ્થિત થતા તે જલદી ગુણકારી પણ નીવડે છે

ચારિત્રીરૂપ ત્રીજી કક્ષાના યોગીને ઉપદેશ

તદ્વ્યસસ પ્રુણ વિચિત્તો તદુત્તરસુજોગસાહજો મણિજો ।

સામાઙ્યાઙ્ગવિસજો નયનિરુણ માવસારો ત્તિ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—ત્રીજી કક્ષાના યોગીને સામાયિક આદિ વિશે અનેક પ્રકારનો ભાવપ્રધાન — પરમાર્થલક્ષી અને સૂક્ષ્મ અપેક્ષા-ભુદ્ધિપૂર્વક ઉપદેશ આપવો, કેમકે એવો ઉપદેશ જ તેને ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ યોગભૂમિકા માટે સાધક મનાયેલ છે (૨૯)

સમજૂતી—જ કલેશપ્રેરિત ભોગવાસનાથી અલ્પાશે પણ વિરમ્યો હોય અને જેણે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ જેવા મૌલિક વ્રતો અલ્પ પ્રમાણમાં પણ ધારણ કર્યા હોય તે દેશવિગતિ નામક ત્રીજી અધિકારી છે એવા અધિકારીને ઉદ્દેશી ઉપદેશ આપનાના વિષયો ગણાવતા શ્રથકાગ અનેક એવા આચારિની યાદી આપે છે જે એની પગલાવાને ક્ષીધે માન જૈનપર પરામા બાણીતા છે શ્રથકાગ એવા વિષયોમાં પ્રથમ સામાયિક આદિને નિર્દેશે છે સામાયિક, પૌષવ જેવા શિક્ષાવ્રતો અને અનથક ઉવિરમણુ^{૨૦} જેવા ગુણુવ્રતો એ એક દરે મૌલિક અણુવ્રતોના ચોપકે હોઈ શ્રથકાર એ જધાને ઉત્તર-યોગના સાધન તરીકે વર્ણવે છે

ટહસ્થને ઉપદેગવાના વિષયોની વિગત
સદ્ધમ્માણુવરોહા વિત્તી દાળ ધ તેણ સુવિસુદ્ધ ।

જિણપૂય-મોચણવિહી સજ્ઞાનિયમો ય જોગ તુ ॥ ૩૦ ॥

૨૦ સામાયિક પૌષધ આદિ શબ્દોના અર્થ માટે જુઓ તત્પર્યાયન ૭, ૧૬ અને તેનું પડિત સુખલાવણ કૃત ગુજરાતી વિવેચન

ચિયવંદણ-જઈવિસ્સામણા ય સવળં ચ ધમ્મવિમયં તિ ।

ગિહિણો ડમો વિ જોગો કિં પુળ જો ભાવણામગો ॥ ૩૧ ॥

એમાઈ વત્થુવિસઓ ગહીણસુવણસમો સુણેયવ્વો ।

જઈણો પુળ ઉવણસો સામાચારી તહા સવ્વા ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—સદ્ધર્મમાં બાધા ન આવે એ રીતે ગૃહસ્થે આજીવિકા કરવી, નિર્દોષ દાન આપવું, વીતરાગ પૂજા, વિધિ-પૂર્વક ભોજન, સંધ્યાનો નિયમ, ચૈત્યવંદન, ત્યાગીને સ્થાન-પાત્ર આદિની મદદ આપવી, ધર્મવિષયનું શ્રવણ—આ બધું ગૃહસ્થ માટે યોગ્ય જ છે. તો પછી ભાવનામાર્ગ યોગ્ય છે એમાં તો કહેવું જ શું? અર્થાત્ એ તો અવશ્ય યોગ્ય જ છે. (૩૦-૩૧)

ઉપર્યુક્ત બાળતોમાં અપાનારો ઉપદેશ ગૃહસ્થ માટે જાણવો. તે જ રીતે મુનિને આપવાના ઉપદેશમાં બધી સામાન્યારી આવી જાય છે. (૩૨)

સમજૂતી—દેશવિરતિ ગૃહસ્થ અધિકારીને સદ્ધર્મનું પાલન કરવામાં બાધ ન આવે એવી રીતે આજીવિકા કરવાનો અને દાન દેવાનો ઉપદેશ ગ્રંથકારે સૂચવ્યો છે. આગળ વધી તેમણે જૈનપરંપરામાં પ્રચલિત એવા જિનપૂજા, ભોજનવિધિ, સંધ્યા-સમયનું આવશ્યક ધર્મ પ્રતિક્રમણાદિ, ચૈત્યવંદન, ધર્મશ્રવણ અને સાધુજનને સંયમમાં ઉપકારક થાય એવી ઉચિત સેવારૂપ ક્રિયા-યોગનો ઉપદેશ આપવાની સૂચના પણ કરી છે.

ગાથા ૩૧માં જે ભાવનામાર્ગ વિશે કહ્યું છે એમાં આગળ ગાથા ૭૯માં આવતી મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓનો તેમજ જૈન-પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ બાર ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે. સમભાવ

ઉત્પત્ત કરવા માટે સાવવાની ખાત્ર સાવનાઓના નામ આ પ્રમાણે છે ૧ અનિત્યત્વ, ૨ અશાશ્વત્વ, ૩ સંસાર, ૪ એકત્વ, ૫ અન્યત્વ, ૬ અશુચિત્વ, ૭ આત્મત્વ, ૮ સવર, ૯ કર્મનિબંધન, ૧૦ ધમસ્વાખ્યાતત્વ, ૧૧ લોક, અને ૧૨ બોધિદુલ્ભત્વ (વિસ્તાર માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસંગ્રહ ૮, ૭ વિપર્યય પા ૩૫૬૬૭૭ કૃત શુજરાતી વિવેચન પા ૩૫૩ થી ૩૫૫)

સામાચારીનું વિસ્તારથી કથન

ગુરુકુલવાસો ગુરુતતયાણ ઉચિયવિણયસ્સ કરણ વ્હ ।

વસહીપમક્કણાદસુ જત્તો સહ કાલવેક્કલાણ ॥ ૩૩ ॥

અણિગૂહ્ણા વલમ્મી સન્વત્થ પવત્તણ પસતીણ ।

નિયલામચિત્તણ સઙ્ગ અણુગ્ગાહો મે તિ ગુરુવચણે ॥ ૩૪ ॥

સવરનિચ્છિદ્ધત્ત સુદ્ધુલ્લજીવણ^{૨૧} સુપરિસુદ્ધ ।

વિહિસજ્ઞાઓ મરણાદવેક્કણ જહ્જણુવણ્ણો ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—ગુરુને અધીન રહી ગુરુકુલમાં વાસ કરવો, યથાયોગ્ય વિનય કરવો, અને નિયતકાળનું ધ્યાન રાખીને નિવાસસ્થાનની પ્રમાણના વગેરેમાં પ્રયત્ન કરવો, પોતાની શક્તિ ગોપવ્યા નિવાસ બધા જ કાર્યમાં શાતપણે પ્રવર્તવું અને ગુરુવચન પાળવામાં મારું શ્રેય જ છે એમ હંમેશા પોતાના લાલનું ચિંતન કરવું, સવર અર્થાત્ ત્યાગમાં નિર્દોષ પણ, શુદ્ધ લિક્ષાવૃત્તિથી શુદ્ધ જીવન ગાળવું, શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે વાધ્યાય કરવો અને મૃત્યુ વગેરે સકટોનો સામનો કરવાની

૨૧ પ્રતિમા 'સુદ્ધુલ્લજીવણ' પાઠ ૭ માત્રામેળની દૃષ્ટિએ 'સુદ્ધુલ્લજીવણ' પાઠ સાચો ૭

તેચારી - આ બધા ત્યાગી સાધકને ઉપદેશવાના વિષયો છે.
(૩૩, ૩૪, ૩૫)

સમજૂતી—ગ્રંથકારે ચોથા અધિકારી સર્વવિરતિના કર્તવ્ય ક્ષેત્રે જે નીચેના વિષયોના ઉપદેશ સૂચવ્યો છે તે યોગ્ય જ છે, કેમકે એ કર્તવ્યોનું યથાવત્ જાગૃતિપૂર્વક પાલન થાય તો જ મુનિપણ સુરક્ષિત રહે. અને તો જ મુનિપણની ઉત્તરોત્તર વિકસિત સ્થિતિ સાધી શકાય. એ કર્તવ્યોમાં મુખ્ય છે સામાચારી. સામાચારી એટલે રાત-દિવસના સળંગ જીવનક્રમને સ્પર્શતો વિવેકી સદાચાર, જે શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપથી દર્શ પ્રકારે નિરૂપવામાં આવ્યો છે.^{૨૨} સાધક યતિએ શુરુને અધીન રહી શુરુ-કુળમાં વસવું અને શુરુજનનો ઉચિત વિનય કરવો એ પણ યતિજન માટે એટલું જ ઉપયોગી છે, નિયત સમયનું ધ્યાન રાખી પોતાની વસ્તુતિનું પ્રમાજન અર્થાત નિરીક્ષણ-પ્રતિક્ષેપન કરવું, પોતાની છતી શક્તિને જરાય ગોપચ્યા વિના બધાં જ ઉચિત કર્તવ્યોમાં પ્રશાંતપણે પ્રવૃત્તિ કરવી, શુરુ કાઈ કહે તે તો મારા ઉપર તેમનો અનુગ્રહ જ છે એવા ભાવથી હંમેશાં એમનાં વચનો-

૨૨. સાધુપણને યોગ્ય એવી જીવનચર્યા તે સામાચારી. ઉત્તરાધ્યયનના પ્રથમ અધ્યયનમાં વિનયની જે શિક્ષા વર્ણવી છે તેમજ તેના ૨૬ માં અધ્યયનમાં જે દર્શ પ્રકારની સામાચારીનું વર્ણન છે એ બધું સામાચારીમાં સમાય છે. આવશ્ય-નિર્ચુક્તિ ગા. ૬૧૬-૬૬૭ માં એ દર્શવિધ સામાચારીનો નિર્દેશ છે. તે આ પ્રમાણે—

इच्छा मिच्छा तहाकारो आवसिया य निसीहिया ।

आपुच्छणा य पडिपुच्छा हंढणा य निमंतणा ॥

उवसपया य काले सामायारी भवे दसहा ।

एएसि तु पयाणं पत्तेय परूवणं वोच्छं ॥

આ દર્શવિધ સામાચારીનું ચુટતર બ્યાખ્યાન ૬ યશોવિજયજીએ ‘સામાચારીપ્રકરણ’માં કર્યું છે, જે વિશેષાર્થોએ લેવા જેવું છે.

માધી પોતાના લાલની જ વાત તાગવવી અને અણુગમે ન કેળવવો, કોઈ પણ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને કલક લાગવા ન દેવું, સિક્ષા દ્વારા આજીવિકા કરવી અને તે પણ શાસ્ત્રવિહિત શુદ્ધ ઉચ્ચ-વૃત્તિથી,^{૨૩} યથાવિધિ સ્વાધ્યાય એટલે અધ્યાત્મપોષક શાસ્ત્રનું પઠન-ચિંતન-મનન કરવું, જનાથી પ્રાણીમાન હરે છે એ મૃત્યુના સ્વરૂપનો તત્ત્વદષ્ટિએ વિચાર કરવો, જથી નિર્ભયપણુ આવે અને પોષાય, ઇત્યાદિ

આ સ્થળે સહેજે જ એક પ્રશ્ન ઉદભવે છે અને તે સામાન્ય રીતે જિજ્ઞાસુને મૂઝવે તેવો પણ છે તે પ્રશ્ન એ છે કે પહેલા અપુનર્જા ધક અધિકારી કરતા ખીજે, ત્રીજે ચાર્ધયાતા અધિકારી ને ચોથો અધિકારી ઉત્તરોત્તર વધારે વિકાસ એના સામ્રાજ્યિક શીલ અને આધ્યાત્મિક શુદ્ધિવાળો હોવાનો, આચારોમા દેખાતી જ્યારે તેમને આપવાના ઉપદેશનો વિષય ઉત્તરોચિતતાનો ખુલાસો રાતગ વધારે સકુચિત અને સામ્રાજ્યિક દેખાય છે હા ત પરપીડાપગિહાર કે અર્થ

૨૩ ઉચ્ચવૃત્તિ એટલે શુદ્ધચેતના ખાનખાન તથા તેમાથી કોઈ રોધ વધવા પામ્યુ હોય તેને તેઓ ભાવથી આપવા ઇચ્છે ને તે લેવું કલ્પ્ય લાગે તો જ લેવું એ આવી ઉચ્ચવૃત્તિ જેમ જેમપરપરામા ભિન્નુઓ માટે ઉપદેશાયેલી છે તેમ મહાભારત (૩૬૩ ૨) ને મનુસ્મૃતિ (૧૦ ૧૧૨) જેવા ગ્રંથોમાં આજ્ઞા આપવા માટે પણ નિર્ધાર છે

શિલોન્મુદમપ્યાદદીત વિપ્રોનીવગ્ગતસ્તત ।

પ્રતિમદ્વાદિહ્યથેયોસ્તતોડપ્યુન્ન પ્રગમ્યત ॥

—મનુસ્મૃતિ ૧૦, ૧૧૨

પીઠાદાર પુણ્ય ઉચ્ચ નો અર્થ દર્શાવે છે કે એકએક ખીજવાળા ચણાના પોપટો જેવા ધાન્યના મ્લસલાને વીણવા (ઝૂંઝવા) તે-એકઠવાયા દિગુહકાચયનમુગ્ધ ।

પ્રકારના દેવ, ગુરુ કે અતિથિનો આદર અને દીનદયા વગેરે લૌકિક ધર્મ તરીકે ગણાવેલાં (૨૫-૨૬) કર્તવ્યો જેટલાં વ્યાપક અને સાર્વજનિક છે, તેટલા પ્રમાણમાં સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિના કોકોત્તરરૂપે ગણાવેલા (ગા. ૨૭-૩૫) કર્તવ્યધર્મો નથી વ્યાપક કે નથી સાર્વજનિક. કોલટું, પાછલા ત્રણ અધિકારીઓ માટે ઉપદેશાયેલાં કર્તવ્યો સામ્રદાયિક પ્રણાલિકાના હોઈ બહુ તો માત્ર જૈન સંપ્રદાયને સ્પર્શે છે. તો આ શુ અસંગતિ નથી ? ખરી રીતે જેમ જેમ ચિત્તશુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય તેમ તેમ તેનાં કર્તવ્યોનું ક્ષેત્ર વધારે વિશાળ થવું જોઈએ, જ્યારે અહીં તેમ દેખાતું નથી.

પ્રશ્ન ખરેખર મહત્વનો છે તેથી તેનો ઉત્તર જરા કોંડાણથી વિચારીએ. જ્યારે કોઈ સાધક ચિત્તશુદ્ધિની દિશામાં આગળ વધે છે અને તે, તે ભૂમિકામાં સ્થિર થઈ નવી નવી ચડિયાતી ભૂમિકામાં જવા ઇચ્છે છે ત્યારે તે અંતરશુદ્ધિ સાચવવા ને વધારવાની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ એક સંપ્રદાયના સદાચારોને અનુસરી તે દ્વારા પોતાના સુસંસ્કારોને પોષે ને વિકસાવે છે. જ્યારે તે પોતાને રુચતા કે સહજપ્રાપ્ત સંપ્રદાયના બાહ્ય આચારોને અનુસરે છે ત્યારે તે આચારો કોઈ ખાસ સંપ્રદાય કે પ્રણાલિકાના હોઈ સંકુચિત દેખાય, છતાં તે આચારને અનુસરનાર પેલા સાધકનું ચિત્ત એટલું બધું સાત્ત્વિક અને વિશાળ હોય છે કે તેને ગમે તે પરંપરાના બાહ્ય સદાચારો પ્રત્યે પણ તેટલો જ સમભાવ રહે છે. જે જિજ્ઞાસુ મુખ્યપણે શબ્દગ્રાહી હોય તેના કરતાં આવા વિકાસશીલ જિજ્ઞાસુની અંતર્દૃષ્ટિ જુદી જ બની જાય છે. તે માત્ર શબ્દગ્રાહી ન રહેતાં તાત્પર્ય ને વસ્તુગ્રાહી બની જાય છે, તેથી ઉપર ઉપરથી દેખાતા સામ્રદાયિક પ્રણાલીના આચારો અને વિધિઓ તેને મન માત્ર એક પ્રતીક જેવાં બની જાય છે. તે તો તેવા આચારોનો આશ્રય લઈ પોતાનું અંતર સ્થિર કર્યું જાય છે

ને વિક્રમાવ્યે જાય છે તે સામ્રદાયિક પરિભાષાના કે સામ્રદાયિક બાદ્ય આચારોના બોખાથી પર થઈ જાય છે પાત જલ યોગશાસ્ત્રમા પણ સાધકની રચિ અને શક્તિને અનુસરી અનેક પ્રકારના આચારો એવા દર્શાવાયા છે કે જેમાંથી કોઈને એક તો કોઈને બીજો વધારે અનુકૂળ પડે હા ત જ્યારે પત જનિ તત્, સ્ના ધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન જેવા દ્વિયાયોગનો નિર્દેશ કરે છે ત્યારે તે સાખ્ય યોગ સ પ્રદાયની પગિભાષા વાપરી તેનો અથ સૂચવે છે, પરંતુ એ સામ્રદાયિક પરિભાષામા જ બધાઈ નથી ગહેતા એ વસ્તુ યોગશાસ્ત્રનું પહેલું ને બીજું પાદ બરાબર સમજીને વાચનારના ધ્યાનમા આવ્યા વિના ગહે તેમ નથી પ્રસ્તુત થઈ શકે જૈન પંથના હોઈ તેમણે જૈન પગિભાષામા આચારોની યાદી આપી છે, પણ એ તો સામ્રદાયિક પગિભાષા માત્ર છે એ પરિભાષાનું હાદ અને એનો અર્થ બંને આધ્યાત્મિક વિકાસની કક્ષાને મગત હોય ને તેને પોષક નેમજ આગળ વધારનાર હોય એવા સેવાના છે તેથી જ થઈ શકે પોતે યોગબિદ્ધમા સમ્યગ્દષ્ટિ અને બોધિમત્ત્વ એ બંનેને એક સેખ્યા છે બૌદ્ધ પરમા બોધિમત્ત્વની મનાતી યોગ્યતા એ જ જૈન પરમા પ્રમિદ્ધ એવા સમ્યગ્દષ્ટિની યોગ્યતા છે આ જ યુક્તિ આગળના અધિકાગ્રીઓ માટે પણ મમજવી ખરો દેશવિરતિ ને ખરો સર્વવિરતિ એ કાઈ જૈન પરપરાના સ્થૂળ બોખામા કે બીજી કોઈ પણ ધર્મપરપરાના સ્થૂળ બોખામા નથી મમાતો એ કાઈ એક પરપરાને સ્થૂળ ગીતે અનુસરતો હોય તો પણ તે બધી પરપરા માટે આતરિક રીતે એકબરબો જ છે, એટલે થઈ શકે બીજાથી ચોથા સુધીના અધિકાગ્રીઓને જે જે સદાચારો માટે મૂચના કગી છે તે માત્ર પગિચિત ને સ્થૂળ પ્રણાલિકાને અનુસરીને મનુસ્મૃતિમા ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસીને પાળવાના જે જે આચારો વર્ણવ્યા છે તે પણ, જે સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની આતરિક યોગ્યતા

હોય તો, લોકોત્તર ધર્મ તરીકે સ્વેચ્છાવા બોલે. એ જ ન્યાય કોઈ પણ સંપ્રદાયના આચારો વિશે લાગુ પડે.

અંતરિક્ષા યોગબિંદુ અને યોગદષ્ટિસમુચ્ચયની પેઠે પ્રસ્તુત અંતરિક્ષામાં પણ મુખ્યપણે આંતરિક શુદ્ધિને જ લક્ષમાં રાખી દ્વિયા-માર્ગિનું અને બાહ્ય આચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી જ તેઓ જ્યારે સામ્યવાદીક પ્રણાલીના આચાર અને વિધિઓની વાત કરે છે ત્યારે પણ સ્પષ્ટ મુચવે છે કે આ બધા આચારો છેવટે તો સાવસાર જ છે, એટલે કે બધા જ વિધિ-નિષેધનો સાર ચિત્ત-શુદ્ધિરૂપ સાવને ઉપજાવવો એ છે. જો એવો સાવ ન હોય તો એ વિધિ-નિષેધો માત્ર નિષ્પ્રાણ છે. એ જ રીતે અંતરિક્ષા જ્યારે પરિશુદ્ધ આજ્ઞાને આધારે ઉપદેશ કરવાની વાત કહી ત્યારે પણ એમ જ મુચવ્યું છે કે જે શાસ્ત્ર કે વચન રાગદ્વેષ ને મોહને પોષનાર ન હોય તે જ પરિશુદ્ધ શાસ્ત્રાજ્ઞા કહેવાય અને એવા જ શાસ્ત્રને અનુસરી શુરુએ કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરવો. અંતરિક્ષાની આ સૂચનામાં તાર્ત્વિક રીતે બધાં જ શુદ્ધિપોષક શાસ્ત્રોનો સમાસ થઈ જાય છે, કોઈની અવજ્ઞા કે ઉપેક્ષા થતી નથી.

યથાયોગ્ય ઉપદેશ પણ બંધન બની શકે

उवाचो विसयम्मी विसए वि अणीइसो अणुवएसो ।

बंधनिमित्तं नियमा जहोइओ पुण भवे जोगो ॥ ३६ ॥

અર્થ—અધિકારીને યોગ્ય વિષયમાં ઉપદેશ આપ્યો હોય, પણ તે જ વિષયમાં પ્રતિકૂળ કે બાધક હોય એવી નિષિદ્ધ બાબતોનો ઉપદેશ કરવામાં ન આવે તો તેવો — ઉપર કહેલો— યોગ પણ અવશ્ય બંધનું નિમિત્ત બને. (૩૬)

સમજૂતી—ગાથા ૨૪ થી ૩૫ સુધીમાં અધિકારીની યોગ્યતા પ્રમાણે તે તે વિષયમાં શુરુએ આપવાના ઉપદેશની કાંઈક વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેના ઉપસંહારમાં ઉપદેશ પણ કેવી

રીતે હાનિકારક નીવડે છે તે દર્શાવતા અથકાર સ્પષ્ટ કરે છે કે તે તે આધિકારીને તે તે વિષયનો ઉપદેશ આપવો એ તો આવશ્યક છે જ, છતાં તે તે અધિકારીને તેના વિષયમાં પણ જે નિષિદ્ધ હોય તે સ્પષ્ટ ઉપદેશવુ જોઈએ જે નિષિદ્ધ વસ્તુનો એકાગ્રજી કે ઉઠાસીનતાને લઈ ઉપદેશ કરવામાં ન આવે તો અધિકૃત વિષયમાં કરાયેલો ઉપદેશ પણ બંધનુ કાગળ બને છે, કેમકે નિષિદ્ધ બાબતોનો ખ્યાલ ન આવવાથી સાધક કટોકટીને પ્રસંગે મૂઝવણમાં મુકાય છે ને આડે રસ્તે પણ ફટાય છે, જ્યાં માર્ગ-દર્શક ગુરુતુ ધાર્યું સિદ્ધ થતુ નથી માટે જ અથકાર કહે છે કે કર્તવ્યના ઉપદેશની પેઠે અકર્તવ્યનો પણ ઉપદેશ કરવો જરૂરી છે કે અમુક અમુક બાબતો તો પરિહરવી જ જોઈએ

અપાત્રને યોગ આપનાવી વતા અનિષ્ટો

ગુરુનો અજોગિજોગો અશ્વત્થિવાગદારુણો નેમો ।

જોગિગુણહીનના-નટનાસના-ધમ્મલાઘવઓ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—ઉપદેશક ગુરુ અપાત્ર કે અયોગ્યને યોગ આપે તો તે અત્યંત ઠંડુકે ફળ આપનારો મમજવો, કારણ કે એમાં યોગીઓના ગુણની અવહેલના મલવે છે, પોતે નહિ થઈ બીજાને નહિ કરવાનો મલવ છે તેમજ ધર્મની હીણપત પણ સલવે છે (૩૭)

સમજૂતી—પાછલી ગાથામાં યોગાધિકારી હોય એવાને પણ એના અધિકાર જોઈ અધિકારાનુકૂળ વિધિ નિવેધનો ઉપદેશ આપવાની વાત કહેવામાં આવી છે, જ્યારે પ્રસ્તુત ગાથામાં યોગ માર્ગનો કોઈપણ પ્રકારનો અધિકાર ન ધરાવનાર એવા અપાત્રને ગુરુએ યોગ ન જ આપવો એ વાત એના અનિષ્ટ પરિણામો દર્શાવી કહેવામાં આવી છે અથકાર કહે છે કે જે સર્વથા અપાત્રને

ગુરુ યોગ શીખવે કે એના સંગમાં આવે તો એનું પરિણામ અતિ વિરમ્ભ-કટુ આવે છે. એક બાજુથી કુપાત્ર શિષ્ય યોગીએના ગુણની કદર ન હોવાથી તેને વગોવે અને બીજી બાજુથી પોતે તો નશ્ત થાય પણ બીજા ઘણાને ભ્રમણામાં નાખી નશ્ત કરે, એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય જનતામાં સાચા ધર્મનું ગૌરવ થવાને ખદસે લાઘવ થાય.

પરિપક્વ ભૂમિથી ઉપરની ભૂમિકામાં પ્રવર્તનાર માટે
સાધારણ નિયમો

एयन्मि परिणयस्मी पवत्तमाणस्स अहियठाणेषु ।

एस विही अडनिउणं पायं साहारणो नेओ ॥ ३८ ॥

નિયયસહાવાલોચન-જળવાયાવગમ-જોગસુદ્દેહિં ।

उचियत्तं नाऊणं निमित्तओ सय पयट्टेज्जा ॥ ३९ ॥

અર્થ—આ બાબત જીવનમાં પરિપક્વ થયા બાદ ઉપરના ચડિયાતા ગુણસ્થાનની ભૂમિકામાં પ્રવર્તનાર સૌને માટે સૂક્ષ્મ ખુદ્ધિથી કહેલા આગળના નિયમો પ્રાયઃ સાધારણ સમજવા. (૩૮)

પોતાના સ્વભાવના અવલોકનથી, લોકવાયકાના જ્ઞાનથી અને શુદ્ધ યોગના વ્યાપારથી પ્રવૃત્તિનું ઔચિત્ય જાણીને શકુનાદિ નિમિત્તથી તેમાં સદા પ્રવૃત્ત થવું. (૩૯)

સમજૂતી—અધિકારાનુરૂપ મળેલો ઉપદેશ જીવનમાં કોતરે ન એકરસ થાય ત્યારબાદ ઉપરની ભૂમિકાએ ચડવું હોય તો તે માટે પ્રવૃત્ત થયા પહેલાં દરેક અધિકારીએ પોતે સાધેલી ભૂમિકાની સ્થિરતાની ખાતરી કરવા શું શું તપાસવું જોઈએ અને શું શું

કરવું જોઈએ એ દર્શાવવા અથકાર એક કસોટીરૂપે કેટલાક સર્વમાધારણુ નિયમો આથા ૩૮-૩૯મા વર્ણવે છે, જેનું સાધકે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અનુકરણ કરવું આવશ્યક છે એવા નિયમો અને મુખ્યપણે ચાગ છે જેમ કે, (૧) સાધકે પોતાના સ્વભાવનું પ્રત્યવ-
સોધન કરવું જેથી ખરાબ મનબલ કે પોતે પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકામા કેટલેા અશે સ્થિર છે યા કેટલી કચારા છે વળી એ પણ સમ-
જાય કે ઉપરની ભૂમિકા માટેની પોતાનામા લગની કેવી છે જેમ વિજયકાક્ષી નવા પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યા પહેલા વિનિત પ્રદેશની સ્થિરતા તપાસીને જ આગળ પગલું ભરે તો તે સફળ થાય તેમ સાધકની બાબતમા પણ છે આ મુદ્દો વ્યાસે^{૨૪} પણ પોતાના^{૨૫} ભાષ્યમા શબ્દો તથા સ્પષ્ટ કર્યો છે (૨) જેમ સાધક અતર્નિરીક્ષણથી પોતાનું ચિત્ત તપાસે તેમ તેણે પોતાના વિશે આમપામના સોડોમા જે વાચકા ચાલતી હોય તેથી પણ માહિતગાર રહેવું ઘણી વાર પોતાના વિશે સોડોમા થતી ચર્ચાઓ પણ પોતાની ભૂલ સમજવામા ને પોતાની સ્થિતિ વિશે ચોક્કસાઈ કરવામા મદદગાર નીવડે છે (૩) અન્તર્મુખ આગેક્ષણ અને બહિર્મુખ પરિચય કરવા ઉપરાંત સાધકે એ પણ જોવું જોઈએ કે પોતાની માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિ સહજસાથે શુદ્ધ થતી બલ છે કે નહિ અને તે કેટલા પ્રમાણમા શુદ્ધ થઈ છે (૪) ઉપર સૂચિત પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિને

૨૪ યોગસૂત્ર ૩ ૧ ભાષ્ય—સદય સયમસ્ય જિતમૂર્મેયાંડનતરા મૂર્મિ સ્તય વિનિયોગ , ન હિ અજિતાપરમૂર્મિરનતરમૂર્મિ વિલક્ષ્ય પ્રાપ્તમૂર્મિણુ સયમ લભત । આમા ભૂમિકાક્રમથી સયમ સાધવાની વાત હકી છે ન્યારે અધર—પૂર્વ ભૂમિનો જય સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે યોગીએ ઉત્તર ભૂમિકામા પ્રવેશ કરવો તે ભૂમિકાનો જય થાય ત્યારે જ તેથી ચડતી ભૂમિકામા પ્રવેશ કરવો અને સૌથી ચરમભૂમિકામા તો અતે જ રૂપમનો અર્થાત્ પારણા ધ્યાન અને સમાધિનો પ્રયોગ કરવો

યથાર્થપણે પારખવાના કેટલાંક બાહ્ય નિમિત્તો—લિંગો પણ છે, જે દ્વારા સાધકે પોતાની પ્રવૃત્તિ—શુદ્ધિનો કયાસ ઠાઠી શકે. અંતરિક્ષા તેવાં નિમિત્તોને નામનિર્દેશથી નથી ગણાવતા, પણ માત્ર નિમિત્ત-પદ્ધતી સૂચવે છે. એમના અન્ય ગ્રન્થોના^{૨૫} પરિશીલન દ્વારા અને કાંઈકે અંશે ચાલી આવતી પરંપરા દ્વારા આપણે એવાં નિમિત્તો કયા કયા મનાય છે તે જાણી શકીએ છીએ. સામાન્ય ગીતે એમ મનાય છે કે અનેક પ્રકારે મનાતા શુભ શકુન દ્વારા, ઇષ્ટ સ્વર-નાદી દ્વારા, શુભ અંગસ્ફુરણ દ્વારા અને ઉદાત્ત દેખાતા સ્વાપ્નો દ્વારા વિચારક એ સમજી શકે કે પોતાની માનસિક, વાચિક અને કાયિક ગ્રેષ્ઠ કંઈ કોટિની છે. જો તે શુદ્ધ હોય તો નિમિત્તો સારાં હોય છે અને અશુદ્ધ હોય તો અશુભ નિમિત્તો ઉપસ્થિત થાય છે.

ઉક્ત ચાર નિયમોની કસોટી દ્વારા સાધક પોતાની યોગ્યતા સમજીને આગળની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખે; એટલે કે જો એને એ કસોટી દ્વારા પોતે પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકા સ્થિર લાગે, ઉપરની ભૂમિકામાં ચડવા માટેનો આવશ્યક તલસાટ પણ પોતામાં અનુ-ભવાય તો એણે એમ સમજવું કે હવે તે આગળ વધવા માટે જે પ્રવૃત્તિ કરવા ધારે છે તે ઉચિત છે.

યોગસિદ્ધિ અને સાધુસિદ્ધિ

ગમણાદૃષ્ટિર્હિ કાયં નિરવજ્જેર્હિ વયં ચ મણિર્હિ ।

સુહર્ચિત્તેર્હિ ચ મળં સોહેજ્જા જોગસિદ્ધિ ત્તિ ॥ ૪૦ ॥

સુહસતાણા અન્ને કાયં વાયં ચ સુહસરેણં તુ ।

સુહસુચિત્તેર્હિ ચ મળં જાણેજ્જા સાહુસિદ્ધિ ત્તિ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—દોષરહિત ગમન આદિ ક્રિયા વડે શરીરને,

નિરવધ વચનોથી વાણીને અને શુભ ચિંતનથી મનને શુદ્ધ કરવા એ યોગસિદ્ધિ છે (૪૦)

ખીળા કેટલાક એમ માને છે કે શુભ આઠાર વગેરેથી શરીરને, મધુર સ્વરથી વાણીને ને શુભ સ્વપ્નથી મનને સાધુ સિદ્ધિરૂપ સમજવા (૪૧)

સમજૂતી—અથકાગ પ્રસ્તુત જે ગાથામા અનુક્રમે દર્શાવે છે કે મન, વચન અને કાયાને કઈ રીતે શુદ્ધ કરવા તેમજ એની સિદ્ધિ કઈ રીતે સમજવી માધક નિર્દોષ ગમન આગમન, ખાનપાન આદિ દ્વારા શરીરને શુદ્ધ રાખે, નિષ્પાપ ભાષા દ્વારા વચનની શુદ્ધિ કેળવે અને શુભ ચિંતન દ્વારા મનને શુદ્ધ કરે આ ત્રિવિધ શુદ્ધીકરણ એ જ યોગમિદ્ધિ છે

૧ અન્ય આચાર્યના મન્તવ્યનો નિર્દેશ કરતા અથકાર કહે છે કે શુભસ સ્થાન એટલે કે સુંદર આકાર યા રચના દ્વારા શરીરની, શુભ સ્વગ દ્વારા વચનની અને શુભ સ્વપ્ન દ્વારા મનની શુભ મિદ્ધિ અથવા ઉત્તમ સિદ્ધિ છે એમ સાધક સમજે

ઉપગ્ની ભૂમિકામા પ્રવેશવા માટે જરૂરી એવી
વિધિનું વર્ણન

एतथ उवाचो य इमो मुहदब्बाइसमवायमासज्ज ।

आसज्जद^{२६} गुणठाण सुगुरुसमीवम्मि विहिणा उ ॥ ४२ ॥

यदणमाई उ विही निमित्तमुद्धीपहाणमो नेओ ॥

सम्म अवेक्खियव्वो एसा इहरा विही न भवे ॥ ४३ ॥

૨૬ પ્રતિમા ૬ એવું વચાથ છે એ પદ્ધતિના અમરો નથી અથ-
દષ્ટિએ 'આસજ્જદ' શબ્દ રાખ્યો છે

અર્થ—અહીં આ ઉપાય શુભ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર વગેરેના સમૂહને અવલંબીને અને સદ્ગુરુ સમીપ વિધિપૂર્વક લેવામાં આવ્યો હોય તો જ તે ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૪૨)

વંદન આદિની વિધિમાં નિમિત્તની શુદ્ધિ પ્રધાન છે, માટે એનું સમ્યક્ પ્રકારે ચિંતન કરવું. અન્યથા એ વિધિ શુદ્ધ ન બને. (૪૩)

સમજૂતી—પ્રાપ્ત કરેલા ગુણસ્થાન - ભૂમિકાથી ઉપરના ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ કરવા જેટલી લાયકાત અને તત્પરતા દેખાયા પછી સાધકે તે તે ઉપરની ભૂમિકા ગ્રહણ કરવી. પણ અત્રે ગ્રંથકાર કહે છે કે તે નવી ભૂમિકા વિધિપૂર્વક સ્વીકાર્યા પછી જ તેને સ્થિર કરવી અને એમા અરતિ ઊપજે કે મન ન ચોટે તો તે અરતિ નિવારવા પણ ચત્ન કરવો. આ બધું નવી - ચાડયાતી ભૂમિકા સ્વીકારવાના ઉપાય તરીકે ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ૪૨-૪૩મી ગાથામાં ભૂમિકા સ્વીકારવા વખતની આવશ્યક વિધિનું વર્ણન છે. જ્યારે પણ નવું ગુણસ્થાન ગ્રહણ કરવું હોય ત્યારે તે આધ્યાત્મિક ગુરુની પાસે, તેની સાક્ષીએ અને તે પણ શુભ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ બેઈ ગ્રહણ કરવું. વિધિમાં ગુરુ તેમજ વડીલને વંદન - નમસ્કાર કરવા આદિનો સમાસ થાય છે. શકુન, સ્વરનાડી, અંગસ્કુરણ જેવા નિમિત્તોની તેમજ દિવસ, નક્ષત્ર આદિ નિમિત્તોની શુદ્ધિ એ પણ મુખ્યપણે યથાવત્ તપાસવી. એવી નિમિત્તશુદ્ધિ સિવાય ઉક્તવિધિ અવિધિ જ બને. આ સ્થળે ગ્રંથકારે વંદન, નમસ્કાર જેવા આંતરિક ભાવગુણની પેઠે બાહ્ય નિમિત્તશુદ્ધિ તપાસવાની જ વાત કહી છે તે ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્નેનો વિધિમા સમાવેશ સૂચવે છે.

સ્થિરીકરણ સાધવાના ઉપાયો

ઉદ્ઘુ અહિયગુણેર્હિ તુલ્યગુણેર્હિ ચ નિશ્ચસવાસો ।

તમ્ગુણઢાણોચ્ચિયકિરિયપાલના સદ્સમાલત્તા ॥ ૪૪ ॥

ઉત્તરગુણબહુમાણો સમ્મ ભવરૂવચિન્તન ચિત્ત ।

અરર્હં ય અહિગયગુણા તદ્દા તદ્દા જત્તકરણ તુ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—ત્યારપછી પોતાના કરતા વધારે ગુણવાળા તેમજ સમાન ગુણવાળા સાથે સદા સહવાસ કરવો અને પોતાના ગુણસ્થાનને ઉચિત એવી ક્રિયાનુ પાલન સ્મૃતિ સપત્ત થઈ કરવું (૪૪)

ઉત્તર ગુણોત્તુ બહુમાન કરવું, સસારના સ્વરૂપનું ક્ષમ્યક રીતે અનેક પ્રકારે ચિંતન કરવું અને પ્રાપ્ત ગુણોમા અરુચિ-અરતિ થાય તો તેને નિવારવા તથા પ્રકારે પ્રયત્ન કરવો (૪૫)

સમજૂતી—નવા ગુણસ્થાનમા પ્રવેશ્યા બાદ તેને સ્થિર રાખવા તેમજ તેમા શુદ્ધિ આણવા સાધકે કઈ કઈ ગતિ વર્તવું એની સામાન્ય સૂચના પ્રસ્તુત જે ગાથામા છે પોતે જે ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી હોય તેથી ચડિયાતી ભૂમિકાવાળા અને મમાન ભૂમિકા વાળા સાથે સદા વાસ કરવો અને જે ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને મગત હોય એવી જ જીવનચર્યા સ્મૃતિસપત્ત થઈ હંમેશા આચરવી

જે જે સદ્ગુણો પોતે સ્વીકારેલા મૂળ નિયમોનેરુપ ઉપકાગક

૨૭ મૂળ અને ઉત્તરગુણ અદિ સા સત્યાદિ પાંચ અણુવતો એ મુદરધના મૂળ પ્રતો ૭ જ્યારે ત્યાગીના મૂળ પ્રતો એ જ પાંચ મહા

હોય તેવા ઉત્તર - શ્રેષ્ઠ ગુણો પ્રત્યે આદર ધરાવવો, તેમજ સંસારનું
યથાવત્ અનેક રીતે ચિંતન કર્યા કરવું. એટલું જ નહિ, પણ
ક્યારેક પ્રાપ્ત કરેલા ગુણોમાં અરતિ, ઠંટાળો કે એક ઊપજો તો
તેને નિવારવા ઘટતો પ્રયત્ન કરવો.

અરતિ નિવારવાના ઉપાયો

અકુસલકમ્મોદયપુન્નવરૂપમેસા જઓ સમક્ષાયા ।

સો પુણ ઉવાયસજ્જો પાણ મયાહસુ પસિદ્ધો ॥ ૪૬ ॥

વ્રતો છે. આવા અણુવ્રતો અને મહાવ્રતો મૂળ ગુણ હોવાય છે. તેનું કારણ
એ છે કે જીવનની શુદ્ધિ અને વિકાસમાં એ ગુણો પાયારૂપ છે. અણુવ્રતોને
પાળવામાં ઉપકારક થાય એવાં અન્ય સાત વ્રતો દૈનિક પરપરામાં
જાણીતાં છે. ત્રણ ગુણવ્રત ને ચાર શિક્ષાવ્રત એ સાત ગૃહસ્થના ઉત્તરગુણ છે.
(ગુણવ્રત તેમજ શિક્ષાવ્રત માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ ૭, ૧૬ અને તેનું વિવેચન)
એ જ રીતે પાંચ મહાવ્રત આદિ ચરણસિત્તરિના મૂળ ગુણોને સાચવવા
ને પોષવામાં સદાયક થનાર ચરણસિત્તરિ રૂપે ગણાવેલા સિત્તર નિયમો
ત્યાગીના ઉત્તરગુણ હોવાય છે

વય ૫ સમણધમ્મ ૧૦ સજમ ૧૭ વૈયાવચ્ચં ૧૦ વ વમગુત્તીઓ ૯ ।

નાણાકતિય ૩ તવ ૧૨ કોહનિગગહાર્હ ૪ ચરણમેય ॥ ૧ ॥

પિંઢવિસોહી ૪ સમિર્ઠ ૫ મ.વળ ૧૦ પડિમા ચ ૧૨ હિંદિયતિરોહો ૫ ।

પઢિલેહળ ૨૫ ગુત્તીઓ ૩ અમિગગહા ૪ ચેવ કારણં તુ ॥ ૨ ॥

(ઓવનિયુક્તિ ભાષ્ય પા ૫-૬.)

પાંચ વ્રત, દશ શ્રમણધર્મ, સત્તર પ્રકારે સંયમ, દશ પ્રકારે વૈયા-
વૃત્ય, નવ શ્રમણગુણ, જ્ઞાન આદિ ત્રણ, બાર પ્રકારે તપ અને ચાર પ્રકારે
દોષ આદિ નિગ્રહ - આ સર્વે ચરણસિત્તરિ (સિત્તર મૂળ-ગુણો) હો-
વાય છે (૧)

ચાર પ્રકારે પિંડવિશુદ્ધિ, પાંચ સમિતિ, બાર ભાવના, બાર પ્રતિભા,
પાંચ પ્રકારે ઇન્દ્રિયનિરોધ, પચીસ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞાપના, ત્રણ ગુણ અને
ચાર પ્રકારે અર્થાત્ દ્રવ્ય, શ્રેય, કાલ અને ભાવથી અભિગ્રહ - આ સર્વે
ચરણસિત્તરિ (સિત્તર ઉત્તરગુણ) હોવાય છે (૨)

સરણ મળે હવાઓ રોગે કિરિયા વિસમ્મિ મતો ત્તિ ।

એણે વિ પાવકમ્માવક્કમમેયા હ તત્તેણ ॥ ૪૭ ॥

સરણ ગુરુ હ એથ કિરિયા હ તઓ ત્તિ કમ્મરોગમ્મિ ।

મતો પુણ સન્નાઓ મોહવિસવિનાસણો પયરો ॥ ૪૮ ॥

એણે જત્તકરણા તસ્સોવક્કમણમાવઓ પાય ।

નો હોદ પશ્ચાઓ અવિ ય ગુણો એસ પરમત્થો ॥ ૪૯ ॥

પહસરણગમણ-દુક્કહગરિહા મુકયાણુમોયણા ચેવ ।

એસ ગણો ળળવરય ફાયઠ્ઠવો કુસલ્લહેહ ત્તિ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ—દારણ કે, અરતિ એ લયાદિરૂપ અકુશલ - અશુભ કર્મોદયનું દારણ (પૂર્વરૂપ) છે એમ કહ્યું છે અને સાધારણ રીતે આવા અકુશલ કર્મોદયનું નિવારણ પણ ઉપાયથી સાધ્ય છે આ ઉપાયો લય, રોગ આદિમા બળીતા છે જેમ કે — (૪૬)

લયમા ગરણ, રોગમા ક્રિયા ને વિષમા મત્ર ઉપાય છે આ બધા પાપકર્મને નિવારવાના તાત્ત્વિક પ્રકારો પણ છે (૪૭)

અહીં ગુરુ એ શરણ છે, તપ દરણ એ કર્મરોગ મટાડવાની ક્રિયા છે અને સ્વાધ્યાય એ મોહરૂપ વિષને નાશ કરનાર શ્રેષ્ઠ મત્ર છે (૪૮)

આ ઉપાયોમા પ્રયત્ન કરવાની અને પાપકર્મનું બળ ઘટવાથી મોટે ભાગે તેમા દોષ પ્રત્યવાય-વિદ્વેષ આવતો નથી વધારામા એ પ્રયત્ન પારમાર્થિક રીતે લાભરૂપ પણ છે (૪૯)

ચાર શરણુ સ્વીકારવાં, કુકૃત્યની નિન્દા કરવી અને સત્કર્મની અનુમોદના કરવી — આ કર્તવ્યસમુદાય, શ્રેયનું કારણ સમજીને સતત આચરવો. (૫૦)

સમજૂતી—અરતિ નિવારવા જે ઘટતો પ્રયત્ન કરવાનું કહેવામા આવ્યું છે તેની સ્પષ્ટતા કરવા માટે શ્રંથકાર અરતિ અને તેનાં પરિણામોના આધ્યાત્મિક કાર્યકારણભાવ સૂચવી એ અરતિજન્ય પરિણામો નિવારવાના કેટલાક આધ્યાત્મિક ઉપાયો દર્શાવે છે.

જ્યારે પણ અકુશળ કર્મ યા અગુણ સંસ્કારોના ઉદય થવાનો હોય ત્યારે એના પૂર્વચિન્ન યા પૂર્વલક્ષણ રૂપે અરતિ કે ખેચેની અનુભવાય છે. જ્યારે એવી ખેચેની પ્રાપ્ત સદ્ગુણ વિશે થાય ત્યારે તો ખાતરીથી સમજવું કે કોઈ પૂર્વકૃત પાપકર્મના ઉદય આવવાનો છે. આ રીતે અરતિ અને અશુભકર્મોદય એ બન્નેનો આત્મિક સંબંધ છે. એટલે એમ કહી શકાય કે અરતિ એ ભાવી પાપકર્મના ઉદયને રોકવા માટે કાઈકે ઉપાય દેવાની આગાહીરૂપ છે. હવે આવા અશુભકર્મોદયને નિવારવાના ઉપાયો પણ શ્રંથકારે સૂચવ્યા છે; જેમકે, બાહ્ય ભયની પેઠે આત્મિક ભય ઉપસ્થિત થાય ત્યારે શરણુ અર્થાત્ સદ્ગુરુનું શરણુ લેવું, શારીરિક રોગની જેમ બાધક કર્મની પીડા આવે ત્યારે ઉપચાર અર્થાત્ કોઈને કોઈ જાતના તપનું અનુષ્ઠાન કરવું, જેરી જંતુના જેરની પેઠે જ્યારે મોહનું જેર વ્યાપે ત્યારે ઉત્તમ શ્રંથના સ્વાધ્યાયરૂપ મંત્રનો આશ્રય લેવો. ૨૮

આ પ્રમાણે તે તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવાથી પાપકર્મના ભાવી ઉદય અટકાવી શકાય છે અને તેનું બળ મોટે ભાગે ઘટાડી શકાય

૨૮. આ જ વસ્તુ યોગસૂત્ર (૨ ૧) માં નિર્દેશી છે—તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વર-પ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ ।

છે, જેથી યોગમાર્ગના વિકાસમા કોઈ પ્રત્યવાય કે વિઘ્ન ન આવે એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તેવા ઉપાયો પોતે જ એક વાસ્તવિક શુભરૂપ બની રહે છે રહ્યે

ઉપાયના અવલમ્બન વિશે અધિકારે પોતે ઉપર જે કાંઈ કહ્યું તેના સમર્થનમા તેમણે એક પ્રાચીન ‘ચલિસરણપયત્રા’ અથવાથી ગાથા પણ ઉદ્ધૃત કરી છે તેનો સાર એ છે કે અરિહત, ત્રિષ્ટ, સાધુ અને ધર્મ એ ચાર શબ્દો સ્વીકારવા, જે જે અપકૃત્ય હોય તેની ગહી-નિહા કરવી અર્થાત્ તેના પ્રત્યે અણુગમે કેળવવો અને સત્કૃત્યની અનુમોદના કરવી આટલી બાબતો કુશલનું કારણ છે એમ સમજી એમા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું

નયગિખાઉ ઉન્નદવારની પ્રધાન છાનનચર્ચા

૩૦ ચરમાણપવત્તાળ જોગીજ જોગસાદ્ગોવાઓ ।

૫. એસો પહાળતરજો નઘરપવત્તસ્સ વિજ્ઞેઓ ॥ ૫૧ ॥

૨૬ એ જ વસ્તુ કાર્ષક મહાનંતરથી અને કાર્ષક પ્રમાણાન્તરથી યોગસૂત્ર (૧ ૨૭ થી ૩૨) માં દર્શાવવામાં આવી છે એનો સાર એ છે કે ચિત્તમા વિવેચ હરે તેવા અતરાયેના સદચારી બીજા દોષોનું નિવારણ હઠમત્રના જપથી થાય છે તેથી મત્રાયનો ચિત્તનાત્મક જપ દરેક અને સાથે સાથે ચિત્તવિવેચો નિવારવા કોઈ એક જ તરપમા ચિત્તને રિચર રાખવાનો અભ્યાસ પણ દરેકો તે સૂત્રો આ પ્રમાણે છે —

(૧) તત્સ્ય વાચક પ્રજવ (૧ ૨૭) । (૨) તત્સપરત્તદર્શમાવનમ્ (૧ ૨૮) । (૩) તત્ત પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોડ્પ્યતરાયામાવથ (૧ ૨૯) । (૪) ધ્યાધિસ્યાનસદાયપ્રમાદાલ્સ્યાવિરતિપ્રાપ્તિર્દર્શનાલ્પભૂમિદ્વાત્વાનવરિય ત્ત્રાપ્તિ ચિત્તવિક્ષેપાસ્તડ્તરાયા (૧ ૩૦) । (૫) દુ સદોમનસ્યાઠ મેજયત્વમાસપ્રભાવાવિક્ષેપસદ્મુવ (૧ ૩૧) । (૬) તત્પ્રતિવેષાર્પમદ તરવાખ્યાસ (૧ ૩૨) ।

૩૦ મૂળ પ્રતિમા ‘ચરમાણ’ પાઠ ૫ નાથ છે, પણ એક ૨૫ સંસ્કૃત

ભાવળ-સુચપાઠો તિત્થ સવળમસચં તયત્થજાળમ્મિ ।

તત્તો ય આયપેહળમહ્નિહળં દોસવેક્ખાણ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—ચરમાવર્તમાં પ્રવર્તનાર યોગીએ માટે ઉપર કહેલ બાબતો યોગસાધનનો ઉપાય છે, પણ એ દિશામાં માત્ર પ્રવૃત્ત થયેલ માટે તો નીચે બતાવેલ બાબતો પ્રધાન ઉપાય તરીકે સમજવી. (૫૧)

ભાવના-વિચારણા, શાસ્ત્રનો પાઠ, તીર્થસેવન અને વારંવાર શાસ્ત્રશ્રવણ; તેના અર્થનું જ્ઞાન થયા બાદ તેની મદદથી દોષનિરીક્ષણ દ્વારા અત્યંત સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્માનું અવલોકન કરવું. (૫૨)

સમજૂતી—યોગાધિકારીના સામાન્ય રીતે અપુનર્બંધક આદિ ચાર પ્રકારે અગાઉ (ગાથા ૧૩, ૧૪, ૧૫ માં) વર્ણવ્યા છે. તેને અનુસરી ગ્રંથકાર પ્રસ્તુત બે ગાથામાં યોગસાધનાના ઉપાયોનું પૃથક્કરણ કરતાં સુચવે છે કે પાછળ ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમાં યોગસાધનાના બાહ્ય કે આન્તર ઉપાયરૂપ બે બે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રધાનપણે ચરમપ્રવૃત્ત એવા યોગીએને લાગુ પડે છે અને બે નવરપ્રવૃત્ત યોગી હોય તેને લક્ષી ગાથા બાવનમાં યોગસાધનાના ઉપાયો પ્રધાનપણે સમજવા.

ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમાં યોગસાધનાના બે ઉપાયો નિરૂપાયા છે, તે કરતાં ગાથા ૫૨ માં નિરૂપાયેલ ઉપાયો સ્થૂળ કોટિના,

કે પ્રાકૃતમા સંસવણ નથી. અમે એના સ્થાનમાં ‘ચરમાળ’ પાઠ કહી ‘પ્રવૃત્ત’ પદના વિશેષણ તરીકે અર્થ દર્શાવે છે ‘ચરમાળ’ની પેઠે ‘તરમાળ’, ‘વરમાળ’ અને ‘સરમાળ’ એવા પણ પાઠો કહી ગયાય. એનો અર્થ અનુક્રમે ‘તરમાળ’, ‘ત્રિયમાળ’ કે ‘સ્મરન’ એવો કરીએ તોય ક્ષિતાર્થ ચરમાવર્તરિયત જેવો જ થાય છે.

કાર્ધક ઉપગ્યોટિયા ચા કાર્ધક ખહિલક્ષી સાસે છે તે ઉપગ્યી
તે તે ઉપાયના અધિકારીઓની કક્ષાનો તોલ બાધીએ તો જ
ચરમપ્રવૃત્ત અને નવગપ્રવૃત્ત એ બે શબ્દનો અર્થ કરવાનું
સહેલું પડે સૂક્ષ્મ કોટિના અને અન્તર્લક્ષી ઉપાયોના અધિકારી
- યોગીઓ ઉચ્ચ કક્ષાના હોય તે સ્વાભાવિક છે તેથી ચરમપ્રવૃત્ત-
યોગી એટલે સૂક્ષ્મ કોટિના અને હિર્વગામી યોગીઓ એવો અર્થ
સહેલે ફલિત થાય છે, પણ એવા હિર્વગામીઓ અત્રે કયા સમજવા
એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે બે કે ગાથામાં એનો ખુલાસો નથી તો
પણ યોગર્ષિદ્વ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, પચાશક આદિ તથા પાત જલ
યોગસૂત્ર જેવા ગ્રંથોના મદદને આધારે વિચાર કરતા એમ લાગે
છે કે ચરમપ્રવૃત્તયોગી શબ્દથી અપુનર્જન્મક મિવાયના ત્રણે યોગા
ધિકારીઓ સમજવા, તેમાંય વિશેષ કરી દેશવિગતિ અને સર્વ
વિગતિ એ બંનેમાં પણ વિશેષરૂપે સર્વવિરતિને લઈએ તો ચરમ
વિશેષણ વધારે સાર્થક બને છે યોગર્ષિદ્વ (શ્લોક ૩૮૦ થી ૪૦૪)માં
અધ્યાત્મયોગની શરૂઆત દેશવિરતિથી કરીવાઈ છે એ જ અધ્યા
ત્મનિરૂપણમાં અહીં ગાથા ૩૬ થી વર્ણવાયેલો વિષયક્રમ આવે છે
યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય (શ્લોક ૨૧૦)માં કુલચક્ર અને પ્રવૃત્તચક્ર એવા બે
અધિકારી - યોગીઓ પૈકી પ્રવૃત્તચક્ર યોગીના લક્ષણમાં જ 'પ્રવૃત્તચક્ર'
પદ છે તે પણ આ સ્થળે ચરમપ્રવૃત્ત યોગીનો અર્થ કરવામાં કાર્ધક
સૂચક છે પાત જલ યોગસૂત્ર(૧, ૨૮-૨૯)ના વિજ્ઞાનલિષ્ટકૃત વાર્તિકમાં
અનેક પ્રકારના યોગીઓ દર્શાવતા ઉત્તમ કોટિના યોગી માટે ચરમ
વિશેષણ વાપરેલું છે ચરમ યથાપ્રવૃત્તકચ્છુ, ચરમાવર્ત, ચરમદેહ
ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં આવતું 'ચરમ'પદ તે તે વસ્તુના વર્ગમાં આવતો
અતિમ દરજ્જે સૂચવે છે તેથી આ સ્થળે ચરમપ્રવૃત્તયોગી
એટલે વિરતિવાળો કે સર્વવિરતિવાળો યોગી એવો અર્થ કરીએ
તો તે સૂક્ષ્મ કોટિના અને અન્તર્લક્ષી ઉપાયોના મદદમાં બધ
બેસતું લાગે છે

હવે પ્રશ્ન રહે છે ‘ નવરપ્રવૃત્ત ’ શબ્દના અર્થનો. ‘ નવર ’નો અર્થ ‘ કેવળ ’^{૩૧} કે ‘ અનન્તર ’ એવો છે. તેથી નવરપ્રવૃત્તનો કેવળ પ્રવૃત્ત કે અનન્તર પ્રવૃત્ત એવો અર્થ થાય. એનું તાત્પર્ય તો એટલું જ છે કે જે હજી યોગમાર્ગમાં નવો જ દાખલ થયો હોય અગર શિખાઉ હોય. આવા નવશિખાઉ કિમેદવાર યોગીને અવલંબવાનો માર્ગ પ્રધાનપણે સ્થૂળ જ હોવાનો. તેથી અંથકાર પ્રથમ એવો સ્થૂળ-માર્ગ દર્શાવતા તેણે શુ શુ કરવું એની કાંઈક યાદી આપે છે. તે કહે છે કે યોગ ભણી પ્રવૃત્ત નવશિખાઉએ ભાવનાઓ ભાવવી; એટલે કે સદવિચાર સેવવા, યુત કે શાસ્ત્રનો પાક કરવો, પવિત્ર ગણાતાં તીર્થસ્થાનોનું મેવન કરવું, યોગ્ય શુરુ પાસે વારંવાર શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું. આવી સ્થૂળ ચર્યા પાળતાં પાળતાં શાસ્ત્રના અર્થોનું જ્ઞાન થયા બાદ તેણે અન્તર્ગત દોષોને લક્ષમાં રાખી આત્મ-નિરીક્ષણ કરવું.

દોષોને લગતો સામાન્ય વિચાર

રાગો દોસો મોહો ए ए तथाऽऽयदूसणा दोसा ।

कम्मोदयसंजणिया विन्नया आयपरिणामो ॥ ૫૩ ॥

અર્થ—આત્માને કલુષિત કરનારા હોવાથી રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ અહીં દોષો કહેવાય છે. તે આત્મપરિણામરૂપ છે અને કર્મોદયજનિત છે. (૫૩)

સમજૂતી—ગાથા બાવનમાં અન્તર્ગત દોષોને લક્ષમાં રાખી આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે. તેથી હવે એ દોષો કયા, તે શા માટે દોષ કહેવાય છે, તેનું કારણ શું અને તેનું સ્વરૂપ શું એ ચાર બાબતો અંથકાર અહીં નિરૂપે છે. (૧) રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષો અત્રે મુખ્ય છે. (૨) આત્માને દુષિત કરતા હોવાથી

તે દોષ ઠહેવાય છે (૩) તે કર્મોદયથી એટલે કે પૂર્વકૃતકર્મ સંસ્કારના વિપાકથી ઉદભવે છે (૪) એ દોષો કર્મના નિમિત્તથી ઉદભવે છે ખરા, પણ ને એક પ્રકારના વૈભાવિક આત્મપરિણામ છે, અર્થાત્ દોષો એ ચૈતન્ય સ્વરૂપની નિમિત્તજ ય વિદ્યિયામાન છે

કર્મને લગતા પ્રામગિક પ્રશ્નો

કમ્મ ધ ચિત્તપોગલરૂવ જીવસ્સડ્ઠાઈસવદ્ધ ।
મિચ્છતાઈનિમિત્ત નાણમઈયકાલસમ ॥ ૫૪ ॥
અણુભૂયધત્તમાણો સન્વોવેસો પવાહઓડ્ઠાઈ ।
જહ તહ કમ્મ નેય કયકત્ત વત્તમાણસમ ॥ ૫૫ ॥
મુત્તેણમમુત્તિમઓ ઉવધાયાણુગ્ગહા વિ જુજ્જતિ ।
જહ વિમાણસ્મ ઇદ મઠરાપાણોસહાઈહિં ॥ ૫૬ ॥
એવમણાઈ एसो સન્વો કચણોવલાણ વ ।
પ્યાણમ્મવાણ તહ વિ વિઓગો વિ હવડ તિ ॥ ૫૭ ॥
એવ તુ વધમોક્કસા ણિણોવયારેણ દો વિ જુજ્જતિ ।
સુહદુક્કયાઈ ય વિદ્ધા દ્ઢરા ણ કય પસમેણ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ—કર્મ એ વિવિધ પુણ્યલરૂપ છે અને છવ માટે અનાદિકાળથી સંલગ્ન છે મિથ્યાત્વ વગેરે દોષો એના કારણો છે અને યુક્તિ કે દષ્ટાંતથી તે અતીત-ભૂતકાલ તુલ્ય છે (૫૪)

તેવી રીતે વર્તમાનતા અનુભવી હોય એવો બધોય કાલપ્રવાહથી અનાદિ છે, તેવી રીતે કૃતક-જન્ય હોવાને કારણે વર્તમાનકાળ જેવું^૧નાદિ^૨હોવા છતાં (૫૫)
અનાદિ સમજવું (૫૫)

જેમ મધપાન, ઔષધ વગેરે દ્વારા વિજ્ઞાન-ચેતન પર ઉપધાત-અનુગ્રહ અર્થાત્ સારી-માઠી અગ્નિ થાય છે તેમ મૂર્ત કર્મ દ્વારા અમૂર્ત આત્મા પર પણ ઉપધાત-અનુગ્રહ થતો છે. (૫૬)

આ રીતે આ બન્નેનો અર્થાત્ આત્મા અને કર્મનો સંબંધ સુવર્ણ અને મૃત્તિકાની જેમ અનાદિ છે. છતાંય ઉપાયથી એ બેનો વિયોગ પણ સાધ્ય છે એમ સમજવું. (૫૭)

આ રીતે બંધ ને મોક્ષ બન્નેય ઉપચાર કે આરોપ વિના જ થતો છે; અન્યથા અતુલવચ્ચિદ્ સુખ-દુઃખ વગેરે આત્મામાં નહિ થતો. અહીં આટલી પ્રાસંગિક ચર્ચા પૂરતી છે. (૫૮)

સમજૂતી—ગાથા ૫૪ થી ૫૮ સુધીમાં ગ્રંથકારે પ્રસંગવશ-
મુખ્યપણે છ મુદ્દા ચર્ચ્યા છે તેમાંથી ત્રણ તો મોક્ષ અને પુનર્જન્મ
માનનાર અર્થાત્ આત્મવાદી એવા બધા જ
પુનર્જન્મ, કર્મ અને દર્શનોમાં સાધારણ છે, કેમકે બધાં જ દર્શનો
મોક્ષ આદિ વિશે છ એ ત્રણ મુદ્દાઓ વિશે એક જ પ્રકારની માન્યતા
મુદ્દાઓની દાર્શનિક ધરાવે છે. બીજા બે મુદ્દા એવા છે કે જે
તુલના ગ્રંથકારે માત્ર જૈન પરંપરાની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલ

છે. જ્યારે એક મુદ્દા વિશે સાંખ્ય-યોગ
તેમજ વિવર્તવાદી કેવલાક્રૈતી સિવાય બધા એકમત છે. સર્વ-
દર્શનસાધારણ ત્રણ મુદ્દા આ છે: (૧) આત્મા અને કર્મનો
અનાદિ સંબંધ, (૨) અનાદિ છતાં એની કારણકૃત યા નૈમિત્તિક
ઉત્પત્તિ, (૩) અનાદિકર્મનો પણ યોગ્ય ઉપાયથી વિયોગ. માત્ર જૈન-
પરંપરાને માન્ય એવા બે મુદ્દા આ છે. (૧) કર્મનું પૌદ્ગલિકત્વ
અર્થાત્ મૂર્તત્વ, (૨) અમૂર્ત આત્મા ને મૂર્ત કર્મનો સંબંધ અને

ખ નેની પરસ્પર અમર જે એક મુખ વિશે કેટલાક દર્શનો એકમત છે અને તેમા કાઈના મતમેદ છે તે મુદ્દા બધ-મોક્ષ આદિના અનુપચયિતપણા - વાસ્તવિકપણા છે

— ઉપર્યુક્ત સર્વસાધારણ તથા મુદ્દા વિશે કાઈક વિગતે વિચાર કરીએ તે પહેલાં એ મુદ્દાઓ વિશે સમાન મા યતા ધગવનાર એવા પુનર્જન્મ અને મોક્ષ માનનાર દર્શનોના મૌલિક તફાવત જાણી લેવો જરૂરી છે આત્મવાદી દર્શનોના મુખ્ય બે ભાગ પડે છે એક ભાગ એવો છે કે જે જીવો—આત્માઓને સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વત સિદ્ધ સિદ્ધ માને છે આખ્ય યોગ, ન્યાય-વૈશેષિક, ખૌરુ જૈન તેમજ પૂર્વમીમાંસા અને મધ્ય જેવા વેદા તી દર્શનો આ ભાગમા આવે છે બીજો ભાગ એવો છે જે જીવોના મેદ વાસ્તવિક પારિણામિક માને કે વિવર્તરૂપ અર્થાત્ માત્ર આસાસિત કે ઔપાધિક માને, છતાં તેની ઉપપત્તિ મૂળમા સાદ્ જિજ્ઞ અને સ્વત સિદ્ધ એવા એક ચેતન—બ્રહ્મ તત્ત્વમાથી કરે છે આ ભાગમા વિગિષ્ટદ્વૈત, શુદ્ધદ્વૈત અને કેવલાદ્વૈત જેવા દર્શનો આવે છે જીવોના પરસ્પર મેદ અને પ્રત્યેક જીવના પોતાના અવસ્થામેદ એ સર્વસાધારણ અનુભવનો વિષય છે પણ એ મેદની ઉપપત્તિ દાર્શનિક ચિંતકોએ જુદી જુદી રીતે દર્શાવી છે પહેલાં વિભાગમા આવનાર દાર્શનિકો એમ કહે છે કે પ્રત્યેક જીવાત્માને બીજા જીવાત્માઓથી પોતામા જે મેદ અનુભવાય છે તે આગ તુક કે ઉપાધિકૃત નથી, પણ માહજિક છે આ માન્યતાના મૂળમા મુખ્યપણે સ્વાનુભવ છે, જ્યારે બીજા વિભાગમા આવતા દાર્શનિકો સ્વાનુભવ કરતા પરંપરાગ્રાસ શાસ્ત્રનો આધાર લે છે અને જે શાસ્ત્રીય વાક્યોના મધ્યની તારતમ્ય પ્રમાણે પોતાના અનુભવને ઘટાવે છે મૂળમા સાદ્જિજ્ઞ અને સ્વત સિદ્ધ એવું એક જ મહત્ત્વ છે એના મતનખના વેદાન્તવાક્યો અનેક છે તેની જુદી જુદી રીતે અથઘટના કરનાર આચાર્યોના

વિચારેમા એક ખાખત તો સમાન છે કે તે બધા સ્વતઃસિદ્ધ એક જ બ્રહ્મતત્ત્વમાથી જીવ-જડનો અને જીવ-જીવનો બેદ પોતપોતાની ઢબે ઘટાવે છે. શંકરાચાર્ય અને તેમના અનુયાયીઓ માયા કે અવિદ્યાને આધારે એવો બેદ ઘટાવી તે બેદને પણ વાસ્તવિક કે પારિણામિક ન માનતા માત્ર આભાસિક યા વિવર્ત-સ્વરૂપ ઘટાવે છે, તો રામાનુજ અને વલ્લભ જેવા અકલ્પ્ય શક્તિ કે લીલાને આધારે તેવા બેદને વાસ્તવિક (નહિ કે વિવર્તરૂપ) માને છે.

અવિદ્યા, માયા, શક્તિ, લીલા, વાસના, મળ, પાશ, પ્રકૃતિ, કર્મ, મોહ, અજ્ઞાન અને મિથ્યાદર્શન ઇત્યાદિ શબ્દો પરંપરા-બેદને લીધે તેમજ આચાર્યોના વ્યાખ્યાનબેદને લીધે કેટલીક વાર જુદા જુદા અર્થનો સહેજ ભાસ કરાવે છે, છતાં તે બધા મૂળે એક જ તાત્પર્યવાળા હોઈ પર્યાય જેવા છે. એતનના ખરા સ્વરૂપને આવરી તેમાથી કાંઈક વિકૃતિ અનુભવાવનાર જે કાંઈ વસ્તુ છે તેને સૂચવવાના ઇરાદાથી ઉક્ત અવિદ્યા આદિ શબ્દો પ્રચારમા આવ્યા છે. મૂળમા એક બ્રહ્મ-તત્ત્વ હતું અને ક્યારેક તે બેદ પામ્યું એમ માનનાર વેદાન્તીઓ હોય કે પ્રથમથી જ જીવો સ્વતઃ સિદ્ધ છે એમ માનનાર અન્ય દાર્શનિકો હોય, પણ એ બધા એટલું તો માની જ દે છે કે બ્રહ્મ-તત્ત્વ સ્વાભાવિક રીતે વિશુદ્ધ જ છે અને સ્વતઃસિદ્ધ એવા જીવાત્માઓ પણ સ્વભાવે તો શુદ્ધ જ છે.^{૩૨} એવી સ્વાભાવિક શુદ્ધિ છતાં જે કાંઈ અજ્ઞાન કે રાગ-દ્વેષ આદિની વિકૃતિ દેખાય છે તે આગતુક હોઈ કારણુકત છે. અહીં જ દરેક દાર્શનિક સામે પ્રશ્ન એ છે કે બે મૂળમાં બ્રહ્મ-તત્ત્વ કે જીવાત્મ-તત્ત્વ શુદ્ધ હતું તો એને કર્મ કે

૩૨ સરખાવો—

एषो अणाइम चिय सुद्धो य तओ अणाइसुद्धत्ति ।

जुत्तो य पवाहेण, न अन्नहा सुद्धया सम्म ॥

—વિશિષ્ટ ૨, ૧૨.

અવિદ્યા જેવી હિપાધિ વળગી ક્યારે ૨ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બધાએ એક જ રીતે આપ્યો છે અને ખીજી રીતે કહીએ તો બધાએ એ બાબતમાં મૌન જ સેવ્યું છે પ્રશ્ન કાળની આદિનો છે પ્રશ્ન પૂછ નાં અને જવાબ આપનાર એ બધા જ કાળપ્રવાહપતિત હોઈ તેમનું ગમે તેટલું જ્ઞાનસામર્થ્ય પણ એ પ્રવાહના આદિ કે અન્તની સીમાનો નિર્દેશ કરવા અપૂરતું છે તેથી જ તે બધા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એકસરખી રીતે એટલો જ આપી દે છે કે બ્રહ્મ કે જીવાત્મા સાથે અવિદ્યા કે કર્મનો સબંધ અમુક ક્ષણે પ્રથમ થયો અને તે પહેલાં ન હતો એમ ન કહી શકાય આનો અર્થ સૌને મતે એટલો જ થાય છે કે ચેતન અને કર્મનો આદિસબંધ અજ્ઞેય છે આ જ વસ્તુ હરેક દર્શનમાં ‘અનાદિ’ કે ‘અવ્યાકૃત’ શબ્દથી કહેવામાં આવી છે

અથકારે આથા ૫૪ ને ૫૫ માં કાગ્જુજન્ય એવા આદિ કર્મનું પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિત્વ સમજાવવા બુદ્ધિથી મમળાય એવું એક ખાત આપ્યું છે તે કહે છે કે જેમ સૂતકાળ અનાદિ છે, સૂતકાળની આદિ શોધી કે બતાવી શકાતી નથી, એટલે કે કોઈ એવો સૂતકાળનો અંશ નથી કે જે ક્યારેક વર્તમાન ન હોય, તેમ છતાં એ વર્તમાન અંશ પહેલો ક્યારે શરૂ થયો તે કલ્પનામાં પણ આવી શકતું નથી, તેમ આત્મા અને કર્મનો સબંધ પણ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ છે, બંને તે મિથ્યાત્વ પાદિ કાગ્જુ જન્ય ગઈ વૈયગ્નિકરૂપે વર્તમાન ક્ષણની પેઠે આદિ હોય થોગસૂન ૨, ૧૮ ના બાબ્યમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે અર્થાત્ પચાસનું ત્રેવક્ષણ કે ત્રિકાલિકૃત દર્શાવતાં કણ છે કે કોઈ પણ પચાસ જ્યારે વર્તમાન સ્વરૂપ પામે છે ત્યારે તે તેનું જ સાતત્યપણું છોડીને જ તે સ્વરૂપ પામે છે; પછી તે જ પચાસ જ્યારે ગતીન બને ત્યારે તે તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ ત્યજીને જ આમ પ્રત્યેક પચાસ કે કર્મ બનુકે એ સાતત્ય, વર્તમાન અને અતીત એ ત્રણ કાળનો અનુસર કરે છે

વ્યાસનો આ જ ભાવ આ. હરિભદ્રે અહીં ગાથા પપ માં ગૂંધ્યો છે, અને તેમણે તે જ ભાવ અનેક સ્થળે નિરૂપ્યો પણ છે. ૨૨

દરેક આધ્યાત્મિક ચિંતકે અવિધા, કર્મ કે મોહને અનાદિ તો કહ્યાં, પણ તેથી મોક્ષનો પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. જે વસ્તુના આદિ, મૂળ કે પ્રારંભ નથી તે વસ્તુ સ્વાભાવિક અર્થાત્ સ્વતઃસિદ્ધ હોવી જોઈએ અને જે સ્વતઃસિદ્ધ હોય તેનો નાશ અસંભવ છે. આ રીતે અનાદિ કર્મસંબંધનો અંત ન આવે તો મોક્ષ પણ ન સંભવે અને જે મોક્ષ ન સંભવે તો મોક્ષને ઉદ્દેશી આધ્યાત્મિક ચિંતકોએ જે વિચારો કર્યા છે કે આચારો યોજ્યા છે તે સઘળા નિન્દેશ ને નિર્થક જ કહે. આધ્યાત્મિક ચિંતકોની સામે આ એક સમસ્યા છે. તેના ઉકેલ પણ સમસ્ત આધ્યાત્મિકોએ એક સરખો જ સૂચવ્યો છે. તે એ કે અવિધા, કર્મ કે મોહ જે અનાદિ કહેવાય છે તે માત્ર પ્રવાહની દૃષ્ટિએ. ચેતન અને અવિધાનો સંબંધ સર્વ-પ્રથમ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ કઈ ક્ષણે થયો એ જાણવું અને કહેવું અશક્ય હોવા છતાં અનુભવગત કાળસીમાની દૃષ્ટિએ એ જાણવું અને કહેવું શક્ય છે કે તે તે અવિધા અને તે તે કર્મનો સંબંધ અમુક કારણોથી અમુક ક્ષણે થયો. આનો સાર એ છે કે પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ મનાતી વસ્તુ પણ તેના પર્યાય, અંશ કે ખંડની દૃષ્ટિએ સાદિ અર્થાત્ અનુભવગત કાળસીમાની અંદર આવે છે.

૩૩ 'અણુમૂલવત્તમાણો વ્રવો કયગોસિડ્ડનાદમં કહુ ણુ ।

જહુ ડ અદ્દો કાલો તહાવિહો તહ પવાહેણ ॥ '

—પચવત્તુ ગા ૧૧૦૭.

પ્રવાહતોડનાદિમાનિતિ । ૨-૫૦

કૃતકત્વેડવ્યતીતકાલવદુપપત્તિગિતિ । ૨-૫૧

વર્તમાનતાકલ્પ કૃતકત્વમિતિ । ૨-૫૨

—ધર્મખિંદુ

આ જ ભાવ વિશિષ્ટ ૨-૧૩ માં પણ નિરૂપાયો છે.

જે દષ્ટિએ તે સાદિ છે તે જ દષ્ટિએ તે સકારણુ પણ છે, એટલે કે, ને તે શણે અમુક નિમિત્તો મળતા એતન અને કર્મનો નવો નવો સબધ થાય છે આત્માત્મિકો માને છે કે એતન અને કર્મનો મબધ વ્યક્તિરૂપે સાદિ તેમજ કારણુનિત હોવાથી તેના વિરોધી કારણો મળતા તે સબધ નાશ પણ પામે છે એનું જ બીજું નામ મોક્ષ છે

અહીં એક પ્રશ્ન વિચારવો પ્રાપ્ત થાય છે ને એ કે પર્યાય દષ્ટિએ સાદિ અને સકારણુ વસ્તુનો વિરોધી સાનશ્રીધી નાશ સભવે, તો પણ જે સતતિ કે પ્રવાહ અનાદિ છે તેનો અત કેવી રીતે આવે ? એનો અત માનવા જતા અનાદિનો પ્રત મનાડી જાય છે, જે સામાન્ય ગીતે અકલ્પ્ય છે આનો જવાબ કાંઈ આ રીતે આપવામાં આવે છે અનાદિનો નાશ ન સભવે એનો અર્થ એ છે કે જે મૂળ દ્રવ્ય છે તેનો નાશ થનો જ નથી અહીં તો જીવ-કર્મના મબધની સતતિ યા પ્રવાહની વાત છે મબધ એ કોઈ મૂળ દ્રવ્ય નથી એ તો દ્રવ્યોની એક પ્રકારની અવસ્થા છે, જે મૂળ દ્રવ્યરૂપ ન હોતા નિમિત્ત પ્રમાણે બદલાયા કરે છે તેથી અનાદિનો નાશ ન સભવે એ મિશ્રાત દ્રવ્યને લાગુ પડેનો કોઈ સબધ સતતિને લાગુ પાડવાનો નથી, એટલે કે, જે અનાદિ છતાં દ્રવ્ય ન હોય તેનો નિમિત્ત મળતા નાશ થાય પણ ખરો આ દષ્ટિએ આત્મા અને કર્મના મબધની અનાદિ સતતિ પણ યોગ્ય ઉપાયવી વિલય પામે છે પણ આ એક જવાબ થયો એનો તર્ક દષ્ટિએ બીજો જવાબ એ છે કે જીવ અને કર્મના મબધની સતતિ અનાદિ હોવાથી નાશ ની પામતી એ માની લઈએ તો પણ મોક્ષસ્થિતિને બાધ આવેનો નથી, કારણ કે મુક્તિ-શામા જીવ અને વિજ્ઞાતીય કર્મદ્રવ્યના મબધનો પ્રતિષેધ ની જગતે કોઈ વિદેહમુક્ત થાય છે ત્યારે પણ જેમ જીવન્મુક્તને શરીર આવે સબધ હોય છે તેમ તેને પણ કર્મ દ્રવ્ય સાથે મબધ ગટેવાનો

ફેર પડે છે તે એટલો જ કે મુક્ત આત્માનું દર્શન ખજ આત્માના દર્શન કરતાં તદ્દન ખદલાઈ જાય છે. ખજ આત્મા કર્મ-દ્રવ્ય કે તેનાથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યોથી આવૃત્ત થઈ સ્વરૂપાનુભવ વિનાનો ખની જાય છે, જ્યારે મુક્ત આત્મા માત્ર સ્વરૂપાનુભવ કરતો હોઈ કર્મ-દ્રવ્ય કે તેના કાર્યોની અસરથી અલિપ્ત રહે છે: એટલે કે, કર્મદ્રવ્યની સંનિધિ હોવા છતાં તે તેના પર કોઈ પણ જાતની વિકૃત અસર ઉપજાવવા અસમર્થ છે એટલું જ.

ઉપર સૂચવેલ છ મુદ્દા પૈકી એથો અને પાંચમો મુદ્દો ગ્રંથકારે જૈન પરંપરાની દષ્ટિએ ચર્ચેલ છે, એમ અમે પ્રથમ કહ્યું છે. તેના સીધો અર્થ એટલો જ છે કે દાર્શનિકોના વર્તુળમાં દરેક દાર્શનિકે જૈનપરંપરાગત દ્રવ્ય-કર્મ—પૌદ્ગલિક કર્મના વિશિષ્ટ અને અતિવિસ્તૃત વર્ણન પરથી એવી માન્યતા સેવે છે કે જૈનદર્શન-સંમત કર્મ તો પૌદ્ગલિક હોઈ મૂર્ત છે અને જૈનદર્શનસંમત આત્મા તો તેથી વિજાતીય હોઈ અમૂર્ત છે જે આમ છે તો અમૂર્ત આત્મા સાથે મૂર્ત કર્મનો કંઈ પણ અસર ઉપજાવે એવો સંખંધ કેવી રીતે ઘટે ? જે વાસના, સંસ્કાર યા ગુણરૂપ કર્મ હોય અને તે અમૂર્ત આત્માનો ધર્મ હોય તો તો તેના ઉપર તેની કોઈક અસર ઉપજાવવાની વાત કલ્પનામાં પણ આવી શકે, ખીજી રીતે નહિ આવી ઇતર દાર્શનિકોની જૈનદર્શન વિશેની ધારણાને સામે રાખી ગ્રંથકારે તેના જવાબમાં દાખલો આપી સમજાવ્યું છે કે મૂર્તની અમૂર્ત ઉપર પણ ઉપવાત-અનુગ્રહરૂપ જે અસર થાય છે તે અનુભવસિદ્ધ છે મઘ એ મૂર્ત વસ્તુ છે. ઔષધ પણ મૂર્ત છે. એવાં મૂર્ત દ્રવ્યના ઉપયોગની અસર વિજ્ઞાન જેવા અમૂર્ત ભાવ ઉપર થાય છે કેફી ખીણાથી વિજ્ઞાન અને તેની શક્તિ આવૃત્ત થઈ ઉપવાત પામે છે, તો સાત્ત્વિક ઔષધ આદિના સેવનથી વિજ્ઞાન અને તેની શક્તિને પુષ્ટિ પણ મળે છે. જે આવો અનુભવ છે તો અમૂર્ત આત્મા ઉપર મૂર્ત દ્રવ્ય-કર્મની અસર

થવા વિશે મદેહને અવકાશ જ નથી આ રીતે બ્રથકરિ જૈન દર્શનની અમૂર્ત આત્મા અને મૂર્ત કર્મના સબધ વિશેની માન્યતા અને પરસ્પર થતી અસર વિશેની માન્યતાનો ખુલાસો કર્યો છે

પરંતુ જો આપણે આત્મવાદી પ્રત્યેક દર્શનની માન્યતાના મૂળ સુધી જઈ સ્વતંત્રપણે વિચારીએ તો જણાયા વિના નહિ ગહે કે વસ્તુતઃ દરેક દર્શનમાં અમૂર્ત આત્મા અને મૂત દ્રવ્ય કર્મસ્થાનીય કોઈ ને કોઈ વિજાતીય દ્રવ્ય યા તત્ત્વનો સબધ જૈનદર્શન જેવો જ સ્વીકારાયેલો છે સાધાભેદ, પ્રક્રિયાભેદ હોવા છતાં દરેક આત્મવાદી દર્શનના મૂળમાં ચેતન અમૂત અને અચેતન મૂર્તનો પરસ્પર પ્રભાવકારી સબધ સ્વીકારાયો જ છે, કેમકે, તે વિના કોઈ દર્શન આગળ વધી શકતુ જ નથી હા ત પ્રથમ વેદાંતદર્શન છંદો મૂળે એક બ્રહ્મનુ નાનારૂપે સર્જન કે નાનારૂપે પ્રતિભાસ માનના પંચિજ્ઞાનવાદી વેદાંતીઓ કે વિવર્ત વાદી વેદાંતીઓ બ્રહ્મની શક્તિ, ક્ષીલા, અવિદ્યા કે માયા રૂપે જે વસ્તુ સ્વીકારે છે અને જેને નેઓ અનિર્વચનીય કે વિલક્ષણ કહી દ્વંદ્વમા પતાવે છે તે માયા કે અવિદ્યા ચેતન બ્રહ્મથી વિજાતીય હોઈ અચેતન જ છે, એટલું જ નહિ, પણ તે એક પ્રકારનું દ્રવ્ય છે તેથી જ તે જીવ અજીવરૂપ મમત્ર સૃષ્ટિનું ઉપાદા યા નિમિત્ત બને છે અને તેને ક્ષીણે સૃષ્ટિ હંદ્રિયગમ્ય પતુ બને છે એ જ વિજાતીય તત્ત્વ મૂલાવિધાને નામે જાણીતું છે, જે ખરી રીતે સાવાત્મક એક વસ્તુ જ છે

માખ્ય યોગદર્શનનું નકૃતિ દ્રવ્ય પ્રધાન તરીકે જાણીતું છે તે અમૂર્ત અને ચેતન એવા પુરુષ કંઠતા વિજાતીય નેમજ ત્રિગુણાત્મક હોઈ મૂર્ત છે પ્રધાનનું કાય ખુદ્ધિ તત્ત્વ એ પણ આત્મિક મૂત દ્રવ્ય છે પ્રત્યેક પુરુષનો પ્રધાન સાથે અને ખુદ્ધિ તત્ત્વ સાથે સબધ અનિવાર્ય છે એટલે માખ્ય યોગદર્શનને પણ મૂર્ત અને અમૂર્તનો સબધ અનિવાર્ય પણે માનવો જ પડે છે

ન્યાય-વૈશેષિકદર્શન પણ પ્રત્યેક અમૂર્ત જીવ સાથે મૂર્ત મનનો સંબંધ માન્યા સિવાય કાંઈ ઉપપત્તિ કરી શકતાં નથી. એ જ સ્થિતિ પૂર્વમીમાંસકની છે. હવે રહ્યું બૌદ્ધદર્શન. તે અમૂર્ત નામ એટલે ચિત્ત અને મૂર્ત એવા રૂપનો વાસ્તવિક સંબંધ સ્વીકારીને જ આધ્યાત્મિક ચર્ચા કરે છે. આ રીતે પ્રત્યેક જૈનેતર દર્શનની આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાનું ઊંડું નિરીક્ષણ કરતાં એટલી વસ્તુ સર્વસામાન્યપણે ફલિત થાય છે કે દરેક આધ્યાત્મિક ચેતન એવા અમૂર્ત તત્ત્વ સાથે અચેતન એવા મૂર્ત દ્રવ્યનો સંબંધ સ્વીકારે જ છે, જે જૈનદર્શનસંમત પૌદ્ગલિક કે મૂર્ત કર્મ અને અમૂર્ત આત્માના સંબંધ જેવો જ છે.

આ પ્રમાણે બધાં જ આત્મવાદી દર્શનોમા મૂર્તામૂર્ત (જડ-ચેતન) સંબંધની માન્યતા કોઈ ને કોઈ રૂપે સમાન હોવા છતાં બાજુ માત્ર જૈનદર્શન જ પૌદ્ગલિક મૂર્ત કર્મનો અમૂર્ત આત્મા સાથે સંબંધ સ્વીકારતું હોય અને બીજું કોઈ તેમ ન માનતું હોય એવી માન્યતા રૂઢ થવાનું કારણ એ છે કે જૈનદર્શને પૌદ્ગલિક કર્મનું સ્વરૂપ એટલા લબાણથી અને એટલી ગિવિધતાથી તેમજ એટલી સ્થૂળ દલીલોથી વર્ણવ્યું છે કે તેને વાંચનાર હરકોઈના મન ઉપર મુખ્ય છાપ એ જ પડે કે જૈનદર્શન મૂર્ત કર્મની માન્યતામા જ રચ્યુપચ્યુ છે. તેથી ઝિલટું, બીજાં દર્શનોના કર્મસંબંધી વર્ણનમા જ્યાં જુઓ ત્યાં એક જ આશય તરતો જણાશે કે કર્મ એટલે વાસના, સંસ્કાર કે અજ્ઞાન જેવા અમૂર્ત ભાવો જ્યાં જ્યાં દર્શનાન્તરના વર્ણનમાં એવા અમૂર્ત ભાવોની ઉપપત્તિ માટે કોઈને કોઈ દ્રવ્યની કે સ્વતંત્ર પદાર્થની કલ્પના કરવી પડી છે ત્યાં ત્યાં તેમણે એવા પદાર્થને કર્મ નામે ન ઓળખાવતા બીજા જ કોઈ મૂલાવિધા, માયા, શક્તિ, લીલા, પ્રધાન, બુદ્ધિ, મન કે રૂપ જેવા નામોથી ઓળખાવેલ છે. આથી બધાં દર્શનોની એક પ્રકારે સમાન માન્યતા હોવા છતાં એની સમજણ

અધૂરી રહે છે એ જ અધૂરી મમજલુને ધ્યાનમાં રાખી શ્રદ્ધાકારે
ગા પદ માં સમાધાન કર્યું છે

અત્યાગ સર્ગી મૂર્ત કર્મ અને અમૂર્ત આત્માના સંબંધની
વાત થઈ, પણ કર્મના વિચારમાં એ એક સૂળ બાજુ છે એની
સૂક્ષ્મ બાજુ એ ભાવ કર્મ છે અજ્ઞાન, મોહ, અવિદ્યા અને તેમાથી
નીપજતા રાગ-દ્વેષ એ બધા પચિણ્ણામો ભાવ કર્મ છે આવા ભાવ
કર્મ દરેક દર્શને સ્વીકાર્યા છે એ જુદી વાત છે કે કોઈ એને
આત્મગત કહે, કોઈ બુદ્ધિગત કહે, કોઈ અતઃકણ્ઠગત કહે કે
કોઈ ચિત્તગત કહે આ તો તેને દર્શનની પરિક્ષાવાનો અને
વિચારસરણીનો પ્રશ્ન છે તેથી જ્યારે શ્રદ્ધાકારે એમ કહ્યું કે કર્મનો
સંબંધ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને કથાય આદિથી થાય છે ત્યારે તેમણે
સર્વદર્શી ભાષાગણુ માન્યતા જ રજૂ કરી છે એમ મમજલુ

છટ્ટા મુદા વિશે કાર્તિક વિગતે ખુલાસો કરવો જરૂરી છે
ગાથા ૧૧ની સમજૂતીમાં બધા મોક્ષના ઉપચરિત-અનુપચરિતપણા
બાબત થોડીક દાર્શનિક ચર્ચા તો કરવામાં આવી જ છે અને તેનો
સહેજ વિસ્તાર કરી મમજલુવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે ચેતનના
કૂટસ્થનિત્યત્વ અર્થાત્ અપરિણામિત્વને મક્કમપણે વળગી રહેનાર
એક તો છે પુરુષબદ્ધત્વવાદી સાખ્ય યોગદર્શન અને બીજુ છે પુરુ
ષેકત્વ યા બ્રહ્મેકત્વવાદી કેનલાઢૈતદર્શન આ બંને દર્શનની વિચાર
ધારા એવી છે કે તે બધા અને મોક્ષના સ્વરૂપનો તથા તેના
કારણોનો પુરા અને સ્પષ્ટ વિચાર તો કરે છે, પણ એ બધા મોક્ષનો
તથા તેના કારણોનો પુરુષ યા બ્રહ્મ સાથે કશો જ વાસ્તાવિક
સંબંધ ઘટાવવાની વિરુદ્ધ છે તેથી તેમને પોતપોતાની વિચાર-
સગળી મુજબ બધા મોક્ષ અને તેના કારણ કા તો પ્રધાનગત
યા બુદ્ધિગત અને કા તો માયિક અતઃકણ્ઠગત માનવા પડે
તે જ સાથે પુનઃ અને મક્કમ એ બધા મોક્ષ વ્યવહારગતા ઠાય તો તેને
ઓપચારિક કે અવાસ્તવિક કહી હરકોઈ રીતે તેના અલિપ્તપણાને

યુક્તિથી સાચવી લે છે. એ કે ન્યાય-વૈશેષિકદર્શન પણ આત્માને કૂટસ્થનિત્ય તો કહે છે, છતાં તેમાં ખંધ-મોક્ષ અને તેના કારણોનું અસ્તિત્વ અનુપચરિત અર્થાત્ વાસ્તવિકરૂપે માને છે. કૂટસ્થનિત્યપણું માનવું અને ખંધ-મોક્ષ આદિ અનુપચરિત માનવા એ દેખીતા કે શાબ્દિક વિરોધનો પરિહાર તે દર્શન ગુણ-ગુણી કે ધર્મ-ધર્મીના મેઢ સ્વીકારીને કરે છે. તે કહે છે કે મિથ્યાજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ આદિ તેમજ સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ ગુણો એ આત્માના છે, પણ તેનાથી જુદા છે એટલે તેના ઉત્પાદ-વિનાશને ક્ષીધે કંઈ આત્માની કૂટસ્થનિત્યતામાં ખાધ આવતો જ નથી. વેદાન્તદર્શનની જે રામાનુજ, મધ્વ કે વલ્લભ આદિ શાખાઓ છે તે ખધી કેવલાદ્વૈતની પેઠે કૂટસ્થનિત્યતાને કટ્ટરપણે વળગી નથી રહેતી, એટલે મેઢ કે પરિણામનો આશ્રય લઈ છેવટે જીવોમા ખંધ-મોક્ષ અને તેનાં કારણોનાં અસ્તિત્વને ઉપચરિત ન માનતાં જૈનદર્શનની જેઠે અનુપચરિત જ માને છે. બૌદ્ધદર્શન કૂટસ્થનિત્યત્વ તેમજ પરિણામિનિત્યત્વનો વિરોધ કરે છે અને ક્ષણ-વાદ સ્વીકારે છે. તેમ છતાં તે સંતતિનિત્યત્વવાદી છે. એટલે તેને પણ સંતતિમાં ખંધ-મોક્ષ અને તેનાં કારણોની વાસ્તવિકતા સ્વીકારવામા કંગો જ ખાધ આવતો નથી.

પ્રસ્તુત દોષોનું સ્વરૂપ અને તે વિશેના ચિંતનની
વિધિ વગેરે

તત્થાભિસ્સંગો खलु रागो अप्पीइलक्खणो दोसो ।

अन्नाणं पुण मोहो को पीडइ मं दढमिमेसिं ॥ ५९ ॥

नाऊण तओ तव्विसय-तत्त-परिणय-विवाग-दोसे त्ति ।

चिंतेज्जाऽऽणाइ दढं पइरिक्के सम्ममुवउत्तो ॥ ६० ॥

गुरु-देवया पमाणं काउं पउमासणाइठाणेणं ।

दंसमसगाइ काए अगणंतो तग्गायऽब्झप्पो ॥ ६१ ॥

ગુરુદેવયાહિ જાયદ અણુગદ્ધો અંગિયસ્સ તો સિદ્ધી ।
 एसो य तन्निमित्तो तद्वाऽऽयभावाओ विभ्रेओ ॥ ६२ ॥
 જહ ચેવ મતરયણાદ્દહિં વિહિસેવગસ્સ મન્વસ્સ^{૩૪} ।
 उवगाराभावम्मि वि तेसिं होइ त्ति नह एमो ॥ ६३ ॥
 ઠાણા કાયનિરોહો તક્ષારીસુ बहुमाणभावो य ।
 दसा य अगणणम्मि वि वीरियजोगो य इट्ठफलो ॥ ६४ ॥
 તગાયચિત્તસ્સ તહોવઓગઓ તત્તમાસણ હોદ્ધ ।
 एय एत्थ पहाण अग खलु इट्ठसिद्धीए ॥ ६५ ॥
 એય છુ તત્તનાણ અસપ્પવિત્તિ-વિણિવિત્તિસજ્જનગ ।
 धिरचित्तगारि लोगदुगसाहग यिति समय-नू ॥ ६६ ॥
 ધીરાગમ્મી તત્ત તાસિં ધિતેજ્ઞ સમ્મબુદ્ધીએ ।
 ૩૫કલમલગમસસોણિયપુરીસકકાલપાય તિ ॥ ૬૭ ॥
 રોગજરાપરિણામ નરગાઢવિવાગસગય અહવા ।
 चलरागपरिणय जीयनामणविवागदोस त्ति ॥ ६८ ॥
 અત્થે રાગમ્મિ ઇ અજ્જનાઢ્ઠદુક્કસયસકુલ તત્ત ।
 गमणपरिणामजुत्त कुगडविवाग च चित्तेज्जा ॥ ६९ ॥
 દોસમ્મિ ઇ જીવાણ વિભિત્તય એવ પોગ્ગલાણ ચ ।
 अणवद्विय परिणद विवागदोस त परलोए ॥ ७० ॥

૨૪ મવસ્સ પાઠ પ્રતિમા છે > અષ્ટદશિએ બરાબર નથી

૩૫ સામ્યદારિદ્રા (૪૩)ની જેઠે નેન પ્રાકૃત મયોમા દલ્લ
 રાખે તે પ્રયોજ્યેલો છે ન રત્ત તે ઉપરાત 'દલ્લમલ' રાખે પણ
 નેન પ્રાકૃત મયોમા પ્રયુક્ત છે (જુઓ પાઠઅસદ્મદબ્ધુવે તથા
 અર્ધમાગધી' ૩૧૫)

ચિંતેજ્ઞા મોહમ્મી ઓહેણં તાવ વત્થુણો તત્તં ।

ઉપ્પાય-વચ્ચ-ધુવજુવં અણુહવજુત્તીએ સમ્મં તિ ॥ ૭૧ ॥

નાભાવો ચ્ચિય ભાવો અણ્ણસંગેણ જુજ્જઈ કયા વિ ।

ન ચ ભાવોઽભાવો યલ્લુ તહાસહાવત્તભાવાઓ ॥ ૭૨ ॥

એયમ્સ ડ ભાવાઓ નિવિત્તિ-અણુવિત્તિજોગઓ હોંતિ ।

ઉપ્પાયાઈ નેયં અવિકારી અણુહવવિરોહો ॥ ૭૩ ॥

આણાએ ચિત્તણમ્મી તત્તાવગમો નિબ્બોગઓ હોઈ ।

માવગુણાગરવહુમાણઓ ચ કમ્મક્કલઓ પરમો ॥ ૭૪ ॥

પઈરિક્કં વાઘાઓ ન હોઈ પાણેણ જોગવસિયા ચ ।

જાયઈ તહા પસથા હંદિ અણ્ણમત્થજોગાણં ॥ ૭૫ ॥

ડવઓગો પુણ એત્થં વિન્નેઓ જો સમીવજોગો ત્તિ ।

વિહિયકિરિયાગઓ યલ્લુ અવિતહભાવો ડ સવ્વત્થ ॥ ૭૬ ॥

એવં અભાસાઓ તત્તં પરિણમય ચિત્તથેજ્ઞં ચ ।

જાયઈ ભાવાણુગામી સિવસુહસંસાહગં પરમં ॥ ૭૭ ॥

અર્થ—તેમાં (દોષોમાં) રાગ એ આસક્તિ છે, દ્વેષ અપ્રીતિરૂપ છે અને મોહ એ અજ્ઞાન છે. ‘ આમાંથી મને દૃઢપણે કયો પીડે છે ’ એ બાણી — સમગ્ર તે દોષોના વિષયોનું સ્વરૂપ, પરિણામ અને વિપાકદોષોનું એકાંતમાં એકાદ થઈને શાસ્ત્રાનુસાર સમ્યક્ પ્રકારે ચિંતન કરવું. (૫૬-૬૦) તેના આ રીતે :—

ચિંતનીય વિષયોમાં મન પરોવીને અર્થાત્ અંતર્મુખ થઈને શુરુ તથા દેવતાની સાક્ષીએ શરીર પર થતા ડાંસ,

મન્દ્રર વગેરેના ઉપદ્રવોને ગણકાર્યા સિવાય તેમજ પદ્મામન વગેરે આસન લઈ ચિતન કરવું (૬૧)

શુરુ ને દેવતા થકી અનુગ્રહ થાય છે ને તેથી આરભેલ ઠાર્યની સિદ્ધિ થાય છે એ અનુગ્રહ શુરુ દેવતાના નિમિત્તથી તેમજ આત્માના પરિણામથી થાય છે એમ સમજવું (૬૨)

જેવી રીતે મત્ર, રત્ન વગેરેને પોતાને લાભ ન થવા છતાં વિધિપૂર્વક તેની મેવા કરનાર લબ્ય - યોગ્ય હવને ઉપકાર થાય છે, તેવી રીતે અહીં સમજવું, અર્થાત્ શુરુ દેવતાને પોતાને ઉપકાર ન થવા છતાં તેના નિમિત્તે તેના યોગ્ય ઉપામકને લાભ થાય જ છે (૬૩)

સ્થાન અર્થાત્ આસનબધથી શરીરની ચેટાને અવરોધ થાય છે, તે કાયનિરોધ કરનાર પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટે છે અને હવજતુના ડબને ન ગણકારવામા ઇદ દ્વજ આપનાર વીર્યયોગ અર્થાત્ શક્તિનો ઉત્લાસ પ્રગટે છે (૬૪)

ચિતનીય વિષયમા દત્તચિત્ત હોય તેને તેવા એક જ પ્રકારના ઉપયોગને લીધે વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભાસે છે એ જ મત્ય લાન આ યોગમાર્ગમા ઇદસિદ્ધિનું મુખ્ય અંગ છે (૬૫)

એ જ તત્ત્વજ્ઞાન મિથ્યાપ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ કરાવનારુ, ચિત્તને સ્થિર કરાવનારુ તેમજ આ અને પર બન્ને લોકમા ઉપકારક છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે (૬૬)

ત્રીમા રાગ હોય તો ધ્યાતા મમ્યમ્બુદ્ધિથી એ ગીતે

ચિંતવે કે સ્ત્રીકલેવર ઉદ્ધરમળ, માંસ, રુધિર, પુરીષ ને હાડપિંજરનું બનેલું છે. (૬૭)

એ જ રીતે તે કલેવર રોગ ને જરામાં પરિણામ પામનારું. નરક આદિ કટુક વિપાકને આપનારું ને ચંચળ રાગમાં પરિણામ પામે એવું છે; એટલું જ નહિ, પણ અંતે જીવનનો નાશ કરાવનાર વિપાકદોષ પણ એમાંથી સંભવે છે. (૬૮)

જો અર્થમાં રાગ થાય તો તેનું તત્ત્વ એ રીતે ચિંતવવું કે તે ઉપાર્જન-રક્ષણ આદિ અનેક દુઃખોથી સંકુલ, વિનાશપર્યવસાયી ને દુર્ગતિરૂપ ફળ આપનાર છે. (૬૯)

જો દ્વેષભાવ હોય તો ધ્યાતા ચિંતવે કે જડ ને ચેતન ભિન્ન છે, તેમનું પરિણામ અસ્થિર છે અને પરલોકમાં એ દ્વેષનો વિપાક અનિષ્ટ છે. (૭૦)

મોહના વિષયમાં ધ્યાતા પ્રથમ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમ્યક્-પણે અનુભવ અને યુક્તિથી સામાન્ય રીતે એમ ચિંતવે કે તે ઉત્પાદ, વિનાશ ને ધ્રોવ્યયુક્ત છે. (૭૧)

અતિપ્રસંગને લીધે અભાવ એ ભાવરૂપ ઘટી શકે નહિ. તે જ રીતે ભાવ પણ અભાવરૂપ ન જ ઘટી શકે, કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ જ તે પ્રકારનો છે. (૭૨)

વસ્તુમાં પારમાર્થિકરૂપે નિવૃત્તિ અને અનુવૃત્તિનો સંબંધ હોવાથી અર્થાત્ દરેક વસ્તુમાં કાંઈક ફેરફાર થતો હોવા છતાં કાંઈક તત્ત્વ કાયમ રહેતું હોવાથી ઉત્પાદ-વિનાશ-સ્થિરતા એ ત્રણ હોય જ છે. કેવળ અવિકારી એટલે

કે કોઈ પણ ફેરફાર વિનાની એવી કૃતસ્વ વસ્તુ માનવી એ
તો અનુભવવિરુદ્ધ છે (૭૩)

ચાત્રાનુમાર ચિંતન કરવાથી તત્ત્વનો યોગ અવશ્ય
-થાય છે અને ગુણસમુદાયનું ભાવથી બહુમાન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ
ક્રમલક્ષ્ય થાય છે (૭૪)

જે યોગના અભ્યાસી ન હોય એવાઓને એકાત્મા
ચિંતન કરવાથી મોટે ભાગે ડોઈ યાદાત - વિક્ષેપ આવતો
નથી જિલકુ, એથી તો પ્રગત્ત એવા યોગ પર ખરેખર ઘાબૂ
લાગે જ છે (૭૫)

અહીં 'ઉપયોગ' પદનો 'ઉપ = સમીપ' અને
યોગ = વ્યાપાર' એવો અર્થ હોતા શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયામા
અને સર્વાન્ અવિતલ - માથો ભાવ રાખવો એમ દર્શિત
થાય છે (૭૬)

આ ગીતે અભ્યાસથી ભાવાનુમાર્ગી તત્ત્વપરિણતિ અને
ઉત્કૃષ્ટ ચિંતનધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, જે પગ્મ મોક્ષસુખના સાધક
અને છે (૭૭)

સમજૂતી—ગા ૫૬ થી ૫૮ સુધીમા પ્રામગિક ચર્ચા કરી
અથકારે યોગમાર્ગના ઉમેદવાગ મોટે એની માધનાના પ્રકાર લેખે
જે તરેહની ભાવના—વિચારણા—ચિંતનનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તેમાથી
પહેલા પ્રકારની ભાવનાને લગતુ વસ્તુ ગાથા ૫૮ થી ૭૭ સુધીમા
આવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારની ભાવનાને લગતુ વસ્તુ ૭૮ થી
૮૦ સુધીમા આવે છે પહેલા પ્રકારની ભાવનાનું નિરૂપણ કરતાં
અથકાર પ્રથમ રાગ, દ્વેષ અને મોહનું સ્વરૂપ દર્શાવી કહે છે કે
સાધકે એ દોષોમાથી કયો દોષ મળજાય છે કે પ્રધાનપણે પોતાને
દખાવે છે એ સમજી લેવું અને ત્યારબાદ જ નેણે એ દોષો

વિશે ઊંડું ચિંતન કરવું. એ ચિંતન કઈ કઈ રીતે કરવું એનું તાદૃશ ચિત્ર સાધક સમક્ષ રજૂ કરવાની દૃષ્ટિથી ગ્રંથકારે તેને લગતા અગત્યના મુદ્દાઓનું વિવરણ કર્યું છે જે હઝી ગાથા સુધી ચાલે છે. તે આ પ્રમાણે : ગુરુ ને દેવતાની સાક્ષીએ પદ્માસન આદિમાથી કોઈ પણ આસન વાળી એકાંતમાં બેસવું અને ડાંસ, મસ્તક જેવાં જંતુઓના ઉપદ્રવને ગણુકાર્યા સિવાય ચિંત્ય વિષયમાં ક્ષીન થઈ અને યથાવત્ ઉપયોગ રાખી શાસ્ત્રાનુસાર રાગ, વ્રેષ અને મોહના વિષયોનું સ્વરૂપ, તેના પરિણામો અને તેના વિપાકદોષો એ બધાંનું સ્થિર અને યથાવત્ ચિંતન કરવું.

ગુરુ કે દેવતાને સાક્ષી રાખવાથી શો લાભ અને તે લાભમાં સાધકનું પોતાનું કર્ત્વ્ય કેટલું અને ગુરુદેવતાનું કર્ત્વ્ય કેટલું એ વસ્તુ ગ્રંથકારે ગાથા ૬૨-૬૪માં નિરૂપી છે. તે કહે છે કે સાધક ચિંતન કરતી વખતે ગુરુ કે દેવતાને સાક્ષીરૂપે સામે રાખે તો તેઓના અનુગ્રહ પામે અને તેથી ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય. આ મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે સાધક ઉપર અનુગ્રહરૂપ જે અસર થાય છે તેમાં ગુરુ ને દેવતા તો માત્ર નિમિત્ત - ખહિરંગ કારણ છે, જ્યારે એ અસરનું મુખ્ય - અંતરંગ કે ઉપાદાન કારણ તો એની પોતાની સમુચિત ભાવશુદ્ધિ છે. જેમ કોઈ યોગ્ય માણસ મંત્ર કે ચિતામણિ રત્ન જેવી કળપદ્ધ મનાતી વસ્તુઓની વિધિપૂર્વક ઉપાસના કરે છે ત્યારે એ ઉપાસક દ્વારા તે મંત્ર આદિને કશો લાભ નથી થતો, તેમ છતાં તે મંત્ર આદિ દ્વારા યોગ્ય ઉપાસકને ઇષ્ટ લાભ થાય જ છે. તેમ ધ્યાનપરાયણ વ્યક્તિ ગુરુ કે દેવતાને સાક્ષી રાખી ચિંતન કરે તો તેના દ્વારા ગુરુદેવતા પર કશો ઉપકાર નથી થતો, છતાં ઉપાસકને તો તેનાથી લાભ થાય જ છે; અર્થાત્ ગુરુદેવતાને સાક્ષી રાખી ચિંતન કરનારના આત્મામાં કોઈ એવો સાત્ત્વિક યા શુભ ભાવ પ્રગટે છે કે તેનાથી તે પોતાના ઇષ્ટની સિદ્ધિ નજીક જલદી

પડે એ જ પાત જલ યોગશાસ્ત્રમા ઈશ્વરના જપથી વિદ્ય દૂર થવાની તેમજ સ્વરૂપલાભ થવાની જે વાત કહી છે તે જ અને અથકારે શુદ્ધ દેવતાને તમે કહી છે ૩૧

ધ્યાન કે ચિંતન કરતી વખતે આગન વાળી બેમણ અને ત્યારે પણ ડાસ જેના જ તુઓના ઉપદ્રવોને ન ગણકાવવા એમ જે ધ્યાન વિધિરૂપે કહ્યું છે તે શા માટે યા તેનાથી શો લાભ એ દર્શાવતા અથકાર કહે છે કે અનેક આસનો પૈકી જે આમન સાધકને વધારે માફક હોય યા જે આસને ધારિત વખત સુધી બેસી ગહેવામા કંટાળો આવતો ન હોય તેવા માધેય અને સ્થિર સુખ આસને બેસવામા પહેલો લાભ કાયનિરોધ છે, એટલે કે, સાધક પોતાના શરીરની હિલચાલ ઉપર કાબૂ મેળવી શકે છે તે અડગપણ મધ્યાય છે શરીરનું અડગપણ સિદ્ધ કરવું એ મુશ્કેલ છે એ સિદ્ધ થતાં એને મુશ્કેલીના વિજયનું મૂલ્ય સમજાય છે આથી સાધકના મનમા આસન સિદ્ધ કરી અડગપણે ધ્યાન કરનાર પ્રત્યે બહુમાનનો ભાવ પણ પ્રગટે છે એ જ રીતે અડગપણ સધાતા જે જ તુઓના ઉપદ્રવમા પણ અમુખ્ય ગહેવાની વૃત્તિ પ્રગટે છે તે સાધકનો એક વીર્યયોગ છે વીર્યયોગ એટલે પુરુષાર્થ હાજરવો તે તેમા મને નેના વિદ્ય આવે છતાં પાછા ન પડવું તે આવી સ્થિરતા અનેક ધારિત પશ્ચિમામે નિપજાવે છે તેથી જ યોગીઓની પરપરા આસનમિદ્ધિ અને પરીપદ્ધત્ય ઉપર ભાર આપતી આવી છે એની નોંધ પત જલિએ (સૂત્ર ૨ ૪૬-૪૮) પણ લીધી છે

ધ્યાન સમયે ચિંત્ય વિષયમા લીન થઈ ચિંતન કરવું એમ જે પ્રથમ સામાન્ય સૂચના કરી છે તેની ખામ અગત્ય સમજવાના અથકાર તેનાની થતા લાખનો અને બીજા વામોની સર

૩૧ તત્ત્વમસ્તદ્યમાત્રમ્ । 'તત્ત્વ પ્રયક્ષનન પિત્તોડ્ય તાતા' માધ્ય ૧ (૧ ૨૮-૨૯)

ખામણીમાં તે લાલની મુખ્યતાનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે સાધક ધ્યાન વખતે પોતાનું ચિત્ત માત્ર ચિંત્ય કે ધ્યેય વિષયમાં જ પડેલી રાખે કે એકાગ્ર કરે તો એના ઉપયોગ—જગૃતિ એ જ વિષયમાં રહે છે અને એથી સાધકને ચિત્તનીય વિષયના ખરા સ્વરૂપનું ભાન ઉદય પામે છે. આધ્યાત્મિક સાધનાના ક્રમમાં જો કોઈ મુખ્ય, પ્રધાન કે અનિવાર્યપણે આવશ્યક એવું ઉપકારક અંગ કે સાધન હોય તો તે તત્ત્વના ખરા સ્વરૂપનું ભાન થવું એ જ છે. સામાનિક વેદનાઓની ઘટમાળ મૂળે તો તત્ત્વના મિથ્યા-જ્ઞાન કે અજ્ઞાનને આભારી છે. એવા મૂળગત આધ્યાત્મિક મિથ્યા-જ્ઞાન, વિષયાસ કે ભ્રમને નિવારવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ તત્ત્વના યથાર્થસ્વરૂપના ભાનમાં છે, અને આવું ભાન ચિત્ત તત્ત્વમાં દીન કે એકાગ્ર થયા સિવાય કદી લાધતું નથી. એકાગ્રતા એ જ તે તે વિષયની જગૃતિ છે. જ્યારે ચિત્ત એકાગ્રતાથી ચિંત્ય વિષયમાં જગૃત થાય ત્યારે તેના ઉપરનું મિથ્યા-આવરણ આપોઆપ સરવા લાગે છે. એને ક્ષીણે સાધક ચિત્ત વિષયના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ભાન કરવા પામે છે.

વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ ભાનથી જે ત્રણ મુખ્ય લાભો થાય છે તે પણ ગ્રંથકાર દર્શાવે છે. જ્યારે ચેતના અને જીવ જેવી આધ્યાત્મિક વસ્તુનું ખરું ભાન પ્રગટે ત્યારે તે નિદ્રા કે હાનિકારક કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં સાધકને રોકે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું આ પ્રથમ અને સ્વાભાવિક પરિણામ છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી ખીલે લાલ એ થાય છે કે તેનાથી સાધકનું મન ‘આ સાચું કે તે સાચું, આ ઠીક કે તે ઠીક’ એવી વિકલ્પબળ યા ડામાડોળ સ્થિતિ છોડી કર્તવ્ય-વિષયમાં સ્થિર અને સુનિશ્ચિત બને છે સ્થિરતાને ક્ષીણે ચિત્તની શક્તિ નિરર્થક ન વેડફાતાં સુરક્ષિત રહે છે ને તેના વિનિયોગ વ્યવહાર કે પરમાર્થ બંને ક્ષેત્રમાં તેમજ જન્મ-જન્માન્તરમાં એક-રખો ઉપકારક બને છે.

૬૦મી જાથામા રામ, દ્વેષ અને મોહના વિષયોનું સ્વરૂપ, તેના પરિણામો તથા તેના વિપાકદોષો સાધકે એકાતમા એકાગ્ર પણે ચિંતવવા એમ સામાન્ય ગીતે સૂચવેલું છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે અથકાર ઉદાહરણો આપી તે બધું કેવી કેવી રીતે ચિંતવવું એ દર્શાવતા પ્રથમ રાજના વિષય તરીકે બાણીતી બે બાબતો લઈ તે વિશેષકરે છે—(૬૭-૬૮) ત્યાં બાહ્ય દેવતા અને પછી મોહના વિષયને લઈ તે બાબત પણ ચર્ચા છે.

આપણો સવમામા ય અનુસવ એ છે કે પ્રાણીમાન, વિગેષ કરી મનુષ્ય, કામસંજ્ઞા અને પરિબ્રહ્મસંજ્ઞાથી મૂર્છિત બને તે આ બે સંજ્ઞાઓ વાગમાગત ગીતે એટલી બધી પ્રબળપણે કામ કરતી હોય છે કે તેના વેગમા માણુષ્ય જે વસ્તુમા રાગી કે અનુરક્ત બન્યો હોય તેનું બહુ સ્વરૂપ, તેના પરિણામો અને જો તે ભોગવવાના વિપાકો એ બધું બૂલી જાય છે તેથી જે વસ્તુમાં કામ-મંજ્ઞા અને અર્થસંજ્ઞા ઉલ્લસે છે તે જ વસ્તુ હાખલા તરીકે લઈ અથકાર તે બાબતમા કેમ ચિંતવવું એ એક પદાર્થપાઠ્યે સાધક ગમણ રજૂ કરે છે,

અથકાર કહે છે કે યોગમાર્ગના ઉમેદવાર પુરુષ હોય ને તેનું મન પ્રવચ્ચકારવગ ચા પરિસ્થિતિવશ કામાકુળ બને અને જો કે તેના બીજા કોઈ પણ કામવૃત્તિના સાધન બાહ્ય આકર્ષાય તો તે વખતે સાધકે આકંષણના એ વિષયની બાબતમા મમજુહિથી - વિવેકજુહિથી પણ બાબત ચિંતવવી એક તો એ આકર્ષક વિષયનું સ્વરૂપ બીજું તેનું પરિણામ અને ત્રીજું તેના વિચારદોષ સ્વરૂપનું ચિંતા કરતાં સાવકે એમ ચિંતવે કે સુકા લાગુ ગરીર પણ છે ના નો માત્ર કલમલગ-ઉદરમગ મામ, ગ્રામ્યાદિ બનેતું છે તે જમે નેટવું નીરોગી અને તાન્ત્રિકમયન રોય નો પણ ને કયાંક રોગવસ્ત અને જરાજીવ વવાનું એ જ રીતે તે ગામવર્ષ છતાં છેડે અસ્થિત ગામમા પરિણમે છે શરીરમાં

આસક્ત અનેલ વ્યક્તિ જ્યારે તેની પાછળ ખુવાર થાય છે ત્યારે તેને વર્તમાન જન્મમાં અનેક કટુ વિપાકો ભોગવવા પડે છે; એટલું જ નહિ, પણ જન્માંતરમાંય ભોગવવા પડે છે.

સાધક ધન આદિ પરિગ્રહ લાણી લલચાય ત્યારે ચિંતવે કે પરિગ્રહનું સ્વરૂપ ઊપાર્જન, રક્ષણ વગેરેમાં આવી પડતાં સંકટો સંકટોથી સંકુલ હોય છે; તેનું પર્યાવસાન છેવટે નાશમાં જ છે અને તેમા સેવેલી આસક્તિના પ્રમાણમાં તે દુર્ગતિનું પણ નિમિત્ત બને છે.

જ્યારે સાધકના મનમા કોઈના પ્રત્યે એક અથવા બીજ કારણે દ્વેષ કે અપ્રીતિ ઊપજે ત્યારે તે અપ્રીતિના વિષયને લગતાં સ્વરૂપ આદિને ચિંતવે. કેટલીક વાર અપ્રીતિ કે દ્વેષ કોઈ જીવ પ્રત્યે આવિર્ભાવ પામે છે તો કેટલીક વાર જડ વસ્તુ પ્રત્યે પણ તે પ્રગટે છે. ગમે તે વસ્તુમાં દ્વેષ અનુભવાતો હોય તોય સાધકે ચિંતવવું કે છેવટે તે વસ્તુ પોતાથી સિદ્ધ છે, તેની સાથે પોતાને કોઈ કાયમી લેવાદેવા નથી. જેના પ્રત્યે દ્વેષ થતો હોય તે વસ્તુ અંતે તો અસ્થિર જ છે. એવી અસ્થિર વસ્તુ પ્રત્યે દ્વેષ કેળવવો તે અસ્થાને છે. દ્વેષનો સંસ્કાર ચિત્તમાં પોષાતો રહે તો છેવટે આ જન્મની પેઠે જન્માંતરમાં પણ એ કટુક વિપાકનું કારણ બને જ છે.

વ્યવહારની ચાલુ ભાષામા મોહનો અર્થ આસક્તિ કે રાગ લેવાય છે, પણ શાસ્ત્રીય વ્યવહારમાં રાગ જુદો ગણાવાતો હોઈ મોહનો અર્થ અજ્ઞાન, સંશય કે ભ્રમરૂપે લેવાય છે. જ્યારે સાધકના મનમાં જડ કે ચેતન કોઈ પણ ચિંત્ય વસ્તુના સ્વરૂપ વિશે મોહ ઉદય પામે અર્થાત્ તેને ખરું સ્વરૂપ જાણવામાં મૂંઝવણ થાય ત્યારે તેણે વસ્તુમાત્રનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રોવ્ય-યુક્ત છે એમ અનુભવ અને યુક્તિ—તર્ક કે અનુમાનથી યથાર્થપણે ચિંતવવું. સ્વાનુભવ અને યુક્તિ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ ન હોય

ત્યારે જ તે સવાહી બને છે અને વસ્તુના સ્વરૂપનિર્ણયમા ઉપ
યોગી થાય છે તેથી ગ્રંથકારે બંનેને સાથે સાકળી દર્શાવ્યું છે કે
અભાવ એ કદી સાવ થતો નથી; અર્થાત્ જ વસ્તુ મૂળમા જ કોઈ
રૂપે ન હોય તે સર્વથા નવી થતી નથી એવો આપણો જેમ રોજનો
અનુભવ છે, તેમ યુક્તિ પણ તેનું સમર્થન કરે છે જે મર્વથા
થા યમાથી તદન નવવસ્તુનું નિર્માણ માનવામા આવે તો કદી નહિ
કદપાયેલી એવી અનેક મૌલિક નવી વસ્તુઓ પણ મર્જાય, પણ
એનું બનતું નથી એ જ ગીતે જ વસ્તુ સ્વયંસિદ્ધ હોઈ મૂળથી
જ અસ્તિત્વ ધરાવે ॥ તેનો સર્વથા અભાવ, શોષ કે નાશ થતો
નથી, કેમકે સ્વતંત્ર સિદ્ધ વસ્તુનો કોઈ ને કોઈ રૂપે અસ્તિત્વ
ધરાવવાનો સ્વભાવ જ છે વસ્તુતત્ત્વનું આનુ સ્વરૂપ હોવાથી તેનું
કોઈ ને કોઈ રૂપે સાતત્ય—અનુવર્તન અને કોઈ ને કોઈ રૂપે
નિવૃત્ત—પરિવર્તન ચાલુ રહે છે, તેથી જડ-ચેતન વસ્તુમાત્રનું
સામાન્ય સ્વરૂપ ઉત્પાદ વ્યય પ્રોવ્યયુક્ત એનું ફલિત થાય છે
જગતમા કોઈ વસ્તુ એવી અનુભવાતી નથી જે મર્વથા
વિકારગ્રહિત યા પરિવર્તનશૂન્ય યા કૂટસ્થનિત્ય હોય

ગાથા ૬૦ મા સૂચવ્યું છે કે ચિંતન શાસ્ત્રાનુસાર કરતું અને
તે પણ એકાન્ત સ્થાનમા અને વળી યથાવત્ ઉપયોગપૂર્વક ચિંતન
કે ભાવના માટેના આ ત્રણે મર્યાદાપાલનના લાભો અનુક્રમે ગાથા
૭૪ થી ૭૬ સુધીમાં દર્શાવવામા આવ્યા છે શાસ્ત્રને અવલગી
વસ્તુસ્વરૂપના ચિંતનનો પ્રારંભ કરવામા આવે તો તેથી અવશ્ય
તત્ત્વબોધ—સત્યનું જ્ઞાન થાય, એટલું જ નહિ, પણ તત્ત્વબોધ
થતા તે તત્ત્વના પ્રરૂપક અને પારમાર્થિક ગુણોના ધારક એવા
પુરુષ પ્રત્યે બહુમાન યા હાર્દિક આદર પ્રગટે ને પરિણામે અત્રિષ્ટા
અને અજ્ઞાનમૂલક કર્મવાસનાનો ક્ષય પણ અવશ્ય થાય

જ્યારે વિવિધ કે વિજનસ્થાનમા બેસી ધ્યાન—ચિંતન
કરવામા આવે ત્યારે મોટે ભાગે તેમા વ્યાધાત કે વિક્ષેપ નથી

પડતો; એટલું જ નહિ, પણ યોગના પ્રાથમિક અભ્યાસીએને તેવા સ્થાનમાં એવી અભ્યાસ કરતાં યોગભૂમિકાઓ ઉપર સારો એવો કાબૂ પણ આવતો જાય છે.

‘ઉપયોગ’ શબ્દનો ભાવ તો તે તે વિષયમાં મનની જાગૃતિ-સેવવી એ જ છે. તે એની વ્યુત્પત્તિમાંથી કેવી રીતે ફલિત થાય છે એ દર્શાવતાં શ્રંથકાર કહે છે કે ‘ઉપયોગ’ પદમાં બે અંશ છે- ‘ઉપ’ અને ‘યોગ’. ‘યોગ’નો અર્થ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યો છે, ‘ઉપ’નો અર્થ સમીપ છે. તેથી ‘ઉપયોગ’ શબ્દનો સળંગ અર્થ એ થયો કે ‘યોગનું સામીપ્ય’ એનો જ વિશેષ ફલિતાર્થ એ થયો કે માનસિક, વાચિક, કાયિક એવા બધા જ જીવનવ્યવહારોમાં યોગની દૃષ્ટિએ જે જે કર્તવ્યનું વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તે બધાં જ કર્તવ્યોમાં અસ્ખલિતપણે પ્રવર્તવું.

પહેલા સાધનના પ્રકાર લેખે બે જાતની ભાવના અર્થાત્ ચિંતનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. એમાંથી બીજી ભાવનાનું વર્ણન કર્યા પહેલા પહેલી ભાવનાના ઉપસંહારરૂપે તેનું ફળ દર્શાવતા શ્રંથકાર કહે છે કે ગાથા ૬૦ થી ૭૬ સુધીમાં જે રીતે ભાવના કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે રીતે અભ્યાસ કરવાથી તત્ત્વનું સ્વરૂપ અંતરમાં હિતરે છે ને એથી ચિત્તમાં એવી સ્થિરતા પ્રગટે છે જે પરિણામે પરમાર્થલક્ષી અને મુક્તિપ્રદ નીવડે છે.

ચિતનનો બીજો પ્રકાર

અહવા ઓહેણં ચિય મણિયવિહાણાઓ ચેવ ભાવેજ્જા ।

મત્તાહણસુ મિત્તાહણ ગુણે પરમસંવિગ્ગો ॥ ૭૮ ॥

સત્તેસુ તાવ મેત્તિ તહા પમોયં ગુણાહિણસું તિ ।

કરુણામઙ્ગત્થને કિલિસ્સમાણાવિણીણસુ ॥ ૭૯ ॥

ણ્ણો ચેવેત્થ કમો ઉચ્ચિયપવિત્તીણ વન્નિઓ સાહુ ।

દ્ધરાઽસમંજસત્ત તહા તહાઽઠાણવિણિઓગા ॥ ૮૦ ॥

અર્થ—અથવા શાસ્ત્રાક્રત વિધાનો પ્રમાણે જ સામાન્ય પતે પરમસવિત્ર વ્યક્તિએ મરત્વ આદિમા મૈત્રી વગેરે શુભોની ભાવના કરવી (૭૮)

૭૯- પ્રથમ તો પ્રાણીમાત્રમા મૈત્રી, અધિક શુભવાળામા પ્રમોદ-પ્રસન્નતા, દુષ્ટી પ્રત્યે કરુણા અને અવિનીત-અસાધ્ય પ્રત્યે માધ્યસ્થ સેવવા (૭૯)

ઉચિત પ્રવૃત્તિનો ઉપર વર્ણવેલ આ જમ યોગ્ય જ છે, અન્યથા, એટલે કે યોગ્ય વિષયમા ભાવનાનો વિનિયોગ ન કરતા ઊલટી રીતે ક્રમ લેવામા આવે તો, તેમા સુમેળરહેતો નથી (૮૦)

સમજૂતી—આધ્યાત્મિક સાધકે ખીજ પ્રકારની ભાવનામા ઉત્કટ મુમુક્ષુપણે મરત્વ આદિમા મૈત્રી આદિ શુભોનુ પુન પુન પર્ગેશીલન કરવુ એમ સૂચવવામા આવ્યુ છે તે કેવી રીતે કરવુ તે દર્શાવતા પ્રથકાઁ યોગાનુસવીઓની સૂચનાને અનુમગી ભાવના ઓના વિષયો અને તેમા ભાવનીય શુભોનો ફેડ પાડતા કહે છે કે પ્રાણીમાત્રમા મિત્રતાની ભાવના કરી મૈત્રી શુભ કેળવવો, પોતાના કરતા શુભમા જે શ્રેષ્ઠ કે ચડિયાતો હોય તેના પ્રત્યે પ્રસન્નતા કેળવી પ્રમોદ શુભ મિષ્ડ કરવો, ક્ષેશ કે દુષ્ટ પામતા પ્રાણીવર્ગનુ દુષ્ટ દૂર કરવાની વૃત્તિ કેળવી કરણુ શુભ સાધવો અને જેને કોઈ પણ ગેને વિનયન કે સુમસ્કાર આપી ન શકાતો હોય એવા અવિનીત કે જડવર્ગ પ્રત્યે તટસ્થતા—મમજણુ પૂર્વક ઉપેક્ષા કેળવી મ-યસ્થતા શુભ પોષવો

જીવન જીવતા સાધકે પ્રવૃત્તિ નો કરવાની ગઠે જ છે, પણ તે પ્રવૃત્તિ ઉચિતપણે કરાય તો જ માધકતા ટકે અને વિકસે તેથી પ્રવૃત્તિની ઉચિતતાની કસોટી લેખે એ જાણુ જરૂરી છે કે મમસ્ત જીવવગ પ્રત્યે કેવા દર્શિણિદુવી સાધક વને તો એના

જીવનવ્યવહાર ઉચિત કહેવાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં અંતકાર કહે છે કે અમે ઉપર જે જે વિષયમાં જે જે ભાવના દ્વારા જે જે ગુણ કેળવવાનો ક્રમ દર્શાવ્યો છે તે જે ક્રમ યોગ્ય છે, એથી ઊલટા ક્રમે જે ભાવના ભાવવામાં આવે તેા જીવનવ્યવહાર ઊલટો ડહોળાઈ જાય છે અને સાધકને પ્રગતિને બદલે અધોગતિ તરફ ધકેલે છે. દા. ન. પોતાના કરતાં કોઈને વધારે ગુણી ભેઈ પ્રસન્ન થવાને બદલે તેના પ્રત્યે અદેખાઈ સેવવામાં આવે યા કરુણા ઊપજે અથવા તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરવામાં આવે તેા બીજાના ગુણોત્કર્ષમાથી આગળ વિકાસ સાધવાનો પદાર્થપાક શીખવાને બદલે ઊલટું પતન થાય. એ જે રીતે અવિનીત પ્રત્યે તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરવાને બદલે પ્રમોદભાવના કેળવવામાં આવે તેા તેથી પોતાનામાં જે એવી જડતા આવે. આ બધી વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જે દીર્ઘદર્શી અને આંતરિક શક્તિઓના વિકાસને હસ્તગત કરનાર અનુભવીઓએ કયો કયો ગુણ કયા કયા વિષયમાં કેવી કેવી ભાવના દ્વારા કેળવવાથી સમગ્ર જીવનચર્યાનું સામંજસ્ય સચવાય છે તે દર્શાવ્યું છે.

આહારનો પ્રકાર અને વિધિ

સાહારણો પુણ વિહી સુક્કાહારો ઇમસ્સ વિન્નેઓ ।

અન્નત્થ ઓયણ્ણો સન્નાસંપક્કરી^{૩૭} મિક્કા ॥ ૮૧ ॥

વળલેવો ધમ્મેણં ઉચ્ચિયત્તં તમ્મયં નિઓગેણ ।

एत्थं अवेक्खियव्वं इहरा जोगो त्ति दोसफलो ॥ ८२ ॥

અર્થ—શુષ્ક આહાર એ પરમસંવિગ્ન માટે સાધારણ વિધિ છે, તેમજ સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા પણ વિહિત છે. આ વિધિ અન્યત્ર ઉપદેશોલ છે. (૮૧)

૩૭ પ્રતિમા ‘સન્નાસંપક્કરી’ એવો પાઠ છે, પણ માત્રા ઘટવી હોવાથી ‘સન્ના’ પાઠ રાખ્યો છે.

લિક્ષા એ પ્રલલેપ જેવી છે એનું ઔચિત્ય અહીં યોગમાર્ગમાં ધર્મની દૃષ્ટિએ વિચારવું જોઈએ, નહિ તો યોગ દોષમાં જ પરિણમે (૮૨)

મમજૂતી—આથા ૮૦ મુધીમાં જે વર્ણન આપ્યું છે તેને મુખ્યપણે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય એક ભાગ યોગીને પોતાની સાધનામાં અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક એવા તત્ત્વજ્ઞાનને લગતો છે, જ્યારે બીજો ભાગ એ તત્ત્વજ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારવાના ક્રમ અને પદ્ધતિને લગતો છે સાધક યોગી એક દેહધારી અન્ય માનવ જેવો માનવ છે, તેથી તેને પણ દેહનું ધાન્ય-પોષણ કરવું પડે છે એવા ધાન્ય-પોષણ વિના દૈહિક જીવન શક્ય નથી બનતું અને દૈહિક જીવન વિના આત્મિક જીવનશુદ્ધિની સાધના પણ થઈ નથી શકતી તેથી યોગી માટે શરીરમાત્રા ચલાવવાના કેટલાક નિયમો એવા ઘડવામાં આવ્યા છે કે જેને ક્ષીધે તેની શરીરમાત્રા ચાલે અને આત્મિક જીવનશુદ્ધિની સાધનામાં ખાધા ન પડે આવા શયન, આસન, આહાર આદિને લગતા વિધિ નિયમો જુદી જુદી પગથીઓમાં કાઢીક અશે જુદા જુદા મળી આવે છે, છતાં એ બધી પગથીઓના આહાર-વિહાર-નિહારને લગતા વિધિ નિયમોનો સૂર એક જ છે કે તે નિયમો જીવનશુદ્ધિની સાધનાને પોષક હોવા જોઈએ પ્રથમ જોઈએ પરંપરાને અનુમતિ સાધકે જીવનમાત્રા કઈ ગીતે ચલાવવી એનું દ્રઢ માનસ સૂચન કરે છે -

૩૮ મ યમારે કિમ્પાદક (અદક પ)માં કિમ્પાના સવપ્રપત્કરી પોષકી અને વૃત્તિ એવા ત્રણ ભેદો દરી તેમાં કિમ્પાના સવપ્રપત્કરીનો સમાવેશ સૂચવેલ છે જેમાંથી પહેલો ભેદ ચાની માટે નિષેધ છે અને તેને સવપ્રપત્કરી નામે ઓળખાવેલ છે આચાર્યનું દરવેશતિક આદિ આત્મભાગ અને ઉચ્ચશક્તિનું અન્ય અનેક નાના મોટા પ્રદેશોમાં કિમ્પાને લગતા દોષ ઝોનું વધુન મળે છે આપનારે કયા દોષો દાણ કિમ્પા આપવી સમયે કયા દોષો દાણ તે દેવી શું લેવું હોય તે રીતે

તે કહે છે કે યોગીને માટે દેહયાત્રા ચલાવવાની સર્વસાધારણ પ્રથા તો એ છે કે તેણે શુષ્ક-નીરસ આહાર લેવો. જે આહાર શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મનને વિકૃત ન કરે તેને નીરસ જણવો. શુષ્કાહાર લેવાની સામાન્ય પ્રથા હોવા છતાં દરેક દેશ, દરેક કાળ અને દરેક સાધક વ્યાકત માટે એકસરખું ધોરણ ખાંધી ન શકાય. તેથી અંથકારે પોતે જ નિર્વંથ પરંપરામાં ચાલ્યા આવતા આહાર આદિને લગતા બધા ઉત્સર્ગ-અપવાદરૂપ નિયમોનો અને સાધકના માનસનો વિચાર કરી દ્વંદ્વમાં સિક્ષાને લગતી બે મહત્ત્વની સૂચનાઓ કરી છે. તેમાં પહેલી એ છે કે યોગીએ જે સિક્ષા લેવી તેનું બાહ્યરૂપ ગમે તે હોય. છતાં મૂળે તે સર્વસંપત્કરી હોવી જોઈએ. સર્વસંપત્કરીના ભાવ એ છે કે તે સિક્ષા સાધકના વર્તમાન અને ભાવી બન્ને જીવનને શ્રેય લાણી લઈ જનાર હોય, અર્થાત્ તેના જીવનને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઊર્ધ્વગામી બનાવનારી હોય એ જ રીતે એ સિક્ષા આપનાર અને લેનાર બન્નેમાંથી કોઈમાં દોષ પોષનારી ન હોય, પણ બન્નેને ગુણાવહ નીવડે તેવી હોય. બીજી સૂચના એ છે કે યોગીએ જે સિક્ષા લેવી તે ત્રણલેપ જેવી હોય જેમ ગૂમડા કે કોદલાને મટાડવા માટે લેપ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે લેપ ગમે તેટલો ક્ષીમતી, સુગંધી કે દેખાવમાં સુદર હોય તોય કાંઈ ત્રણ ઉપર તેનો અનાવશ્યક લપેટો કરાતો નથી, માત્ર ત્રણશમન માટે આવશ્યક હોય તેટલો જ લેપ લગાડાય છે. તે જ રીતે ક્ષુધા, પિપાસા અને બીજી શરીરને લગતી જરૂરિયાતો એ એક ત્રણ જેવી છે. તેનું શમન સિક્ષા દ્વારા કરવું; એટલે કે તે સિક્ષા ક્ષુધા-પિપાસા જેવી અનિવાર્ય શારીરિક જરૂરિયાતો નિવારવા પૂરતી જ લેવાની હોય, સ્વાદ કે ભોગની દૃષ્ટિએ

લેવું, ક્યારે લેવું, કેટલું લેવું વગેરે અનેક પ્રશ્નોનો વિગતૃત ખુલાસો નેન અંગેમાં છે. તે બધાનો સાર અંથકારે સિક્ષાદૃષ્ટિમાં આપતાં માત્ર સર્વસંપત્કરી સિક્ષાને જ ઉપાદેય લેખી છે. એ જ સિક્ષા ત્રણલેપરૂપ દેહવાચ-

તે દેવાની ન હોય આ રીતે યોગચર્યામા લિક્ષાનુ ઔચિત્ય ધર્મની દૃષ્ટિએ અવશ્ય વિચારવું ઘટે જે લિક્ષા આતંગિક ધર્મની યોગ્ય હોય તે જ ઉચિત લિક્ષા દેવા અને વાપરવાની બાબતમાં ધર્મની અર્થાત્ યોગપુષ્ટિની કસોટી એ જ મુખ્ય છે એ ગીતે વર્તવામાં ન આવે તો યોગનું પરિણામ દોષપુટિમાં આવે

યોગજન્ય લઙ્ઘિઓ અને તેનું ફળ

જોગાણુભાવઓ ચિય પાય ન ચ સોહનસ્સ વિ ચ લામો ।

લદ્વીણ વિ સપત્તી ઇમસ્સ જ વન્નિયા સમણ ॥ ૮૩ ॥

રયણાઈ લદ્દીઓ અણિમાઈયાઓ તહ ચિત્તાઓ ।

આમોસહાઈયાઓ તહા તહા જોગવુદ્ધીય ॥ ૮૪ ॥

ઈય એસ જુત્તો સમ્મ અસુહસ્સ સ્વગમો નેઓ ।

ઈયરસ્સ વધગો તહ સુદ્દેણમિય મોક્કસગામિ ત્તિ ॥ ૮૫ ॥

અર્થ—યોગીને યોગના પ્રભાવથી પાપ-અશુભ કર્મ તો નથી જ બધાતું, ઊલટું શુભનો લાભ થાય છે, ડારણ કે ચાત્રમાં પણ લઙ્ઘિઓની પ્રાપ્તિ વર્ણવેલી છે (૮૩)

જેમ જેમ યોગવૃદ્ધિ વાય તેમ તેમ અનેક પ્રકારની રત્ન આદિ, અણિમાં આદિ અને આમૌષધિ આદિ લઙ્ઘિઓ પ્રાપ્ત વાય છે (૮૪)

યોગ્ય રીતે આ બધી લઙ્ઘિઓથી યુક્ત હોય તે જીવ અશુભ-પાપ કર્મનો ક્ષય કરનાર તેમજ શુભ-પુણ્ય કર્મનો ઉપાર્જન કરનાર બાણવો એ ગીતે પુણ્ય દ્વારા તે મોક્ષગામી પણ બને છે (૮૫)

સમજૂતી—સાધક યોગમાર્ગમાં જેમ જેમ આગળ વધે તો જાય તેમ તેમ તેના આત્મિક અને બાહ્ય જીવનમાં કેટલીક

સિદ્ધિઓ અનાયાસે પ્રગટે છે. એ સિદ્ધિઓ વિમૂતિ, અલિંગા કે લબ્ધિને નામે જાણીતી છે. તેનું સૂચન અંધકાર ત્રણ ગાથામાં કરે છે. તે કહે છે કે યોગના પ્રભાવે જીવનમાં પાપ અર્થાત્ દોષ પ્રવેશતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ સદગુણોનો લાભ પણ થાય છે. આ તો જીવનની આંતરિક સિદ્ધિ થઈ. તે ઉપરાંત અનેક પ્રકારની બાહ્ય સિદ્ધિઓ પણ સાંપડે છે. પતંજલિએ અસ્તેયવ્રતની સ્થિરતાથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિ સર્વરત્નોપસ્થાનરૂપે (૨. ૮૭) વર્ણવી છે, તેમજ વિશિષ્ટ સૂમિકામાં પ્રાપ્ત થતી અણિમા આદિ અનેક સિદ્ધિઓ અને વિભૂતિઓ પણ દર્શાવી છે. જન પરંપરામાં આમોસહિ આદિ ૨૮ લબ્ધિઓનું વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે. ખીજી પરંપરામાં પણ અલિંગા તરીકે એવી સિદ્ધિઓ વર્ણવાયેલી છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ૩.)

યોગવૃદ્ધિ સાથે જ વધતી જતી સિદ્ધિઓ ને લબ્ધિઓથી યુક્ત યોગી અપ્રમત્તપણે વર્તે ત્યારે જ તે પૂર્વસંચિત અશુભકર્મને ખપાવે છે ને નવાં કર્મ ખાંધે તોય તે મુખ્યપણે શુભ કર્મને ખાંધે છે. શુભ કર્મ પણ એવા કે જેના વડે ને ક્રમે ક્રમે વિકાસ સાધતા અંતે સર્વકર્મક્ષયરૂપ મોક્ષ પામે છે

આ સ્થળે અશુભ, શુભ અને શુદ્ધ ઉપયોગ વિશે કંઈક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે, જેથી અશુભ કે શુભ કર્મના ખંધનો ક્રમ અને ઉભયવિધ કર્મની નિર્જરાનો ક્રમ શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ કંઈકે સમજાય. જૈન પરંપરામાં અશુભ, ઉપયોગનું સ્પષ્ટીકરણ શુભ ને શુદ્ધ એ ત્રણે વિશેષણો જેમ ઉપયોગ સાથે આવે છે તેમ અધ્યવસાય અને પરિણામ સાથે પણ આવે છે; જેમકે, શુભાશુભ ઉપયોગ અને શુદ્ધ ઉપયોગ, શુભાશુભ અધ્યવસાય ને શુદ્ધ અધ્યવસાય તેમજ શુભાશુભ પરિણામ અને શુદ્ધ પરિણામ. તેથી સામાન્ય રીતે એમ સમજી લેવું કે ઉપયોગ અને અધ્યવસાય એ બન્ને પર્યાય છે. મૂળે ઉપયોગ

યા અધ્યવસાય એ પ્રકારના છે એક અશુદ્ધ ને બીજે શુદ્ધ જે રાગ, ક્રેષ અને મોહની મલિન છાયાથી અનુગ્રજિત યા વિકૃત હોય તે અશુદ્ધ ઉપયોગ તેથી કિલટ, જેમા એવી છાયા યા વિકારનો સ્પર્શ પણ ન હોય તે શુદ્ધ ઉપયોગ રાગ, ક્રેષ, મોહની એવી છાયાજન્ય વિકૃતિથી મર્વથા મુક્તિ ન થાય ત્યાસુધીનો ઉપયોગ કથાયના તારતમ્ય પ્રમાણે કેટલેક અશે શુદ્ધ તો કેટલેક અશે અશુદ્ધ પણ હોવાનો જ્યારે કાપાયિક બળ—સકલેશનુ બળ વધારે હોય ત્યારે શુદ્ધિની માત્રા ઓછી અને અશુદ્ધિની માત્રા વધારે હોવાની તેથી કિલટ, સકલેશનુ બળ જેમ જેમ ઘટે તેમ તેમ શુદ્ધિની માત્રા વધે અને અશુદ્ધિની માત્રા ઘટે આ રીતે એક જ ઉપયોગમા એક જ વખતે તારતમ્યથી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ બંને અશે હોય જ છે મ સાગી જીવનો કોઈ પણ ઉપયોગ એવો નહિ હોવાનો કે જે મર્વથા અશુદ્ધ જ હોય યા સંપૂર્ણ શુદ્ધ જ હોય આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના કમનો પાયો જ એ છે કે અધ્યવસાયની અશુદ્ધિ ઘટતી જાય અને શુદ્ધિ વધતી જાય, એટલે કે સકલેશનુ બળ ઉતરોત્તર ઓછુ થતુ જાય યા હાય પામતુ જાય

મકલેશવાળા અધ્યવસાય મકલેશના પ્રમાણમા અશુદ્ધ કહેવાય છે એ ખરું, પણ એ અશુદ્ધિમાય તારતમ્ય હોય છે મકલેશ કે કથાયતુ બળ વિષમાન ને ક્રિયાશીલ હોય ત્યારે પણ નેના વેગ સદા એકમગ્ગો નથી રોતો ક્યારેક ને વેગ તીવ્ર હોય છે તો ક્યારેક મદ જ્યારે તીવ્રતા વિરોધ હોય ત્યારે તે અશુદ્ધોપયોગ અશુદ્ધ-ઉપયોગ તરીકે વ્યવહારાય છે જ્યારે તે વેગ મદ પડે ત્યારે તે અશુદ્ધોપયોગ શુદ્ધ-ઉપયોગ તરીકે વ્યવહારાય છે સકલેશને ઠઈ કક્ષા સગી તીવ્ર માનવો અને કયાગ્રી મદ માનવો એનુ વિશ્લેષણ આધ્યાત્મિક પુન્ધાગે માન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કરેતુ છે તેઓની તીવ્રતા મદતા બંધુવાની કમોટી એ જે ક જ્યારે જીવમા બોગ મ ઉત્કટ હોય અને યોગમુક્તિ પ્રતે

અણુગમો જ હોય ત્યારે સમજવું કે સંકલેશખળ તીવ્ર છે. તેથી ઊલટું, જ્યારે ભોગમુક્તિ પ્રત્યે દ્રવ્ય કે અણુગમો ન રહે અને તે પ્રત્યે રુચિ જન્મે ત્યારે એ ખળ મંદ પડ્યું છે એમ સમજવું. આ તો સંકલેશખળ મંદ પડવાના પ્રારંભની એક સામાન્ય કસોટી થઈ, પરંતુ જ્યાંલગી ઉપયોગ અશુદ્ધિપે પ્રવર્તમાન હોય ત્યાંલગી એમાં શુભતાની—કષાયમાદ્યની માત્રા વિશેષ હોય તોય અશુભતાનો છેક અભાવ નથી જ હોતો. એટલે અશુભત્વ અને શુભત્વ ખન્ને સાપેક્ષ હોઈ તે અશુદ્ધોપયોગમાં જ તારતમ્યથી રહે છે એમ સમજવું જોઈએ. ઉપયોગ વિગેની આટલી સ્પષ્ટતા પછી તેને આધારે ખંધાતા શુભાશુભ કર્મનો તેમજ ક્ષય પામતા કર્મનો ક્રમ સંક્લેપમા જણવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

સંકલેશની તીવ્રતાને ક્ષીધે અધ્યવસાય અશુભ હોય ત્યારે અશુભ કર્મનો ખંધ યા તો અશુભ સંસ્કારનું નિર્માણ થાય છે એ ખરું, છતાં તે વખતેય અદ્ય પ્રમાણુમા શુભ કર્મનો ખંધ થાય જ છે. એ જ રીતે સંકલેશનું ખળ ઘટતાં જ્યારે સંકલેશની મંદતાને ક્ષીધે ઉપયોગ શુભ ખને છે ત્યારે શુભ કર્મનો ખંધ વિશેષ પ્રમાણુમા હોવા છતાં અશુભ કર્મનો અદ્યાંશે પણ ખંધ હોય જ છે. જેટલા પ્રમાણુમાં કષાય અને સંકલેશજન્ય વિકૃતિથી મુક્ત થઈ અધ્યવસાય શુદ્ધિ પામતો જાય છે તેટલા પ્રમાણુમાં જીવનો ઈતર જીવો સાથે આત્મૌપમ્યભાવ વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે અને તે જીવનમા ઊતરનો પણ જાય છે. તેમ છતાં ઉપયોગમાં કે પરિણામોમા રહી ગયેલી સંકલેશજન્ય અશુદ્ધિને ક્ષીધે તે જીવ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના શુભાશુભ કર્મનું નિર્માણ પણ કરતો રહે છે. ઉત્ક્રાન્તિગામી જીવનું આ સામાન્ય સ્વરૂપ થયું. પણ તેવા ઉત્ક્રાન્તિમાર્ગે પ્રવર્તતા જીવોમાંથી જ્યો સંયમની વિશિષ્ટ ભૂમિકામાં પહોંચ્યા હોય યા જ્યોએ અહિંસા, સત્ય આદિ યમોને યથાર્થપણે જીવનમાં ઉતાર્યા હોય તેઓમાં એ વિશિષ્ટ સંયમના પરિણામ—

રૂપે કેટલીક સિદ્ધિઓ આપીશાવ પામે છે જ્યારે તેવા મુન્નિગામી સાધક જીવો પ્રાપ્ત થયેન સિદ્ધિઓમા પણ અનાસક્ત રહે છે અને તેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયાનો તેમનામા ક્ષેપ પણ ગર્વ નથી હોતો ત્યારે તે એવી સિદ્ધિઓના પાશમા ન ફસાતા વિશેષ ઉત્ક્રાન્તિ કરે છે આવી જ ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમને દર્શાવવા અથકારે ગાવા ૮૫ મા કથુ છે કે સખિવ કે સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત થયેલ જીવ પ્રથમ તો અશુભ કર્મોના ક્ષય કરે છે અને પછી શુભ કર્મોના બધ કરે છે, તેમજ મોક્ષ પણ પામે છે તેમના આ કવનનો સાર એ છે કે સત્યમ, ધ્યાન અને અહિંસા જેવા મહાગુણોની પુષ્ટિથી પ્રગટ થયેલ વિમુક્તિઓમા ન હોલાનાર સાધક અધ્યવસાયની શુદ્ધિના બળે પૂર્વબદ્ધ અશુભ કર્મોના કા તો ઉપશમ કરે છે અને કા તો ક્ષય કરે છે સાથે જ તે મદ સકલેશના અસ્તિત્વને કારણે અશુદ્ધ છતા શુભ એવા ઉપયોગને ક્ષીધે શુભ કર્મ પણ બાધે છે પરંતુ એવા ઉત્ક્રાન્તિગામી જીવનો પરિણામ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સકલેશથી મુક્તિ અનુભવનો હોવાથી તે છેવટે શુભ કર્મથી પ્રાપ્ત થતા સાધનોનો મોક્ષની દિશામા જ ઉપયોગ કરે છે અને અનુક્રમે સકલેશથી સવથા મુક્ત થઈ પૂર્ણ શુદ્ધ અધ્યવસાયનો સ્વામી બને છે

કાયિક આચાર ક્રાન્તા માનસિક ભાનત્રુ ચરિયાતાપૃ

કાયકિરિયાણ દોસા તપિયા મહુષ્ચુન્નતુદ્ધ સ્તિ ।

તે ચેય માવળાણ નેયા તન્દારમરિસ સ્તિ ॥ ૮૬ ॥

एव पुन वि दुहा मिम्मयकणगकलसोवम भणिय ।

अग्नेहि वि इह मग्गे नामविचच्चासभेएण ॥ ८७ ॥

तह कायपायणो न पुण चित्तमहिगिष बोद्धिमत्त स્તિ ।

होति तह मावળाओ आमयजोगेण जुद्धाओ ॥ ८८ ॥

एमाङ् जहोचियभावणाविसेसाओ जुज्जाण सञ्चं ।

मुक्ताभिणिवेसं खलु निरुवियञ्चं सच्चुद्धीण ॥ ८९ ॥

અર્થ—કાચિક ક્રિયા દ્વારા ક્ષીણ કરાયેલ દોષો દેડકાના ચૂર્ણ સમાન સમજવા અને તે જ દોષો જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાથી (અધ્યવસાયના બળે) ક્ષીણ થયા હોય ત્યારે તે દેડકાના ક્ષાર—ભસ્મ સમાન સમજવા. (૮૬)

એ જ રીતે અન્ય (બૌદ્ધ) શાસ્ત્રાકારોએ પણ આ યોગમાર્ગમા નામમાત્રના ભેદથી પુણ્યને માટી ને સુવર્ણના કળશની ઉપમાથી બે પ્રકારે વર્ણવ્યું છે. (૮૭)

બોધિસત્ત્વ એ કાયપાતી હોય, પણ ચિત્તપાતી નથી હોતો, કારણ કે તે પ્રકારના આશયને લીધે એની ભાવનાઓ શુદ્ધ હોય છે. (૮૮)

ઉપર કહેલ આ બધું યથોચિત ભાવનાની વિશેષતાને લીધે ઘટે છે. આ બાબતનુ અભ્યાસીએ પોતાની બુદ્ધિથી અભિનિવેશ—કદાચક્ર છોડી નિરૂપણ કરવું. (૮૯)

સમજૂતી—શુભકર્મ યા પુણ્યકર્મને બાધનાર સાધક જ્યારે તેવા કર્મથી પ્રાપ્ત થનાર સાધનોના ઉપયોગ મોક્ષની સિદ્ધિ અર્થે કરે છે ત્યારે તે સાધક મોક્ષગામી કહેવાય. આ વસ્તુ ગાથા ૮૫ માં અંથકારિ સૂચવી છે. પરંતુ મોક્ષગામી સાધકમાં બધા જ એકસરખી યોગ્યતાવાળા કે એક જ ભૂમિકાવાળા નથી હોતા. કેટલાક સાધકો મોક્ષલક્ષી હોવા છતાં સ્થૂળ આચારમાં વધારે રસ લેનાર હોય છે, જ્યારે કેટલાક સૂક્ષ્મ આચારમાં. સ્થૂળ આચાર કે સ્થૂળ ક્રિયા અને સૂક્ષ્મ આચાર કે સૂક્ષ્મ ક્રિયા એ બન્ને વચ્ચે પરિણામની દૃષ્ટિએ શો તફાવત છે તે અંથકારિ ગાથા

૮૬ મા દાર્શનિકોમાં પ્રસિદ્ધ એવા મ હ્રુક્ચૂર્ણ અને મ હ્રુક્લસ્મના
 ંદાન્તથી દર્શાવેલ છે એ સાથે જ નેમણે આવા ૮૭ ને ૮૮ મા
 ખૌદ્ર અથોને આધારે ખૌદ્ર પગિલાપામા જ ને જ બાળતનુ ખૌદ્ર
 મન્ત ય દર્શાવી પોતે પ્રતિપાદેલ જૈન મ તત્ત્વ નાથે અગ્રામણી
 કરી જૈન પર પરાના મન્ત યનું અમર્થન પણ કયુ છે, અને સિત્ર
 સિત્ર પરિભાષાઓમા વિચાર કરતી દાર્શનિક પગ પગાઓમા એક
 જ વસ્તુ કેવી કેવી ગીતે વર્ણવાયેલી હોય છે તે જાણવા અને
 શોધવાનો માર્ગ પણ મૂચ્યો છે ૮૮ મા ગાથામા નો માન
 ઉપસ હાર છે અને સાધકને અભિનિવેશમુદ્ધ ધર્ષ ખધુ જ સ્વતન
 ખુદ્ધિથી સમજવા-નિરૂપનાની સૂચના છે

લક્ષ્યની સિદ્ધિ અર્થે સુવિચારિત અને સુનિશ્ચિત એવા
 વિવિધ ઉપાયોને યથાશક્તિ જીનનમા ઉતારવાનો પ્રયત્ન તે
 આચાર યા ક્રિયા આવા પ્રયત્ન જ્યારે મનોભાવ વિના દેખાદેખી
 યા રૂઢિવળ થાય છે ત્યારે તે કાયિક ક્રિયા યા શાગરિક આચાર
 ખની ગહે છે એ જ આચાર સ્વૂળ છે કાયિક ક્રિયામા વાચિક
 આચાર આવી જ જાય છે અમજણ, વિવેક અને ખુમાનગર્ભિત
 જ મનોભાવ તે માનસિક ક્રિયા યા ભાવના છે, અને એ જ સૂક્ષ્મ
 આચાર છે એવા પણ માધકો હોય છે કે જ કાયિક ક્રિયામાત્રમા
 રસ ધગદતા હોય ખીજ એવા પણ હોય છે કે જ મુખ્યપણે
 મનોભાવ યા ભાવનામા વિશેષ ગન હોય કોઈ કોઈ માધક જેવા
 પણ મલવે છે જેને કાયિક ક્રિયા અને મનોભાવ ખન્નેમા મવાદી
 રમ હોય છે એને જૈન પર પગ દ્ર ય અને ભાગ આચાર ના
 અમન્યયરૂપે ઓળખાવે છે

માન કાયિક ક્રિયા દ્વારા સાધના કરતા પરિણામ શું આવે,
 અને ભાવ ના મહ સાધના કરતાં પરિણામ શું આવે ?—એનુ સ્પષ્ટ
 કરણ કરતા અચકારે યોગીઓ યા દાર્શનિકોમા પ્રસિદ્ધ એવા
 મ રૂઢના દલા તનો ઉપયોગ કયો છે દેહકાનુ શરીર ખડ ખડ થઈ

ચૂર્ણરૂપે માટીમાં મળી જાય છે, પણ અભિનવ વૃદ્ધિની ધારા પડતાં જ એકાએક માટીમાથી તે શરીરના અંશો સજીવ દેડકારૂપે દેખા દે છે, જે વર્ષાભૂ કહેવાય છે. ૩૯ આથી ઊલટું, જે દેડકાનું શરીર ખળી રાખ થઈ ગયું હોય તે ગમે તેવી વર્ષા છતાં ફરી સજીવન નથી થતું. તે જ પ્રમાણે રાગ, ક્રોધ, મોહ જેવા દોષો યા વિકારોની ખાખતમાં પણ ખને છે. આ વિકારો આધ્યાત્મિક-આત્મગત-મનોગત છે. કાયિક કે વાયિક, તપ કે જપ જેવા ખાલ આચારોનું અવલંબન સાધક કરે છે ત્યારે તેના આચારોમાં શરીર અને વાણી રોકાયેલા રહેતા હોઈ પેલા વિકારોને શરીર કે વાણી દ્વારા આવિર્ભાવ પામવાનો અવસર નથી મળતો યા ઓછો મળે છે. આ રીતે કાયિક આચારની ચિરસાધના કરતા તે દોષો શમે ખરા, પણ નિર્મૂળ ન થાય. ૪૦ એ દોષોના ખીજ કાયમ હોવાથી સહેજ નિમિત્ત યા છિદ્ર મળતા તે ઊગી આવે—આવિર્ભાવ પામે, પણ સાધક ભાવનાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તો એના કક્ષેશદોષનાં ખીજો મૂળમાથી જ નાશ પામે છે, ભાવનામાં સમજણ, વિવેક અને ખડુમાનનું તત્ત્વ હોય છે જે શુદ્ધ ચેતનામાથી ઉદય પામે છે. તેથી એ જ ચેતનાને આવરતા દોષો એના વિરોધી સદ્ગુણોના

૩૯ તત્ત્વવૈશારદીમા વાચસ્પતિ મિત્રે આ જ દાખલો ટાંક્યો છે; જમકે—
વર્ષાવાય હવોદ્વિજ્જમેદો મૃદ્ધાવમુપગતોડપિ પુનર્વર્ષાસુ પૂર્વરૂપ... (ચો. સૂ.
૨-૧૭).

૪૦ બુઓ પાતંજલ યોગસૂત્ર—

તપ.સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ । ૨, ૧.

સમાધિભાવનાડર્થ. વલેશતનૂકરણાર્થશ્ચ । ૨, ૨.

પાતંજલિએ આ બે સૂત્રોમા ક્રિયાયોગ અને તેનું પરિણામ દર્શાવેલ છે વ્યાસ એનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે કે ક્રિયાયોગથી કલેશો પાતળા પડે, પણ નિર્મૂળ ન થાય, એ માટે પ્રસંગ્યાન અર્થાત્ ઉચ્ચતર જ્ઞાનયોગ જોઈએ. આ. હરિભટ્ટે આ જ વસ્તુ ગા. ૮૬ મા કહી છે

પ્રસાવે મૂળમાથી જ ક્ષીણ થાય છે દોષોની પુનરાવૃત્તિ અને અપુનરાવૃત્તિને જૈન ગ્રન્થોમા અનુક્રમે ઉપગમ અને ક્ષય કહેલ છે મોક્ષના દ્યેયની દૃષ્ટિએ કામિક અને લાવનાત્મક માનસિક બંને આચારો સદ્વૃત્તિ તરીકે લેખાય છે, પણ બંને વચ્ચે તફાવત એ છે કે પહેલા પ્રકારના આચારના સુમ સ્કારોમા સાતત્ય રહેતુ ન હોઈ વચ્ચે વચ્ચે છિન્ન વિચ્છિન્નતા આવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારના લાવનામય આચારોના પરિણામોમાં એકધારુ સાતત્ય રહેતુ હોઈ વચ્ચે ભંગ નથી પડતો એ જ દૃષ્ટિથી બંને આચારો સદ્વૃત્તિ હોવા છતાં પહેલાને તદ્વૃત્ત^{૪૨} અર્થાત્ પગ પગથી મોક્ષરેતુ અને બીજાને અમૃતાનુદાન અર્થાત્ સાક્ષાત્ મોક્ષરેતુ કહેલ છે આ જ વસ્તુ બૌદ્ધ પગપરામા નીચે પ્રમાણે વર્ણવાયેલી છે

બૌદ્ધ ચિંતકો કહે છે કે કોઈ નિર્વાણસાધક એક શુભ પુણ્ય ઉપાજન કરે છે કે જે માટી ૧૧ ઘટ જેવુ હોય છે, જ્યારે બીજો કોઈ સાધકને પુણ્ય ઉપાજન કરે છે તે સોનાના ઘડા જેવુ હોય છે માટી કે સોનાનો ઘડો એ તો ઘડો જ છે એનો આકાર અને એની જલધારણુ વગેરે અર્થક્રિયા એ મરખી ખરી, પણ જ્યારે એ આકાર તૂટે ત્યારે બંનેનુ મૂલ્ય જુદુ માટીનો ઘટ ફૂટે ત્યારે ઠીકગ ને માટી શેષ રહે જેનું મૂલ્ય એ મૂળ ઘડા જેટલુ નથી રહેતુ, ત્યારે સુવર્ણઘટ તૂટતા બાકી રહેલ સોનાનું મૂલ્ય પણ તે મૂળ ઘડા જેટલુ જ રહે છે બંને વચ્ચેના આ તફાવતના આધારે નિર્વાણુ લક્ષી અને એક જ જેવા માર્ગે ચાલતા માધકોની આતરિક યોગ્યતાના તારતમ્યને અનુસરી ઉત્પન્ન થયેલ પુણ્ય યા શુભ કર્મનું અતઃ સમજવવામા આવ્યું છે જે સાધક અતરથી ઓછો શુદ્ધ હોય તે પુણ્ય-શુભ સંસ્કાર ઉપાજન કરે તોય તેનું મૂલ્ય માટીના ઘડા જેટલુ અને જે આતરિક શુદ્ધિમા ચડિયાતો હોય તેના પુણ્યનુ મૂલ્ય સુવર્ણઘટ જેટલુ, એટલે કે, વિશેષ આતરિક

શુદ્ધિવાળાનો ખાલ્ય આચાર સુવર્ણઘટની પેઠે ખંડિત થાય તોય તેનું અસલી મૂલ્ય લગભગ તે જ કાયમ રહે છે. તેથી જ ખૌદ ચિંતકોએ બીજા શબ્દોમા આ વસ્તુ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે આત્મિક શુદ્ધિવાળો સાધક, જે બોધિસત્ત્વ કહેવાય છે તે, પતન પામે તોય કાયપાતી હોય છે અર્થાત્ શાગીરિક દોષો સેવે છે. પણ ચિંતપાતી નથી હોતો, એટલે કે અંતરથી ચોખ્ખો જ રહે છે. સાર એ છે કે લક્ષ્યનો આત્મિક આશય ખરાખર અખંડ હોય તો ભાવના શુદ્ધ જ રહે છે. આ જ સ્થિતિ જૈન પરિભાષામાં અમૃતાનુદાન છે.

ઉપસંહાર કરતા અંધકાર કહે છે કે મોક્ષલક્ષી આચારોની મુલવણીનું તારતમ્ય ભાવના કે આંતરિક ભાવોની શુદ્ધિના તારતમ્ય પર જ નિર્ભર છે. જે વિચારક તટસ્થપણુ કેળવી વિચારશે તેને આ સમજવું સહેલું છે.

વિકાસગામી બે પ્રકારના સાધકોનું તારતમ્ય

एएण पगारेणं जायइ सामाइयस्स सुद्धिं त्ति ।

तत्तो सुक्कज्जाणं कमेण तह केवलं चेव ॥ ९० ॥

वासीचंदणकप्प तु एत्थ सिद्धं अओ चियं बुहेहिं ।

आसवरयणं भणियं अओऽन्नहा ईसि दोसा वि । ९१ ॥

जइ तच्चमेवण जायइ जोगसमत्ती अजोगयाए तओ ।

जम्माइदोसरहिया होइ सदेगंतसिद्धिं त्ति ॥ ९२ ॥

असमत्ती य उ चित्तेसु एत्थ ठाणेसु होइ उप्पाओ ।

तत्थ वि य^१ તયણુવંધો તસ્સ તહવ્ભાસઓ ચેવ ॥ ૯૩ ॥

૪૨. પ્રતિમા 'તહ તત્થ વિ ચ...' એમ વંચાય છે, પણ માત્રા વધતી રેવાથી મૂળમા 'તહ' વિનાનો પાઠ રાખ્યો છે.

જહ ચલુ દિવસન્મત્થ રાઈણ સુવિણયમ્મિ પેચ્છતિ ।

તહ રહ જન્મન્મત્થ સેવતિ ભવતરે જીવા ॥ ૧૪ ॥

તા સુદ્ધજોગમમ્મોચિયમ્મિ ઠાણમ્મિ એવ વટ્ટેજ્ઞા ।

રહપરલોગેસુ દઢ જીવિયમરણેસુ ચ સમાણો ॥ ૧૫ ॥

પરિસુદ્ધચિત્તરયણો ચણ્ણ દેહ તહત્તકાલે વિ ।

આસન્નમિણ નાઝ અણસણવિહિણા વિસુદ્ધેણ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—આ પ્રકારે જ સામાયિક અર્થાત્ સમત્વની શુદ્ધિ

પ્રગટે છે, તેથી શુકલધ્યાન અને ક્રમે ક્રમે કેવળજ્ઞાન પણ પ્રગટે છે (૬૦)

આથી જ જ્ઞાનીઓએ આશ્ચર્યનને અહીં યોગમાર્ગ મા

વામીયદનસમાન કહ્યું છે, અન્યથા અર્થાત્ એવો આગય ન હોય તો થોડા દોષો પણ કહેલ છે (૬૧)

જો તે ભવમા યોગીને યોગસમાપ્તિ થાય તો અયોગથી

એટલે કે મનવચન કાવના ઉપરમથી જન્મ આદિ દોષથી રહિત એવી મજા એકાત સિદ્ધિ થાય (૬૨)

અને જો યોગસમાપ્તિ ન થાય તો તેનો અનેક પ્રકારના

સ્થાનોમા જન્મ થાય છે અને તે તે સ્થાનોમા પણ તેવા પૂવ અભ્યાસના બળે તે સંસ્કારનુ સાતત્ય તેને રહે જ છે (૬૩)

જે જે વિષયોમા મનુષ્યને દિવસે અભ્યાસ પડ્યો હોય

તે તે વિષયો તે રાત્રે જેમ સ્વપ્નમા જુએ છે તેમ જા જન્મમા જીવોને જેનો અભ્યાસ પડ્યો હોય તેને તેઓ જન્માન્તરમા સંસ્કારણને અનુમને છે (૬૪)

તેથી શુદ્ધ યોગમાર્ગને ઉચિત એવા ત્યાગમા યોગીએ

પ્રવર્તવું અને આ લોક કે પરલોક, જીવન કે મરણ બન્નેમાં દૃઢપણે સમખુદ્ધિ રહેવું. (૯૫)

તેમજ શુદ્ધચિત્તરત્નવાળા યોગીએ અંતકાળને નજીક બાણી વિધિપૂર્વક અનશનથી અંતકાળે દેહને છોડવો. (૯૬)^૧

સમજૂતી—ગાથા ૯૦ થી ૯૬ સુધીમા યોગસાધના દ્વારા ઉત્થાન્તિ કરનાર બે પ્રકારના સાધકોનું તારતમ્ય વર્ણવ્યું છે. જે સાધક તીવ્ર સંવેગ આદિ પ્રયત્ન દ્વારા રાગ, ક્રોધ, મોહને ઠમથી સર્વથા નિર્મૂળ કરતાં કરતાં ઉત્તરોત્તર સામાયિક અર્થાત્ સમતાની શુદ્ધિ સાધતો જાય છે તે જૈન પરંપરામાં ક્ષપકશ્રેણી આરોહી કહેવાય છે. એવો સાધક ધ્યાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શુક્લધ્યાનની^{૪૩} ખીજી ભૂમિકા સિદ્ધ કરી છેવટે કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ જે સાધક તથાવિધ તીવ્રસંવેગ આદિના પ્રયત્નને અભાવે મધ્યમ-માર્ગે વિકાસ સાધે છે તે બધા સંકલેશોને મૂળથી ક્ષીણ ન કરતાં તેનો ઉપશમ માત્ર કરે છે; એટલે કે, તે કંટલાક સંકલેશના વિપાકોદય માત્રને શુદ્ધ અધ્યવસાયથી રોકે છે, પણ તેને સાવ નિર્મૂળ કરી શકતો નથી. એવો સાધક ઉપશમશ્રેણી-આરોહી કહેવાય છે. તેને થોડાક પણ મળેા સત્તાગત રહી જાય છે. તેથી તે ક્ષપક-સાધકની પેઠે તે જ જન્મમાં કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તેને જન્માન્તર પણ લેવો પડે છે.

ગા. ૨૦ માં ‘વાસીયન્દનકલ્પ’ વિશેષણથી જે મુનિનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે તે જ પહેલા પ્રકારનો ક્ષપક સાધક છે. ખૌદ્ધ

૪૩ અહીં ‘શુક્લ’ પદ નિર્મળતાનું સૂચક છે. બધાં ધ્યાનોમાં જે વિશેષ નિર્મળ તે ધ્યાન શુક્લ કહેવાય છે એના ચાર પ્રકાર છે. જુઓ પરિશિષ્ટ પ. નિર્મળતા સૂચવવા યોગપરંપરામા પણ શુક્લ પદ વપરાય છે; જેમકે, (૧) શુક્લો ધર્મે જાયતે (યોગસૂત્ર ૧ ૩૩ નું વ્યાસભાષ્ય). (૨) શુક્લા કર્મજાતિ. (૪. ૭ નું વ્યાસભાષ્ય)

જેવી ઇતર પર પરાના વિદ્વાનોએ પણ શબ્દા તરથી એ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે તેમણે સાધકના એવા ચિત્તને આશયરત્ન કહેલ છે આશય એટલે ચિત્ત યા ચિત્તગત સસ્કાર ન ચિત્ત કે ન સસ્કાર ખીજા બધા ચિત્તો અને સસ્કારો કરતા વિશેષ શુદ્ધ યા ઉત્કૃષ્ટ હોય તે જ આશયરત્ન, અને આ ચિત્ત એ જ વાસીચન્દન કહ્ય છે જૈન પર પરામા ક્ષપક યા વીતરાગ મુનિને વાસીચ દન કહ્યપરે ઓળખાવેલ છે, તો બૌદ્ધ પર પરામા એ વિશેષણ ચિત્તને લગાડવામા આવ્યું છે

ક્ષપક સાધકની પેઠે તે જ જન્મમા યોગની સપૂર્ણ સિદ્ધિ થતી ન હોવાથી ઉપશમએણીવાળો સાધક શેષ રહેલ કર્મોનુસારે અનેક લિન લિન જ મો લે છે, પરંતુ તે તે જન્મમા પૂર્વ યોગા વ્યાસને બળે સુસસ્કારોનુ સાતત્ય રહે જ છે જેમ દિવસે અનુભવાયેલી વસ્તુ અભ્યાસને બળે રાત્રિએ સ્વપ્નમા ઉપસ્થિત થાય છે તેમ એક જન્મમા પડેલ અભ્યાસજનિત^{૪૪} સસ્કારો જન્મ-જન્માતરમા ફલાવહ બને છે તેથી જ ગાથા ૮૫-૮૬ મા કહેવામા આવ્યું છે કે એવા સાધકે આ લોક કે પરલોકમાં તેમજ જીવન કે મૃત્યુમા દૃઢપણે મમલાવ કેળવી શુદ્ધ યોગમાર્ગને યોગ્ય એવી અવસ્થામા રહેવા પ્રયત્ન કરવો અને મરણને સમીપ જાણી અતઃકાળે વિશુદ્ધચિત્ત ધર્મ અનશનવિધિથી પ્રાપ્તુ ત્યજવો

૪૪ બરાબર આવે જ વિચાર લીતા (અ ૬ શ્લો ૪૦-૪૫)મા છે અજ ન કૃષ્ણને પૂછે છે કે જો સાધક શ્રદ્ધાળુ હતા યોગથી ચલિત થાય અને પૂર્ણસિદ્ધિ ન પામે તેની ગતિ શી ? શું તે કમચક્ષ્ટ તો નથી થતો ? એના ઉત્તરમા કૃષ્ણ કહે છે કે એવા સાધકનો આ કે પર જન્મમા વિનાશ થતો જ નથી કલ્યાણમારી હોય તે કનિ મુનિ ન પામે જોના યોગ વચ્ચેથી અધૂરો રહ્યો હોય તેવા સાધક ઉત્તમકુળમા કે યોગીકુળમા જ મ લઈ પૂર્વાભ્યાસવરા યોગ તરફ એ ચાઈ કરે પૂર્ણસિદ્ધિ પામે છે

કાળજ્ઞાનના ઉપાયો

નાળં ચાડ્ડગમદેવયપદ્માનુવિળંધરાય દિઢ્ઠીઓ ।

નાસચ્છિતારગાદંસળાઓ કન્નગસવળાઓ ॥ ૧૭ ॥

સુહસાવયાદ્ધમ્કલ્લળ-સમળાયમળુદ્ધરા અદિઢ્ઠીઓ^{૪૫} ।

ગંધપરિઢ્ઠાઓ^{૪૬} તહા કાલં જાળંતિ સમયન્નૂ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—આગમની મદદથી, દેવતાની સહાયથી, પ્રતિભા કે સ્વયંસ્ફૂર્તિથી, સ્વપ્નમાં વિવિધ દર્શનોથી, નાક, નેત્ર અને તારાની દર્શનવિધિથી તેમજ કાનના અગ્રભાગે શ્રવણ કરવાની વિધિથી મૃત્યુની સમીપતાનું જ્ઞાન થાય છે. (૯૭)

વળી શ્વાન, રીંછ જેવાં પ્રાણીઓ દ્વારા સ્વપ્નમાં પોતાનું થતું લક્ષણ જોવું....ઇત્યાદિ ઉપાયથી તથા ગંધની પ્રતિષ્ઠાના ઉપાયથી કાળજ્ઞાન ધરાવનારા મૃત્યુ સમયને જાણે છે. (૯૮)

સમજૂતી—આમરણાંત અનશન લઈ વિશુદ્ધ ચિત્તથી પ્રાણુત્યાગ કરવામાં ભાવી મરણના સમયનું જ્ઞાન ખડું ઉપકારક નીવડે છે. મહાભારત (શાંતિપર્વ, ૩૧૭) માં પણ કહેલું છે કે વિશેષ લક્ષણો દ્વારા મૃત્યુસમયની સૂચના મળવાથી ચિત્તને સમાહિત કરવામાં મદદ મળે છે અને સાધક જીવનશુદ્ધિ ભણી વળે છે. તેથી અંતકારે પ્રસ્તુત જે ગાથામાં મૃત્યુસમયની આગાહી કરે એવા

૪૫. ‘સમળાય’ ઇત્યાદિ બીજા આખો પાદ પ્રતિમાં અશુદ્ધ દેખાય છે. તેથી એનો અર્થ અનેક પ્રયત્ન કરવા છતાં બરાબર ખેસતો નથી એના અર્થની સૂચના મળે એવું અથાન્તરમાથી પણ કોઈ સ્થળ મળ્યું નહિ, એટલે એટલા ભાગનો અર્થ લખ્યો નથી.

૪૬. જો કે ‘પરિઢ્ઠા’ એવો પાઠ મૂળમાં વંચાય છે, છતાં વિચાર કરતાં લાગે છે કે તેનું અસલ સ્વરૂપ ‘પરિચ્છા’ થા ‘પરિજ્ઞા’ હોય. તદનુસાર ‘ગંધપરીક્ષા’ અથવા ‘ગંધપરિજ્ઞા’ એવો અર્થ થાય જે પ્રસ્તુતમાં સંગત છે

કેટલાક પ્રકારો સક્ષેપમા સૂચ્યા છે એ કે આ સ્થળે તો એ પ્રકારોનો માત્ર નામનિર્દેશ છે, તેનું વિવરણ નથી, વળી ગાથાગત પાત્રમા એઈએ તેવી શુદ્ધિ દેખાતી નથી, તેમ છતાં ખીજા પ્રથાને આધારે આપા આવા સક્ષિપ્ત સૂચનનો કઈક ખુલાસો કરવામા આવે છે

પ્રસ્તુત બે ગાથામા જે જે મત્યુસયક ઉપાયો સંગૃહીત કર્યા છે તે સિવાય પણ ખીજા અનેક ઉપાયો જ્યાં ત્યાં વર્ણવેલા મળી આવે છે આ વિશે અમે જુદી એક નોંધ લખી છે તે વિશેષાર્થી એઈ સે (જુઓ પરિગિષ્ટ ૪)

(૧) આગમથી ભાવીનું જ્ઞાન થાય એનો અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે અગનિમિત્તવિદ્યાથી^{૪૭} ભાવીનું જ્ઞાન થાય છે અહાં મત્યુજ્ઞાન પ્રસ્તુત હોવાથી ઘણું કરી ‘આગમ’ શબ્દથી જ્યોતિષ, સામુદ્રિક જેવા શાસ્ત્રો અમજવા, કેમકે તે દ્વાગ મરણસમયની આગાહી કરવામા આવે છે વળી ‘આગમ’ અને ‘દેવતા’ એ બે પડે પાસે છે, તેથી આગમદેવતા એવો અર્થ લઈ ઉમચ દ્રીય યોગશાસ્ત્રને^{૪૮} આધારે એવો પણ એ- અભિપ્રાય ફલિત થઈ શકે છે કે ખામ એક મનજપર પ વિદ્યા દ્વાગ દર્પણ વગેરેમા દેવતાનું આહ્વાન કરતું પછી તે દેવતાનું રૂપ એઈ કન્યા કાળનિર્ણય જણાવે વળી સાધકના મુણ્ણથી આકર્ષાઈ તે દેવતા પોતે જ કાળનિર્ણય પણ કરે આ પણ એક કાગજાનની ગીત છે

૭ દેવતા પદ આગમ પદની પેઠે છદ્ધ માની તેનો અથ કગીએ તો અભિપ્રાય એવો ફલિત થાય છે કે કોઈ પરિચિત કે

૪૭ કદ્દનિમિત્તગાદિ દિવ્યુપાયતત્ત્વિમ્મમામ ચ ।

ભગવદ્દર્શન વર્ણન ચ તિવિદ્ધ મુનોર્વેર્મ ॥

નિમિત્તતા આઠ અ ૧—૧ દિવ્ય ૨ ગતપાત અતરિમ ૪ ભોમ ૫ અગ ૧ રવર ૮ લક્ષ્મ ૮ વ્યજન (આવશ્ય દારિમદ્રી પા ૧૬૦)

૪૮ પ્રમાણ ૫ શ્લોક ૧૭૩-૭૬

મિત્રદેવતા પણ જિજ્ઞાસુને મરણકાળ કહે છે. મિત્રદેવતાએ મરણ સૂચવ્યાના દાખલાઓ કથાસાહિત્યમાં નોંધાયેલા પણ છે.

૩. પ્રતિભાથી પણ મૃત્યુની સૂચના મળે છે. કોઈ વાર કોઈ વ્યક્તિને આપોઆપ અણુધારી રીતે પોતાનો મૃત્યુકાળ સૂઝી આવે છે કે હું આ સમયે મરવાનો છું. આજે પણ એવા દાખલાઓ જોવામાં આવે છે.

૪. સ્વપ્નશાસ્ત્ર એ એક ખાસ શાસ્ત્ર છે. એમાં શુભાશુભ-સૂચક સ્વપ્નોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. સ્વપ્નમાં કેટલાંક દર્શનો એવાં થાય છે કે જેનાથી મૃત્યુની આગાહી કરવામાં આવે છે, જેમકે સ્વપ્નમાં જે માણસ પોતાનું મસ્તક મૂંડાવેલું, તેલથી મર્દન કરાવેલું, ગળામા રાતી માળા પહેરેલી ને રાતાં વસ્ત્રો પહેરી ગધેડા પર બેસી દક્ષિણ દિશા તરફ પોતાને જતો જુએ તો તેનું છ માસમાં મૃત્યુ થાય. એ જ રીતે સ્વપ્નમાં કાળા વર્ણવાળા તથા લોઢાના દંડને ધારણ કરનાર માણસને જુએ તો ત્રણ મહિનામાં મૃત્યુ થાય. (હિમ-યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૫, શ્લોક ૧૫૧-૫૫)

૫. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન દ્વારા થતી મૃત્યુની આગાહીઓ પણ શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલી છે. દર્શન, શ્રવણ અને ટ્રાણ એ ત્રણ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની નોંધ પ્રસ્તુત ગાથાઓમાં છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાનો નાસાગ્ર-સાગ ન જુએ અથવા નાક વળી જાય ત્યારે મૃત્યુની સૂચના મળે છે. નેત્રદર્શનના પ્રકારો અનેક છે. કોઈ પોતાની આંખમાં તેજ ન જુએ અગર ખીલના નેત્રમાં પોતાના દેહનું તેમજ પોતાની કીકીનું પ્રતિબિંબ ન જુએ ત્યારે મૃત્યુની આગાહી થાય છે. એ જ રીતે કાનના અગ્રસાગ પર હાથ મૂકી અંદરનો ધ્વનિ સાંભળતાં જો તે ન સાંભળાય તોપણ મૃત્યુની આગાહી મળે છે. જ્યાં કોઈ સુગંધી વસ્તુ હોય ત્યાં પણ મૃતકકેલેવર જેવી દુર્ગંધ આવે અગર સૂંઘવા જતાં કશી ગંધ જ ન આવે ત્યારે પણ મૃત્યુની સૂચના થાય છે.

૬ ગીધ, વગાહ, કાક જેવા પશુપખીઓથી થતુ પોતાનુ લક્ષણ સ્વપ્નમા જેવાથી મૃત્યુની આગાહી થાય છે એ જ ગીતે દિગ્બર, નમ્ર, મુડિત આદિનું સ્વપ્નદર્શન પણ મૃત્યુસૂચક મનાય છે

ઉપર જે જે દાખલા આપ્યા છે તે માન ઉદાહરણરૂપે છે ખરી રીતે દરેક મૃત્યુસૂચક પ્રકારના અનેક દાખલાઓ ને ને શાસ્ત્રમા નોંધાયેલા મળે છે

અનશનશુદ્ધિ માટેના વિગિષ્ટ પ્રયત્નનુ પ્રયોજન

અણમણસુદ્ધીર્ણ હ્રહ જત્તો^{૪૯} ડત્તિસણ હોઈ કાયવ્યો ।

જહેસે મરહ જઓ તહેસેસુ^{૫૦} તુ ઇવલાઓ ॥ ૯૯ ॥

હેસા ય વિ બાળાજોગઓ હ આરાહગો^{૫૧} હ્રહ નેઓ ।

હ્રહરા અસહ એસા વિ હતડનાઈમ્મિ મસારે ॥ ૧૦૦ ॥

તા હ્ય બાળાજોગે જટયન્વમજોગયત્થિના સમ્મ ।

એસો શ્ચિય મવવિરહો સિદ્ધીર્ણ સયા અવિરહો ય ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ—અનશન સ્વીકાર્યા પછી તેની શુદ્ધિ માટેના પ્રયત્ન વિશેષ કરવો, કાગળ ઢે પ્રાણી જે લેરયા ઢે અધ્યવસાયમા પ્રાણુ છોડે છે તે જ લેરયા ઢે અધ્યવમાયવાળા સ્થાને જન્મ લે છે (૯૯)

લેરયામા પણુ જો આસાયોગ લખે એટલે ઢે જો

૪૯ મૂળમા 'જત્તો ને બદલે તત્તો વચાય છે' નેના કોઈ અર્થ સદમમા ખેસતો નથી એટલે 'જત્તો પાઠ કદપી તદનુસાર અર્થ કહ્યો છે

૫૦ મૂળમાં 'હત્તિ' પાઠ છે અથદિએ 'હેસેસુ' વધારે જાન દોવાથી એ સ્વીકાર્યો છે

૫૧ મૂળમા 'આહરગ' પાઠ વચાય છે પણુ અહીં 'આરાહગ' પાઠ વધારે સમત આસવાથી તદનુસાર અર્થ કહ્યો છે પરંપરા (જા ૧૬૪-૬૭)મા આવતા આરાધકના વર્ણન પરથી પણુ આ જ પાઠ મધ્યકારને સમત દોષ એમ લાગે છે

શાસ્ત્રાનુસારી ભાવ સચવાય તો જ તે વ્યક્તિ અહીં આરાધક—
મોક્ષનો સાધક સમજવો, અન્યથા અનાદિ સંસારમાં એવી
લેશ્યા તો વારંવાર આવ્યા જ કરે છે. (૧૦૦)

તેટલા માટે અયોગાર્થીએ—અયોગી ગુણુસ્થાનની^{૫૨} પ્રાપ્તિ
ઈચ્છનારે આજ્ઞાયોગમાં યથાવત્ પ્રયત્ન કરવો. આ જ પ્રયત્ન
ભવવિરહકારી છે અને આ જ સિદ્ધિ સાથે શાશ્વત યોગ
અર્થાત્ સંબંધ કરાવનાર છે. (૧૦૧).

સમજૂતી—મૃત્યુસમયની સૂચના મળવાથી કે તે વિના
પણ જ્યારે કોઈ સાધક ભાવ અને ઉત્સાહપૂર્વક અનશનવિધિ
સ્વીકારે છે ત્યારે તેનો ભાવ અને ઉલ્લાસ અંતલગી ટકી રહે
તેમજ ઉત્તરોત્તર વધારે શુદ્ધિ ધારણ કરતો જાય તો જ અન-
શનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આત્મશુદ્ધિ અને સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થાય.
તેથી જ ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે અનશનની શુદ્ધિ અર્થે સાધક
વિશેષ પ્રયત્નશીલ રહે. જીવનના લાખા કે દ્વંકા કાળ દરમ્યાને
સદ્વિચારો, સારી ભાવનાઓ અનેક વાર આવે અને વિલય પણ
પામે, પરંતુ જીવનની છેલ્લી ઘડી સાચવી લેવી એ મહત્ત્વનું છે.
અનશન સ્વીકાર્યું હોય, જીવન લાંબાતુ જાય અને વચ્ચે પૂર્વ-
સંસ્કારવશ કે આસપાસના વાતાવરણવશ મનમાં બે કાંઈ
કુદ્યોન થવા લાગે તો પ્રથમ પોષેલા સદ્વિચારો અને સેવેલી
સદ્ભાવનાઓ પણ ખાજુએ રહી જાય અને ગતિ સુધરવાને બદલે
બગડે. તેથી જ ગ્રંથકાર કહે છે કે મરતી વખતે જીવની જેવી
લેશ્યા—પરિણામ—અધ્યવસાય હોય તેવી જ લેશ્યાવાળી ઉત્તમ
કે કનિષ્ઠ ગતિમાં જીવ જન્મ લે છે.^{૫૩} બે સારી લેશ્યામાં આયુષ્ય—

૫૨. જુઓ પરિશિષ્ટ ૫.

૫૩. સરખાવો ગીતા—

यं य वाऽपि स्मरन्मात्रं त्यजत्यन्तं क्लेवरम् ।

त तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभाविन ॥ ૮, ૬.

કર્મનુ નિર્માણ થયું હોય તો મરણકાસે તેવી સેશ્યા આવે છે અને ગતિ પણ તદનુસારી થાય છે આયુષનુ નિર્માણ કઈ ક્ષણે થશે તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી માધકે હમેશા શુભ પરિણામમા જ રહેતું જોઈએ, જેથી આયુષ્યબધ તેવા પરિણામમા જ થાય અને મરણકાસે પણ તેવા જ પરિણામો આવે છે-તે ગતિ પણ સુધરે

સેશ્યા એ એક પ્રકારનો આત્માનો પરિણામ છે, પણ એ પરિણામ જ્યાંસગી ગગદ્વેષરૂપ કપાયની છાયાથી રંજિત હોય ત્યાંની જ તે સેશ્યા કડેવાય છે કપાયની છાયાના અનુગ જન મિનાયનો પરિણામ સેશ્યારૂપ ગણાતો હોય તોય તે કર્મબધ કાગ્ક થતો નથી તેથી કાપાયિક પરિણામરૂપ સેશ્યા જ અહીં પ્રસ્તુત છે આમાન્ય રીતે સેશ્યાના સાગન્નરમાપણાનું તાગ્તમ્ય માસોમા છ વિભાગપર કરી વર્ણવવામા આવ્યું છે જેમ જેમ કપાયની તીવ્રતા તેમ તેમ સેશ્યા અશુભ તેવી હોય, કપાયની મહતાના પ્રમાણમા સેશ્યા શુભ શુભ્ય સેશ્યા એ છેએ સેશ્યાઓમા મારી અને ચડિયાતી છે અનશનકાળ દરમ્યાન શુદ્ધ સેશ્યા શબ્દથી સૂચવાતા બ્રજવલ અને સારા પરિણામો કે સાનો ગ્દે એટલું જ બમ નથી, પણ એવા પરિણામો સાથે આજ્ઞાયોગ સળવો જોઈએ આજ્ઞાયોગ એટલે આધ્યાત્મિક જીવન જેણે મનુ બધુ દોય તેવા પુરુષોએ જીવનની શુદ્ધિને લક્ષમાં રાખી સૂચવેના વિધિવિધે પ્રમાણે વિવેકપૂર્વક વર્તવું તે અતઃમા પરિણામો સાગા ઉદભવે, ભાવ બ્રજવલ દોય, પણ એ તે જીવનમા મહિય ન અને ગમત અદ્વીતે વખતે સાધક તદનુનાર વર્તી ન શકે તો તે ભાનો બુદ્ધિ ન સાથે તેથી જ બ્રહ્મકાંઠ કહે જે કે મારી સેશ્યા ગાય તે તો આવશ્યક છે જ, પણ તેની માથે આજ્ઞાયોગ બે ને તેથીય વધારે આવશ્યક છે આ રીતે જ્યારે ગિતમ રિશ્યા

પર જુઓ ઘરાખલનસુત ૩૪ તથા દિદી તદો ભમ મ
સેશ્યા ૫ પરિરેષ પા ૩૩

અને આજ્ઞાયોગ એ બન્ને અર્થાત્ ભાવ અને વિવેકી વર્તન બન્ને મળે ત્યારે જ તે સાધક મોક્ષનો આરાધક બને છે. અંતકાર ભારપૂર્વક સ્પષ્ટપણે કહે છે કે આજ્ઞાયોગ વિનાની લેશ્યા ભલે તે સારી હોય તોય તે સંસારના લાંબા કાળ દરમ્યાન અનેક વાર આવે છે અને જાય છે; તેની કોઈ જીવન ઉપર કાયમી સારી છાપ રહેવા પામતી નથી. ૫૫

તેથી જ અંતકાર કહે છે કે બે વધારે આવશ્યકતા હોય તો તે આજ્ઞાયોગમાં પ્રયત્ન કરવાની છે. આજ્ઞાયોગ હોય તો જ સુલેશ્યાનુ જીવનમાં સ્થાયી પરિણામ આવે. અંતે અંતકાર શ્લેષથી ભવવિરહ શબ્દ દ્વારા પોતાને ઓળખાવનાર સંકેત સૂચવે છે અને સાથે જ મોક્ષ અર્થ પણ સૂચવે છે.

અંતકારે છેલ્લી બે ગાથાઓમાં ‘આજ્ઞાયોગ’ પદ વાપર્યું છે. તેથી તેનો વિશેષ અર્થ જાણવો જરૂરી છે. અંતકારે પોતે જ પોતાના ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ નામના અંતમાં ત્રણ યોગોનું નિરૂપણ કરતાં આજ્ઞાયોગનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે. ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એ ત્રણ પ્રકારના યોગો એમણે કહ્યા છે. તેમાં જ શાસ્ત્રયોગ તે જ આજ્ઞાયોગ એમ સમજવું. એટલે ત્યાં ‘શાસ્ત્રયોગ’ શબ્દનો જે અર્થ અંતકારે પોતે જ દર્શાવ્યો છે તે જ અર્થ અહીં ‘આજ્ઞાયોગ’ શબ્દનો સમજવો. ઇચ્છાયોગ કરતાં શાસ્ત્રયોગ ચડિયાતો ને તેથી વળી સામર્થ્યયોગ ચડિયાતો. શાસ્ત્રશ્રવણ કર્યું હોય એવો જ્ઞાની પુરુષ હોય, તે શાસ્ત્રાનુસારી આચરણ કરવા ઇચ્છતો પણ હોય, છતાં પ્રમાદને લીધે એનું ધર્મજીવન અણિ-

૫૫. અહીં જે આરાધકનું સંક્ષિપ્ત સૂચન છે તેનો વિશેષ વિસ્તાર પંચવસ્તુ ગા. ૧૬૯૪ થી ૧૬૯૭ સુધીમાં અંતકારે કર્યો છે, અને ત્યાં તેમણે સ્પષ્ટ સૂચવ્યું છે કે માત્ર સારી લેશ્યા હોય એ આરાધકપણા માટે પૂરતું નથી એની સાથે સમ્યક્ત્વ, ચિરંતિ આદિ ભાવગુણો પણ હોવા જોઈએ. કેવળ સારી લેશ્યા એ તો અસંખ્યોને પણ હોય છે.

શુદ્ધ ન ગહે ત્યારે તેવું ધર્મજીવન ઇચ્છાયોગ કહેનાય છે આથી
 હિલદ, જ્યારે ગાંધીનું ગુરુત્વ જીવિની તીવ્રતાને ક્ષીણે સમજાવું હોય,
 અહીં પણ પાકી હોય, આમપુરુષોના વચનો પ્રત્યે પૂર્ણ આદર
 હોય ત્યારે શક્તિ ગોપ યા વિના પ્રમાદ ત્યજી જે અતિચારરહિત
 ધર્માચરણ થાય તે ગાંધીયોગ જેનું આમાન્ય કથન શાસ્ત્રમાં
 હોય, પણ જેનો વિશેષ વિચાર ગાંધીમર્યાદાથી પર હોય તેવું
 ધર્મજીવન અધિકાધિક આત્મશક્તિના આવિર્ભાવને ક્ષીણે પ્રગટે ત્યારે
 ને સામધ્યયોગ, અર્થાત્ સામધ્યયોગમાં ગાંધીના કે અન્ય બાહ્ય
 અવલંબનના ટેકા મિવાય જે આત્મિક શુદ્ધિના બળથી જે
 આપમેળે સહજશુદ્ધ ધર્મજીવન વહેવા લાગે છે ૫૧

પરિશિષ્ટ ૧

ચરમાવર્ત

ચરમાવર્ત એ શબ્દ જૈન પર પગનો પારિભાષિક શબ્દ છે એમા બે અર્થ છે ચરમ અને આવર્ત આનર્ત એ પુદ્ગલાવર્તનું દ્વક રૂપ છે પુદ્ગલ એટલે જે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળું હોય તે અર્થાત્ મૂર્તદ્રવ્ય આવા દ્ર વો અવિભાજ્ય મુક્ત રમાણુ રૂપ અનંતાનંત છે તેમજ તેમના મયોગ અને વિભાગથી અનેક પ્રકારના નાનામોટા સ્ક વો પણ રચાય છે, ને વળી પાછા તે વીખરાય છે જૈન પર પરા માને છે કે જીવ અનાદિ - અજ્ઞાત કાળથી શરીર, વચન અને મન આદિરૂપે એવા પુદ્ગલોનું બહુવું અને વિસર્જન કરતો ગ્હે છે જ્યારે કોઈ એક જીવ વિશ્વના સમગ્ર પુદ્ગલોને એક યા બીજે રૂપે પરિણામી, સેમૂક કગી, ભોગવી સે છે ત્યારે તેટલો ભોગકાળ એક આવર્ત અર્થાત્ પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે. સેમૂકનો આદિસમય અજ્ઞાત હોઈ સામા ય રીને એમ માની સેત્રુ પડે છે કે તમામ જીવો આવા અનંત પુદ્ગલપરાવર્તમાથી પસાર થયેલા છે અને તેજ દીઘ સસારનો કાળપટ છે પણ મોક્ષનો આદર્શ સ્વીકારતુ હોઈ જૈનદર્શન એમ માને છે કે ભૂતકાળ ગમે તેટલો પુદ્ગલપરાવર્તોમા પસાર થયો હોય, છતા ક્યારેક લગ્ય અર્થાત્ મોક્ષને પાન એવા જીવનો એ સસાર ઓસરવા માટે છે ને વખતે જીવ ઉપર અત્યારસગી પ્રાધાન્ય ભોગવતુ આવેલ મોહરૂપ કર્મપ્રકૃતિનું બળ મોટું પડે અને જીવનો આતરિક શુદ્ધ સ્વભાવ એ બળ ઉપર કાઠક ને કાઠક કાપૂ મેળવનો બય છે આવી સ્થિતિ આ યા બાદ જીવ સસારમાં ગમે તેટલો કાળ ભટકે છતા એ કાળ પરિમિત થઈ બય છે, એટલે હવે તે બધા પુદ્ગલોને એકવાર ભોગવી સે એટલો જ કાળ બાકી ગ્હે છે આટલો લવબ્રમણકાળ બાકી રહે ત્યારે તે ચરમાવર્ત કહેવાય છે

ઉપરની માન્યતા જૈન પરિભાષામાં રજૂ થયેલી છે, પણ એ જ માન્યતા થોડા શાબ્દિક ફેરફાર સાથે સાંખ્ય-યોગ જેવા પ્રાચીન મોક્ષવાદી દર્શનગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે. જૈન પરંપરા કર્મરૂપે પરિણામ પામેલ પુદ્ગલોને દ્રવ્યકર્મ કહી તેના પ્રકારોને કર્મપ્રકૃતિ તરીકે વર્ણવે છે. સાંખ્ય-યોગ પરંપરામાં પણ ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દ જાણીતો છે અને તે સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ ગુણના સમુદાયરૂપે મનાયેલી છે. સાંખ્ય-યોગ પરંપરામાં પ્રકૃતિ તત્ત્વ જ સૃષ્ટિ અને વિસૃષ્ટિનું કેન્દ્ર છે; પુરુષ યા ચેતન એ તદ્દન કૂટસ્થ હોઈ સીધી રીતે સર્જન-વિસર્જનમાં ભાગ લેતો મનાયો નથી, અને સંસાર કે મોક્ષ બન્ને વાસ્તવિક રીતે પ્રકૃતિમાં જ ઘટાવવામાં આવે છે. તેમ છતાં ચેતનનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાને કારણે એ પરંપરા પ્રકૃતિગત બંધ-મોક્ષનો સંબંધ ઉપચારથી પણ પુરુષમાં ઘટાવે છે. પુરુષમાં એ સંબંધ ભલે ઉપચારથી ઘટાવાય તોપણ પ્રકૃતિમાં તો બંધ અને મોક્ષ વાસ્તવિક જ માનવા પડે છે. જે વસ્તુ ક્યાંય પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તેનો જ બીજામાં આશિષ થઈ શકે. હવે સાંખ્ય-યોગ પરંપરા સામે પ્રશ્ન એ આવ્યો કે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જ બંધ અને મોક્ષનો હોય તોપણ તમે એ તો બતાવો કે કયાંલગી એ બંધ અર્થાત્ સંસાર ભણી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને કયારથી એ મોક્ષાભિમુખ થાય છે ? આનો ઉત્તર સાંખ્ય-યોગાચાર્યોએ પોતાની પરિભાષા પ્રમાણે આપ્યો છે. તે એ છે કે ચેતન પુરુષ ઉપર જ્યાંલગી પ્રકૃતિતત્ત્વનો અધિકાર ચાલતો હોય અને તેનું બળ પ્રધાનપણે કામ કરતું હોય ત્યાંલગી એની પ્રવૃત્તિ સંસાર ભણી છે અને જ્યારે પુરુષ ઉપરનો પ્રભાવ ઘટવા લાગે, મોળો પડે ત્યારથી મોક્ષ ભણી પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે. સાંખ્ય-યોગ પરંપરાએ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિને કેન્દ્રમાં રાખી સર્ગ-વિસર્ગ યા બંધ-મોક્ષનો વિચાર કર્યો ત્યારે પણ તેમને ચેતન ઉપર પ્રકૃતિના અધિકારબળની તીવ્રતા અને

ક્રમગ તેનો હામ સ્વીકારવો પડ્યો છે તેને તેઓએ અનિવૃત્તા ધિકાગ્રપ્રકૃતિ અર્થાત્ સ સાગ્રકાળ અને નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ એટલે મોક્ષકાળ તરીકે કહેલ છે

પરિશિષ્ટ ૨

અપુનર્બંધક

જીવ વડે બધાતુ કર્મ અથવા જીવમા પડતો કર્મસંસ્કાર કેટલો વખત ટકે અને એની કટ્ટક યા મધુર ફળ આપવાની શક્તિ કેટલા પ્રમાણમા હોય એનો આધાર સંકલેશ યા કપાયની તીવ્રતા-મદતા ઉપર છે જેટલા પ્રમાણમા સંકલેશ તીવ્ર હોય તેટલા પ્રમાણમા તેનાથી બધાતુ કર્મ વધારે સ્થિતિનુ અને વિશેષ ઉન્ન ફળ આપનારુ હોય છે કર્મપ્રતિઓ અનેક છે જૈનશાસ્ત્રમા દરેકે કર્મની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બબે સ્થિતિઓ જ બતાવવામા આવી છે એમાથી મોહનીય કર્મ, જે એક રીતે બવા કર્મોમા મુખ્ય છે, તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમની મનાઈ છે, અર્થાત્ જ્યારે કોઈ પણ જીવ વધારેમા વધારે તીવ્ર સંકલેશ પરિણામવાળો હોય ત્યારે તે જીવ સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમ જેટલા સમયની સ્થિતિવાળુ મોહનીય કર્મ બાધે આવી મર્યાદા હોવા છતાં કેટલાક જીવો એવા પણ હોય છે કે તેમનો સંકલેશ પરિણામ ધીરે ધીરે મદ થતો જાય છે, તેથી કંઈને તેઓ ઓછી ઓછી સ્થિતિવાળુ મોહનીય કર્મ બાધે છે જ્યારે કોઈ પણ જીવનો ચરમપુદ્ગવપગવર્ત જેટલો પરિમિત સમાર ગહે છે ત્યારે તો તેનો સંકલેશ પરિણામ બહુ જ મદ થઈ જાય છે અને એ ચરમપુદ્ગવપગવર્તમાવી પણ અડધા જેટલો ભાગ બાકી રહે ત્યારે તો સંકલેશ પરિણામ પહેલાથીય વધારે મદ થઈ જાય છે, જેને લીધે તે જીવ મોહનીય કર્મ વધારેમા વધારે અત કોડાકોડ સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિનુ જ બાધે છે અને તે વખતે

એની યોગ્યતા એટલે સુધી વધે છે કે હવે તે જીવ ફરી એવા કોઈ તીવ્ર કે તીવ્રતમ સંકલેશ-પરિણામવાળો બનતો જ નથી કે જ્યાં તે સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમની સ્થિતિનું મોહનીય કર્મ ફરી ખાંધે. આવો જીવ શાસ્ત્રીય પરિભાષા પ્રમાણે અપુનર્બંધક કહેવાય છે અને આ જ જીવ શુક્લપાક્ષિક પણ કહેવાય છે, કેમકે હવે તેના ઉપરથી મોહનીય કર્મનો તીવ્રતારૂપ કૃષ્ણ યા અંધકાર પક્ષ પસાર થઈ ગયો છે અને સહજ ગુણોના ઉદયરૂપ શુક્લ અર્થાત્ ઉજ્જ્વલ પક્ષનો ઉદય થયો છે એક વાર અપુનર્બંધક અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ, એટલે કર્મ અને સંકલેશનો ભાર ઘટતો જતો હોવાથી તે જ્યારે અંધિમેદ ભણી આગળ વધે છે ત્યારે એ માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત એવી બે વિશિષ્ટ અવસ્થાઓમાથી પણ પસાર થાય છે.

માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત એ બે વિશિષ્ટ અવસ્થાઓ અપુનર્બંધકત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જ જીવમા આવે છે એવો એક મત છે, જ્યારે બીજો મત એવો પણ છે કે તે અવસ્થાઓ અપુનર્બંધકત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાંની છે. પ્રથમ મત આચાર્ય હરિભદ્રનો છે અને તે તેમણે પંચસૂત્રવૃત્તિમા^૧ સ્પષ્ટ કર્યો છે, જ્યારે બીજો મત ‘યોગબિંદુ’ (શ્લો. ૧૭૯)ની અક્ષાતકર્તૃક ટીકામાં નોધાયો છે, પણ ટીકાકારે તેનો નિરાસ કર્યો છે. નવાગી ટીકાકાર આ. અભયદેવે પંચાશક (૩. ૩)ની વ્યાખ્યામાં માર્ગાભિમુખ ને માર્ગપતિતને અપુનર્બંધકથી જુદા અને હિતરતી કોટિના ગણ્યા છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કદાચ યોગબિંદુ-ટીકામાં પૂર્વપક્ષ તરીકે આવેલો બીજો મત આ અભયદેવ જેવાની કોઈ પરંપરામાંથી લેવાયેલો હોય. ગમે તેમ હો, પણ એટલું ખરું કે આ બાબત બે મત પ્રચલિત હતા. આ. હરિભદ્રના ‘ઉપદેશપદ’ (શ્લો. ૨૫૩)ની ટીકામા આ. મુનિચંદ્રે પ્રથમ મત જ નિર્દેશ્યો છે, પરંતુ ઉ. યશોવિજયજીએ પોતાની અપુનર્બંધક ઠાત્રિશિકા (કા. ૧૪, શ્લો. ૨-૪)મા એ બંને

મતો નિર્દેશ્યા છે અને તેમણે પોતાની દૃષ્ટિએ એ બે મતોનો સમન્વય પણ કર્યો છે તેઓ કહે છે કે માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત એ બે અપુનર્બંધક જીવની જ ઉત્તરકાલીન ચક્રી અવસ્થાઓ છે, પણ જ્યોત્ષ્ણ એ બે અવસ્થાઓને અપુનર્બંધક પહેલાની અને તેથી સિત્ત માને છે તેઓને મતે પણ એટલું તો સમજવું જ જોઈએ કે તે અવસ્થાઓ યોગ યા ધર્મના અધિકારની કોટિમા ગણાવી જોઈએ, કેમકે ધર્માધિકારને પાન મનાયેલી અપુનર્બંધક અવસ્થા એ માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિતને માટે બહુ નજીકની છે અને જે માર્ગાભિમુખ કે માર્ગપતિત અવસ્થામા આવે છે તે પછી તરત જ અપુનર્બંધક અવસ્થામા આવી જાય છે માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિતની વ્યાખ્યા આ હરિભદ્રે આ પ્રમાણે કરી છે—‘સીવી નળીમા જતા સર્પ જેમ વાકો મટી સીધો થઈ જાય છે તેમ ચિત્તની અવક યા સગલ પ્રવૃત્તિ એ જ માર્ગ છે’ અર્થાત્ તે સ્થિતિ આધ્યાત્મિક શુભા પ્રાપ્ત કરવામા ઉપકારક છે આવી સ્થિતિ સાર્વજનિક જીવ વળે, પણ હજી એ પ્રાપ્ત કરી ન હોય તે માર્ગાભિમુખ અને એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય તે માર્ગપતિત (જુઓ લલિતવિસ્તર, પા ૧૮ ઋષભ દેવ કેસરીમલ સસ્થા, ગતલામ, દ્વારા પ્રકાશિત)

જ્યારે કોઈ સવ્ય જીવ આગળ વધતા એવી સ્થિતિમાં આવે છે કે હવે તે પોતાના મકલેષ પરિણામથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું મોહનીય કર્મ એક જ વાગ બાધે ત્યારે તે મહદ્બંધક ઠહેવાય છે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના મોહનીય કર્મને બે વાગ બાધનાર હોય ત્યારે તે દ્વિર્બંધક ઠહેવાય છે આથી જો શકાય છે કે સવ્ય જીવોમા પણ અપુનર્બંધક કરતા મહદ્બંધક અને સહદ્બંધક કરતા દ્વિર્બંધકનો મસારાળ વધારે હોય છે જે અત્યારે સહદ્બંધક હોય તે પણ કાળક્રમે અપુનર્બંધક થવાનો જ, અને જે અપુનર્બંધક અને તે ક્રમે અધિમેદ પણ કરવાનો જ પરંતુ અહીં ધ્યાનમા

એ રાખવાનું છે કે જે અસવ્ય હોય છે તે કદી ચરમપુદ્ગલપરા-
વર્તમા આવી શકે નહિ, અને તેથી કદી તે કદી દ્વિર્બંધક,
સદ્બંધક કે અપુનર્બંધક પણ થઈ શકે નહિ. આ એક સાંપ્ર-
દાયિક માન્યતા છે.

પરિશિષ્ટ ૩

વિભૂતિ

યમ, નિયમ, આસન વગેરે યોગનાં આઠ અંગો બાણીતાં
છે. પ્રત્યેક અંગ સિદ્ધ થતાં તેનાથી જીવનમાં યોગીને આત્મિક
સિદ્ધિઓ સાપડે છે, તેવી જ ગીતે બાહ્ય સિદ્ધિઓ પણ. આ બધી
સિદ્ધિઓ પતંજલિએ પોતાના ‘યોગસૂત્ર’ના બીજા અને ત્રીજા
પાદમાં વિસ્તારથી નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે :

પાંચ યમોથી થતી સિદ્ધિઓ

- ૧ અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ । (૨, ૩૫)
યોગીમાં અહિંસા સિદ્ધ થતાં તેની પાસે હિંસા પ્રાણીઓ
પણ પોતાના સહજ વૈરનો ત્યાગ કરે છે.
- ૨ સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્ચયત્તમ્ । (૨, ૩૬) સત્ય
સિદ્ધ થતાં વાણી કદી જૂઠી પડતી નથી.
- ૩ અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ । (૨, ૩૭) અસ્તેય
સિદ્ધ થતાં સર્વ દિશામાં રહેલ રત્નાદિ સમૃદ્ધિ ઉપસ્થિત
થાય છે.
- ૪ બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં ધીર્યલાભઃ । (૨, ૩૮) બ્રહ્મચર્યથી
વીર્યલાભ થાય છે.
- ૫ અપરિગ્રહસ્થૈર્યે જન્મકથતાસંવોધઃ । (૨, ૩૯) અપરિ-
ગ્રહની સ્થિરતાથી જન્માન્તરની સ્મૃતિ થાય છે.

નિયમથી થતી સિદ્ધિઓ

૬-૭ શૌચાત્સ્વાદ્ગજુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ । (૨, ૪૦)

સર્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈવાક્રમેત્રિયજગત્ત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિ
ચ । (૨, ૪૧) (બાહ્ય) શૌચની સ્થિરતાથી ચેતાના શરીર
વિશે જુગુપ્સા તથા અન્ય સાથે અલિપ્તપણું સધાય છે
વળી સત્ત્વની શુદ્ધિ, પ્રસન્નતા, એકાગ્રતા, ઇન્દ્રિયોનો જય
અને આત્મસાક્ષાત્કારની યોગ્યતા આવે છે

- ૮ સતાવાદનુસમ સુખલાભ । (૨, ૪૨) સતોષથી હિતકૃષ્ટ
સુખનો લાભ થાય છે
- ૯ કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિરશુદ્ધિશ્ચયાત્તપસ । (૨, ૪૩) તપથી અ
શુદ્ધિનો ક્ષય થતા શરીર અને ઇન્દ્રિયોની મિદ્ધિ થાય છે
- ૧૦ સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસમયોગ । (૨, ૪૪) સ્વાધ્યાયથી
ઇષ્ટ દેવતાનો આક્ષાત્કાર થાય છે
- ૧૧ સમાધિસિદ્ધિરોશ્વરપ્રણિધાનાત । (૨, ૪૫) ઇશ્વરમંત્રિ
ધાનથી સમાધિ સિદ્ધિ થાય છે

આસનથી થતી મિદ્ધિ

- ૧૨ તતો બ્રહ્માનમિચાત । (૨, ૪૮) આસન મિદ્ધિ થવાથી
શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વો બાધા કરી શકતા નથી

બ્રાહ્મચાર્યથી થતી સિદ્ધિ

- ૧૩-૧૪ તત ક્ષીયતે પ્રકાશાશ્રયણમ્ । (૨, ૫૨)

ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસ । (૨, ૫૩)

બ્રાહ્મચાર્યથી વિવેકજ્ઞાનના આવગ્જુનો ક્ષય થાય છે
અને વિવિધ ધારણાઓ માટે મન યોગ્ય બને છે

પ્રત્યાહારથી થતી સિદ્ધિ

- ૧૫ તત પરમવશ્યતેત્રિયાણામ્ । (૨, ૫૫) પ્રત્યાહારથી ઇન્દ્રિયો
પર પરમ કાબૂ આવે છે

ધ્યાન અને સમાધિરૂપ મયમથી થતી સિદ્ધિ

- ૧૬ તજ્જયાત્ પ્રજ્ઞાલોક । (૩, ૫) સયમની સ્થિત્તાથી પ્રજ્ઞાની
દીપ્તિ અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થાય છે

સંયમથી થતી કેટલીક અન્ય શિદ્ધિઓ

- ૧૭ પરિણામત્રયસંયમાદતોતાનાગતજ્ઞાનમ્ । (૩, ૧૬) ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા૩૫ ત્રિવિધ પરિણામમા સંયમ કરવાથી યોગીને અતીત અને અનાગતનું જ્ઞાન થાય છે.
- ૧૮ શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરાધ્યાસાત્ સંકરસ્તત્પ્રવિભાગ-સંયમાત્ સર્વભૂતરૂતજ્ઞાનમ્ । (૩, ૧૭) શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણના અધ્યાસથી તેમા બેદ ભાસતો નથી. તેથી એમના બેદ વિશે સંયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે.
- ૧૯ પ્રત્યયસ્ય પરચિત્તજ્ઞાનમ્ । (૩, ૧૯) ચિત્તવૃત્તિના સંયમથી પરચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે.
- ૨૦ મૈત્ર્યાદિપુ ષલ્લાનિ । (૩, ૨૩) મૈત્રી વગેરેમાં સંયમ કરવાથી અવધ્ય ખડ પ્રાપ્ત થાય છે.
- ૨૧ ભુવનજ્ઞાનં સૂર્યે સંયમાત્ । (૩, ૨૬) સૂર્યમાં સંયમથી સર્વભુવનનું જ્ઞાન થાય છે.
- ૨૨ શ્રોત્રાકાશયોઃ સંવંધસયમાદિદિવ્યં શ્રોત્રમ્ । (૩, ૪૧) શ્રોત્ર અને આકાશના સંબંધ વિશે સંયમ કરવાથી શ્રોત્ર દિવ્ય બને છે, અર્થાત્ શ્રોત્ર અતીત, અનાગત, સૂક્ષ્મ તથા વ્યવહિતાદિ શબ્દને શ્રવણ કરવાના સામર્થ્યવાળું થાય છે.
- ૨૩ કાયાકાશયોઃ સંવંધસંયમાત્ લઘુત્વલસમાપત્તેષ્ઠાકાશ-ગમનમ્ । (૩, ૪૨) શરીર અને આકાશના સંબંધ વિશે સંયમ કરવાથી ૩ જેવું હલકાપણ સધાતાં આકાશમાં ગમન થઈ શકે છે.
- ૨૪-૨૫ સ્થૂલસ્વરૂપસૂક્ષ્માન્વયાર્થવત્ત્વસંયમાદ્ ભૂતજયઃ । (૩, ૪૪) તતોડિનિમાદિપ્રાદુર્ભાવઃ કાયસંપત્તદ્ધર્માનિષિષ્ઠાતદ્ધા(૩, ૪૫) પૃથિવ્યાદિ પાંચ ભૂતોની સ્થૂલ, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અન્વય અને અર્થવત્તા એ પાંચ અવસ્થાના સંયમથી ભૂતોનો જય

થાય છે, અને ભૂતજયથી અણિમા વગેરે અષ્ટ મહામિહિ
ઓનો ઉદય થાય છે, રૂપલાવણ્યાદિ શરીરમ પત્તિ પ્રાપ્ત થાય
છે તેમજ શરીરમા એ ભૂતોના ધર્મની બાધક અસર
થતી થી

૨૬ સત્તા મનોજ્ઞાતિય ચિત્તરણભાવ પ્રધાનજયઞ્ચ । (૩, ૪૮)
ઇન્દ્રિયજય થવાથી કાયાની મનના જેવી શીઘ્ર ગતિ થાય
છે, ઇન્દ્રિયો ઇષ્ટ દેશ, કાળ અને સૂક્ષ્મ વિષયોમા પ્રવર્તે
છે અને પ્રકૃતિનો જય થાય છે

૨૭ સત્ત્વપુરુષાયતારયાતિમાત્રત્વ સર્વભાવાધિષ્ટાત્ત્વ મય
જ્ઞાતૃત્વ ઞ્ચ । (૩, ૪૯)

બુદ્ધિ અને પુરુષના બેદરૂપ વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર
યોગીને સનતુ નિયતાપણુ તથા મનચ્છતા પ્રાપ્ત થાય છે

*

*

*

જેન પગ પગમા પલ્લુ સયમની પ્રાપ્ત થતી અનેક
લબ્ધિઓ શાન્તોમા વર્ણવવામા આવી છે, જેમકે,

૧ આમોસહિ—આ લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર માધક યોગીના
સ્પર્શ માત્રથી જ રોગ દૂર થઈ શકે છે

૨ વિષ્ણોસહિ, ખેલોસહિ, જલમોસહિ—જેના વડે માધકના
શરીરના મૂન, શ્લેષ્મ વગેરે જેવા જુદા જુદા મળોના સ્પર્શથી જ
રોગ દૂર થાય છે

૩ સલિન્નસોય—જેના વડે યોગી મગગના ઝમે તે ભાગથી
મામળી નકે અથવા દરેક ઇન્દ્રિય બીજી ઇન્દ્રિયોના
કામ કરી શકે

૪ ઉજુમર્ધ—જેનાથી ઋજુમતિ મનપચાયજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય
(તત્ત્વાર્થ ૧, ૨૪-૨૫)

૫ મધ્વોસહિ—જેનાથી સાધકના મર્વ અવયવો ઓપધિનું
કાન આપે

- ૬ ચારણ—જેમાં સંયમ, તપ, વિદ્યા, મંત્ર આદિની સાધનાને બળે દૂર દૂર ઊડીને જવા આવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય. (આને ઉપર વર્ણુવેલ ૨૩મી સિદ્ધિ સાથે સરખાવી શકાય.)
- ૭ આસીવિસ—જેના વડે તપથી શાપ આપવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય.
- ૮ કેવલી—જેનાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે. (૨૭મી સિદ્ધિ સાથે સરખાવો.)
- ૯ મણુનાણિણુ—જેનાથી વિપુલમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન થાય. (તત્ત્વાર્થ ૧, ૧૪ અને ૨૫)
- ૧૦ પુવ્વધરા, અરિહંત, ચક્રવર્તી, બળદેવા, વાસુદેવા વગેરે—જેનાથી પૂર્વધર, અહંત, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ વગેરેની શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય.^૧

*

-

*

ખૌદ્ર પરંપરામાં વિભૂતિ યા લઘિધ ‘અસિદ્ધા’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને આ અસિદ્ધાઓ કોઈ ઠેકાણે પાચ તો કોઈક ઠેકાણે છ વર્ણુવવામાં આવેલી છે.

- ૧ ઇન્દ્રિવિધ—જેનાથી અનેકરૂપે પ્રગટ થવાય, દીવાલ પર્વત વગેરેની આરપાર નીકળી શકાય, આકાશમાં ઊડી શકાય અને સૂર્ય-ચંદ્રને હાથથી સ્પર્શી શકાય.
- ૨ દિવ્યસોત (દિવ્યશ્રોત્ર)—જેના વડે દેવતા અને મનુષ્યના તેમજ દૂર અને નિકટના શબ્દો સાંભળી શકાય. (આ લઘિધ પતંજલિ પ્રમાણે ઉપર વર્ણુવેલ ૨૨મી સિદ્ધિ તેમજ જૈન ‘સંસિત્રસોય’ સાથે સરખાવી શકાય.)
- ૩ પરચિત્તવિબળતા—જેનાથી બીજાના ચિત્તનું જ્ઞાન થાય. (આ પણ વૈદિક અને જૈન પરંપરામાં સમાન છે. સરખાવો પતંજલિ પ્રમાણેની ઉપર વર્ણુવેલી ૧૯મી સિદ્ધિ અને જૈન ઉબુમર્થ ને મણુનાણિણુ.)

૧. જુઓ આવશ્યકનિયુક્તિ ગા. ૬૯-૯૦ અને એના પરની મલય-ગિરિ શ્રીઃ પા ૭૭-૭૮

- ૪ પુખ્તેનિવાસાનુસ્સતિ—જેના વડે પૂર્વજ મોતુ જ્ઞાન થાય (સરખાવો પત જલિગત પ મી સિદ્ધિ)
 - ૫ દિબ્બચકખૂ—જેનાથી દૂરની તેમજ સૂક્ષ્મમા સક્ષમ વસ્તુ જોઈ શકાય
 - ૬ આસવક્ષયકગ્ણાણુ—જેનાથી આસવો (આસ્રવો)નો ક્ષય કરનારુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય
- આ પગથી જોઈ શકાશે કે દરેક પગ પગએ પોતપોતાની રીતે સ યમ અર્થાત્ યોગથી થતી જુદી જુદી લાબિધ મો યા વિમૂર્તિઓ વર્ણવી છે, જેમાની કેટલીક ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે ખિલકુલ સામ્ય ધરાવે છે

પરિશિષ્ટ ૪

કાળજ્ઞાન

જીવન-મરણ, લાલ-હાનિ, શુભ-અશુભ જેવા ભાવી જોણવા માટે મનુષ્યજાતિએ લાખા કાળથી અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે તે પ્રયત્નોને પરિણામે અનુભવ તેમજ કલ્પનામૂલક અનેક શાસ્ત્રો પણ ગ્યાયા છે, જેની આઠ શાખાઓ અષ્ટાંગનિમિત્તવિદ્યા નામથી જાણીતી છે આ નિમિત્તવિદ્યા કોઈ એક જ પગ પરમા આમિત નથી ભારતીય પર પરને ઉદેશી કહેવુ હોય તો એમ કહી શકાય કે તે વૈદિક-અવૈદિક બધી જ પર પરાઓમા ઓછેવત્તે અ શે મળી આવે છે અધર્વાવેદ અને ઐતરેય આગ્ણયક જેવા પ્રાચીન વૈદિક શ્રથોમા સ્વપ્ન આદિ દ્વારા શુભાશુભની સૂચના નિર્દેશાયેલી છે મહાભારતમાં પણ મૃત્યુસૂચક ચિહ્નોનું થોડું વર્ણન છે કાશ્યપ સહિતા, ચગ્ઠ, સુશ્રુત, વરાહસહિતા, મત્સ્યપુરાણ, વાયુપુરાણ, યોગશાસ્ત્ર (પત જલિ), કાળજ્ઞાન (શલુનાથ) અને ધર્મસિંધુ આદિ અનેક વૈદિક શ્રથોમા મૃત્યુસૂચક વિવિધ ઉપાયોનો થોડો ઘણો નિદેશ થયેલો છે ખૌરુ વાડ્મયમા અત્યાર લગી ખિલિ દેખડો સેવાય અન્યત્ર આવી વિધાનું વર્ણન જેવામા નથી આ યુ ખિલિન્દ

પગ-હોમાં પણ માત્ર શુભાશુભ સ્વપ્ન પૂરતી ચર્ચા છે, પરંતુ ઔષ્ધ-સાહિત્ય સંપૂર્ણભાવે જોવાય તો જ આ વિશે કાઈક વધારે કહી શકાય. જૈન પરંપરામાં અષ્ટાંગનિમિત્તવિધાનો વિચાર પ્રાચીન કાળથી ખેડાયેલ છે. ખાર અંગ પૈકી લુપ્ત થયેલ દૃષ્ટિવાદ નામના ખારમા અંગમા એ વિધાનું અસ્તિત્વ ઉત્તરકાલીન ગ્રંથકારોએ નોંધેલું છે, પરંતુ ઉપલબ્ધ શ્વેતાખર-દિગંખર સાહિત્યમાં અનેક ગ્રંથો અને પ્રકરણો એવાં છે જેમાં ભાવિસૂચક રિષ્ટ કે અ-રિષ્ટોનું અનેકવિધ તેમજ વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે. જે કે ઓઘ-નિર્બુકિતમાં લાખું વર્ણન નથી, પણ રિષ્ટસમુચ્ચયના કર્તા દુર્ગદેવે નોંધેલ અને ઉપયોગ કરેલ ‘મરણકુંડિકા’ નામનો કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથ એવો હતો જેમા કાળજ્ઞાનનું વિવિધ અને વિસ્તૃત વર્ણન હતું. ‘સંવેગરંગશાલા’ અને આચાર્ય હેમચંદ્રનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ એ જે ગ્રંથો, તેમાય છેલ્લો, આ વિષય ઉપર સૌથી વધારે પ્રકાશ નાખે છે.

મૃત્યુસૂચક નાનાવિધ ચિન્હોનું વર્ણન કરનાર વૈદિક-અવૈદિક ગ્રંથોનું વિસ્તાર અને ખારીકાઈથી તુલનાત્મક અધ્યયન કરી ડૉ. એ. એસ. ગોપાળીએ પોતાના સુસંપાદિત ‘રિષ્ટસમુચ્ચય’ નામના પુસ્તકમાં આ વિષયને લગતી બહુ કીમતી અને ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડી છે, જે આ વિષયના અભ્યાસી માટે ખાસ મહત્વની છે.

પરિશિષ્ટ ૫

આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની ભૂમિકાઓ અને
ધ્યાનોની તુલના

વૈદિક પરંપરા

આ પરંપરાના જે ગ્રંથો એવા છે જેમા વર્ણવેલી ભૂમિકાઓ દૈતવાદી કે અદૈતવાદી એ બધાને માન્ય છે. તેમાંથી પહેલો ગ્રંથ છે. પાતંજલ યોગસૂત્ર અને ખીજે યોગવાસિષ્ઠ. યોગસૂત્રભાષ્યમાં ચિત્ત પ્રકારનું વર્ણવ્યું છે : ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને

નિરુદ્ધ ૧ તેમાથી ક્ષિપ્ત અને મૂઢ એ બે ચિત્તો આધ્યાત્મિક વિકાસનો પ્રારંભ થયા પહેલાના છે વિક્ષિપ્ત વખતે એવા વિકાસનો પ્રારંભ છતાં મુખ્યપણે અવિકાસ હોય છે તેથી એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ બે જ વિકાસક્રમમા આવે એકાગ્ર ચિત્તમા સપ્રજ્ઞાત અને નિરુદ્ધમા અસપ્રજ્ઞાત-યોગ મનાયો છે સપ્રજ્ઞાત યોગમા સ્થૂળ કે મધ્ય આલંબન હોય છે, જ્યારે અસપ્રજ્ઞાત નિરાલંબન હોય છે અને તેથી જ તે નિર્બીજ અને સસ્કારશેષ છે

સપ્રજ્ઞાતયોગ ચાઠ પ્રકારનો છે (૧) વિતર્ક, વિચાર આનન્દ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૨) વિતર્ક રહિત પણ વિચાર, આનન્દ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૩) વિતર્ક અને વિચાર રહિત પણ આનન્દ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૪) વિતર્ક, વિચાર અને આનન્દ રહિત અને માત્ર અસ્મિતાયુક્ત (યોગસૂત્ર ૧, ૧૭)

વાચસ્પતિએ મધુમતી મધુપ્રતીકા, વિશોકા અને સસ્કાર શેષા નામે ચાઠ ચિત્તભૂમિઓ નોધી છે (યોગસૂત્ર ૧ ૧)

અહીં એ પણ નોધવું જરૂરી છે કે યોગસૂત્ર (૩, ૫૨)ના ભાષ્યમા યોગીના ચાઠ પ્રકારો દર્શાવેલા છે, જેમકે (૧) પ્રથમ-કલ્પક, (૨) મધુભૂમિકે યા ઝત ભરપ્રજ્ઞ, (૩) પ્રજ્ઞાજ્યોતિ, (૪) અતિકા તત્સાવનીય

૧ જે ચિત્ત રત્નેગળની બહુવિધતાને ક્ષીણે દર્શાવે અનેક વિધયોમા પ્રિયાર્થ હોવાથી અત્યંત અગ્નિરે દોષ તે ક્ષિપ્ત (૨) જે ચિત્ત તમેાગુમના પ્રાપ્ત્યથી નિદ્રાવૃત્તિવાળું બને તે મૂઢ (૩) જે ચિત્ત અગ્નિરતા વિરોધ હોવા છતાં વ્યારેક ક્યારેક પ્રશન્ન વિધયોમા સ્થિરતા અનુભવે તે વિક્ષિપ્ત (૪) જે ચિત્ત એકતાન-સ્થિર બની જાય તે એકાગ્ર (૫) જે ચિત્તમા તમામ વૃત્તિઓના નિરોધ થઈ ગયો હોય અને માત્ર સસ્કારો જ બાકી રહ્યા હોય તે નિરુદ્ધ (જુઓ પુરાતત્વ પુસ્તક ૧ અઠ ૨ મા ૫ સુખલાન-ગ્રંથે ભારતીય દર્શનોમા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ પા ૧૦૬ થી ૨૦૮)

યોગવાસિષ્ઠ ચૌદ ભૂમિકાઓ ગણાવે છે. તેમાંથી સાત અજ્ઞાન-ભૂમિકાઓ છે અને સાત જ્ઞાનભૂમિકાઓ. પહેલી સાત અવિકાસની અને બીજી સાત વિકાસની દશાઓ છે. તે આ પ્રમાણે : (૧) બીજનગ્રત્, (૨) જનગ્રત્, (૩) મહાજનગ્રત્. (૪) જનગ્રત્સ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્ન, (૬) સ્વપ્નજનગ્રત્, (૭) સુષુપ્તક^૧. જ્ઞાનમય સ્થિતિનાં પણ સાત ભાગ કરી તેને જ્ઞાનભૂમિકાઓના નામથી ઓળખાવ્યા છે; જેમકે (૧) શુભેચ્છા, (૨) વિચારણા, (૩) તનુમાનસા, (૪) સત્ત્વાપત્તિ, (૫) અસંસક્તિ, (૬) પદાર્થભાવની, અને (૭) તુર્યગા^૨ (જુઓ, પુરાતત્ત્વ એજન).

૧. (૧) પહેલી ભૂમિકામાં અહંત્વ-મમત્વબુદ્ધિની જન્યુતિ નથી હોતી. માત્ર તેવી જન્યુતિની બીજરૂપે યોગ્યતા હોય છે, તેથી તે બીજનગ્રત્ કહેવાય છે આ ભૂમિકા વનસ્પતિ જેવા ક્ષુદ્ર નિઝાયમાં માની શકાય. (૨) બીજી ભૂમિકામાં અહંત્વ-મમત્વબુદ્ધિ અલ્પાંશે જાગે છે, તેથી તે જનગ્રત્ કહેવાય છે. આ ભૂમિકા કીટ, પતંગ, પશુ, પક્ષીમાં માની શકાય. (૩) ત્રીજી ભૂમિકામાં અહંત્વ-મમત્વબુદ્ધિ વિશેષ પુષ્ટ છે, તેથી તે મહાજનગ્રત્ કહેવાય છે. આ ભૂમિકા મનુષ્ય, દેવ આદિ નિઝાયમાં માની શકાય. (૪) ચોથી ભૂમિકામાં જનગ્રત્ અવસ્થાના મનોરાજ્ય (ભ્રમ)નો સમાવેશ થાય છે; જેમકે, એકને બદલે બે ચંદ્ર દેખાવા, છીપમાં ઉપાતુ ભાન અને ઝાઝવામાં પાણીની બુદ્ધિ. આ હેતુથી આ ભૂમિકા જનગ્રત્સ્વપ્ન કહેવાય છે (૫) પાંચમી ભૂમિકામાં નિદ્રા વખતે આવેલ સ્વપ્નનું જગ્યા બાદ જ ભાન થાય છે તેનો સમાવેશ છે, તેથી તે સ્વપ્ન કહેવાય છે (૬) છઠી ભૂમિકામાં વર્ષોના વર્ષો સુધી ચાલુ રહેલ સ્વપ્નનો સમાવેશ થાય છે આ સ્વપ્ન શરીરપાત થયા છતાં પણ ચાલુ રહે છે, તેથી તે સ્વપ્નજનગ્રત્ કહેવાય છે. (૭) સાતમી ભૂમિકા ગાઢ નિદ્રાની હોય છે, જેમાં જડ જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે અને કોઈ માત્ર વાસનારૂપે રહેલાં હોય છે, તેથી તે સુષુપ્તિ કહેવાય છે. ત્રીજીથી સાતમી સુધીની પાંચ ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટપણે મનુષ્યનિઝાયમાં અનુભવાય છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, હૃત્પત્તિપ્રકરણ સર્ગ ૧૧૭

૨ (૧) હું મૂઠ જ શા માટે રહું ? હવે તો શાસ્ત્ર અને સમજન દ્વારા

બૌદ્ધ પરપરા

આના મુખ્ય બે ભાગ છે સ્થવિરવાદ અને મહાયાન સ્થવિરવાદ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક વિકાસની છ ભૂમિકાઓ કરવામાં આવી છે ૧ અધપુથુજ્જન, ૨ કલ્વાલુપુથુજ્જન, ૩ સોતાપત્ત, ૪ સકદાગામી, ૫ અનાગામી યા ઓપપાતિક, ૬ અરહાં

કાર્ધક આત્માવલોકન કરીશ એવી વૈરાગ્યપૂર્વક જે ઇચ્છા તે શુભેચ્છા (૨) શાસ્ત્ર અને સન્નનના સસગ પૂર્વક વૈરાગ્યાભ્યાસને લીધે જે સકાર્યાર્થ પ્રવૃત્તિ થતી તે વિચારણા (૩) શુભેચ્છા અને વિચારણાને લીધે જે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ ઘટે છે તે તનુમાનસા દેવાય ■ મારણ કે તેમાં સંપ્રવિકલ્પ ઓછા થાય છે (૪) ત્રણ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી ચિત્ત સુધ્ધામાં પણ વિરતિ થવાથી સત્ય અને શુદ્ધ એવા આત્મામાં જે રિયતિ થવા પામે છે તે સત્વાપત્તિ (૫) પૂર્વની ચાર ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી અને સમાધિના અસંગત પરિપાકથી એવી અવસ્થા થાય છે કે જેમાં ચિત્તની અદર નિરતિશય આત્માનંદનો ચમત્કાર પુષ્ટ થયેલ હોય છે તે અસસક્તિ ભૂમિકા (૬) ત્રણ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થયેલ આત્મારામ રિયતિને ક્ષીધે જે એવી દગા પ્રાપ્ત થાય છે કે બાહ્ય ને આકર્ષ તર બધા પદાર્થોની ભાવના છૂટી નય છે દેહરાત્રા ફક્ત બીજાના પ્રયત્નને લઈને ચાલે છે તે પદાર્થભવની ભૂમિકા (૭) ૭ ભૂમિકાઓના અભ્યાસને લીધે ભેદભાવનુ જ્ઞાન બિશકુલ સમી જવાથી ૭ એકમાત્ર સ્વભાવનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય ■ તે તુ ■ આ સતમી તુય ભાવરથા છવ મુક્તમા હોય છે વિદેહમુક્તનો વિષય ત્યારબાદની તુર્યાનીત અવસ્થા ■ જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, દત્તત્રિપ્રકરણ સ ૧૧૮ તથા નિર્વાણપ્રકરણ સ ૧૨૦ અને પુરાતત્ત્વ પા ૭૦૩

૧ (૧-૨) પુથુજ્જન એટલે મામાન્ય મનુષ્ય તેના અધપુથુજ્જન અને કલ્વાલુપુથુજ્જન જેવા જે બેદો છે યથા—

દુવે પુથુજ્જના વુત્તા મુદ્દેનાત્થિયથુના ।

બંધો પુથુજ્જનો એકો વ યાણકો પુથુ જનો ■

—મન્નિમન્નિદાય મૂ-૨ પરિશિષ્ટતત્તવજ્ઞના

આ બનેમાં સુરો ના (બપન) તેા દશેય દોય છે છતા અતરદાય

આમાં પહેલી અવિકાસકાલીન, બીજી અધ્યમાત્ર વિકાસવાળી, ત્રીજી પાંચમી ચડિયાતા વિકાસવાળી અને છઠી પૂર્ણ વિકાસની ભૂમિકાઓ છે.

કેટલીક વાર પુત્રુજનન અને ગોત્રભૂ એવા પણ અજ્ઞાન-કાલીન ભૂમિકાના બે ભાગો કરવામાં આવે છે, પરંતુ ગોત્રભૂની વ્યાખ્યા દરેક સ્થળે એકસરખી નથી કેટલીક વાર એ ભૂમિકાને જ્ઞાનકાલીન અવસ્થાઓમાં ગણાવવામાં આવી છે; અર્થાત ગોત્રભૂ સોતાપત્ર, સકદાગામી કે અનાગામી હોઈ શકે. જ્ઞાનકાલીન ભૂમિકાઓમાંથી સોતાપત્ર ને સકદાગામી માટે અધિશીલ્પ. અનાગામી માટે અધિચિત્ત ને અરહા માટે અધિપ્રજ શબ્દો પણ યોગ્યવામાં આવે છે.

મહાયાન પરંપરામાં પણ ભૂમિકાઓની ખાખતમાં કંઈક નામભેદ ને સંખ્યાભેદ પ્રવર્તે છે. સામાન્ય રીતે દશ ભૂમિકાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે અને આ દશેય ભૂમિકાઓ જ્ઞાનકાલીન છે. કેટલેક સ્થળે ('આધિસત્ત્વભૂમિ' જેવા ગ્રંથોમાં) ૧૨ ભૂમિઓનો નિર્દેશ છે. તેમાં અજ્ઞાનકાલીન બે ભૂમિકાઓ ઉમેરવામાં આવી છે. ખાડીની દશભૂમિઓ તદ્દન સમાન છે, એક હોય તો તે માત્ર નામનો

તો તે એટલું જ કે પહેલાને આર્યદર્શન (સત્સંગ) પ્રાપ્ત થયેલ નથી હોવાન્યારે બીજાને તે પ્રાપ્ત થયેલ હોય ન. આ બંને નિર્વાણમાર્ગથી પરાક્રમ્ય હોય છે નિર્વાણમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલાના ચાર પ્રકાર છે : (૩) જેણે ત્રણ સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે સોતાપત્ર, (૪) જેણે ત્રણ સંયોજનાનો ક્ષય અને ૫મી બેનુ શેયિક્ય ર્થુ હોય તે સકદાગામી, (૫) જેણે પાંચેનો ક્ષય કર્યો હોય તે આપપાતિક, (૬) જેણે દશે સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે અરહા. સોતાપત્ર વધારેમાં વધારે સાત વાર મનુષ્યલોકમાં અવતરે છે, ત્યારબાદ અવશ્ય નિર્વાણ પામે છે. સકદાગામી એક જ વાર મનુષ્યલોકમાં આવે છે, પછી નિર્વાણ પામે છે. આપપાતિક બ્રહ્મલોકમાંથી જ નિર્વાણ પામે છે. અરહા તે ત્રિયતિમાંથી જ નિર્વાણ મેળવે છે. દસ સંયોજનાઓ માટે જુઓ અનુત્તરનિકાય (પા. ૧૭ કુટનોટ ૧૩); અન્નિજમનિકાય, 'બુદ્ધ, ધર્મ આણ્ણ સઘ' મરાઠી, (પા. ૬૬) તથા પુરતત્ત્વ પા. ૨૦૩-૪.

જ છે તે દશ ભૂમિઓ આ પ્રમાણે છે ૧ પ્રમુદિતા, ૨ વિમલા, ૩ પ્રભાકરી, ૪ અર્ચિભ્રમતી, ૫ સુદુર્જયા, ૬ અભિમુખી, ૭ દુર-ગમા, ૮ અચલા, ૯ સાધુમતી, ૧૦ ધર્મમેધા^૧ 'જોધિસત્ત્વભૂમિ' અથવા ખાર ભૂમિઓ આ ગીતે છે ૧ જોનવિહાર, ૨ અધિ-ક્રિયવિહાર, ૩ પ્રમુદિતાવિહાર, ૪ અધિશીતવિહાર, ૫

૧ (૧) પ્રમુદિતા—જનનના ઉદ્ધર બધે ભુજ્જત પ્રાપ્ત કરવાની મહત્વાકાંક્ષા બધે ને ચિત્તમા તેવી જોધિનો સકલ્પ કરે ને તેથી કરી પ્રમેદ અનુભવે તે સ્થિતિ પ્રમુદિતા

(૨) વિમલા—ખીન પ્રાણીઓને કુન્નમાંથી નિવારવા માટે પોતે જ પ્રથમ હિંસાવિરમણ આદિ ગીલનુ આચરણ કરી હાખનો બેસાડવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે વિમલા

(૩) પ્રભાકરી—જ્યારે આઠ વાન અને મેત્રી આદિ ચાર બ્રહ્મ વિહારની ભાવના કરે અને પ્રથમ કરેલ સર્વ પ્રમાણે અન્ય પ્રાણીઓને કુખમુક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે તે સ્થિતિ

(૪) અર્ચિભ્રમતી—પ્રાપ્ત કરેલ ગુણોને સ્થિર કરવા નવા મેળવવા તેમજ કોઈ પણ ભતના દોષનું મેવન ન કરવા ૭૮વી વીથ પારમિતા સાથે ત્યારે અર્ચિભ્રમતી

(૫) સુદુર્જયા—કલ્યાણવૃત્તિ વિરોધ વધે અને ચાર અષ્ટસત્યોનું રૂપક જ્ઞાન થાય તેવી ધ્યાન પરમિતા આવે ત્યારે

(૬) અભિમુખી—મહાકલ્પા વડે જોડિસત્ત્વથી આજીવન અદ્વૈત પછી પ્રાપ્ત થાય અને દશ પારમિતામાંથી વિશેષે પ્રજ્ઞાપારમિતા સાથે ત્યારે

(૭) દુરગમા—જ્યારે દરે પારમિતા પણ સધાય

(૮) અચલા—ગરીર વાળી અને મનને લગતી બાબતો વિરોધી ચિંતાથી સદાજાવે મુક્ત થાય અને વિશ્વને લગતા પ્રજ્ઞા વિરોધુ રૂપક અને વિગતે જ્ઞાન થાય તેમજ અલિપ્ત થવાનો સમય જતો રહે ત્યારે અચલા

(૯) સાધુમતી—દરેક જીવને દોરવાની આપવા માટે એના અવિહારને પારખવાની સપ્ત શક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે

(૧૦) ધર્મમેધા—સર્વ જ્ઞાત્યપ્રાપ્તિ ને મહાધ્યાનદૃષ્ટિએ તથાગત

આ ભૂમિઓના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ નચિનાક દત્તકૃત આર્યેયક આમ મહાધ્યાનપુદ્ગલ એ ૩ ઇગ્નિ રિસેશન કુલીનધ્યાન પા ૨૪૨-૮૬

અધિચિત્તવિહાર, ૬ ૭-૮ અધિપ્રજ્ઞાવિહાર, ૯. સાલિસંસ્કારસા-
ભોગનિર્નિમિત્તવિહાર. ૧૦. અનાભોગનિર્નિમિત્તવિહાર, ૧૧.
પ્રતિસંવિદ્વિહાર, ૧૨. પરમવિહાર.

હીનયાનની ભૂમિએને મહાયાનની કઈ કઈ ભૂમિઓ સાથે,
સરખાવી શકાય એ અમે નીચે કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યું છે. આ
ખાખતમા એટલું નોંધવું જરૂરી છે કે મહાયાનની 'પ્રમુદિતા' સાથે
હીનયાનની કોઈ પણ ભૂમિકા સામ્ય ધરાવતી નથી, કેમકે હીન-
યાનમા સર્વ જીવોને ઉદ્ધારવાનો બોધિસત્ત્વ જેવો આદર્શ કે
સંકલ્પ નથી. જ્યારે 'પ્રમુદિતા'મા એ સંકલ્પ છે. હીનયાન 'અર્હત'
પદથી અર્થાત્ વ્યક્તિગત નિર્વાણથી જ અટકે છે, જ્યારે મહાયાન
પ્રમાણે બોધિસત્ત્વનો આદર્શ 'અર્હત' પદમાં નહિ, પણ દશમાંની
છેલ્લી ચાર ભૂમિકામાં સિદ્ધ થઈ શકે છે.

હીનયાન

૧. અંધપુથુજ્જન યા પુથુજ્જન
૨. કલ્યાણપુથુજ્જન યા ગોત્રભૂ
૩. સોતાપન્ન } અધિશીલ
૪. સકદાગામી }
૫. અનાગામી યા અધિચિત્ત
૬. અરહા યા અધિપ્રજ્ઞ

મહાયાન

૧. ગોત્રવિહાર
૨. અધિમુક્તિચર્યાવિહાર
૩. પ્રમુદિતા યા પ્રમુદિતાવિહાર
૪. વિમલા યા અધિશીલવિહાર
૫. પ્રસાકરી યા અધિચિત્તવિહાર
૬. અચિન્મતી }
૭. સુદુર્જયા } અધિપ્રજ્ઞાવિહાર
૮. અભિમુખી }
૯. દુરંગમા યા સાલિસંસ્કાર-
સામોગનિર્નિમિત્તવિહાર
૧૦. અચલા યા અનાભોગનિર્નિ-
મિત્તવિહાર
૧૧. સાધુમતી યા પ્રતિસંવિદ્-
વિહાર
૧૨. ધર્મમેઘા યા પરમવિહાર

જન પર પરા

આમા પ્રાચીન આગમને અનુસરી એક વર્ણુન છે અને ખીજું માન હરિભદ્રના શ્રદ્ધાને અનુસરી પહેલામા ગુણુસ્થાન નામે ચૌદ ભૂમિકાઓ છે (૧) મિથ્યાદષ્ટિ, (૨) આસ્વાદન, (૩) સમ્યક્ મિથ્યાદષ્ટિ, (૪) અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ, (૫) દેશવિરતિ (વિરતા વિગત), (૬) પ્રમત્તસયત, (૭) અપ્રમત્તમયત (૮) અપૂર્વકરણુ (નિવૃત્તિખાદર), (૯) અનિવૃત્તિખાદર, (૧૦) સૂક્ષ્મસપરાય, (૧૧) ઉપશાતમોહ, (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગકેવલી, (૧૪) અયોગ કેવલી^૧ આમા પહેલા નણુ ગુણુસ્થાનો એ અવિકાસકાળ છે,

૧ (૧) ને અવસ્થામા દરાનમોહનીયની પ્રબળતાને લીધે સમ્યક્ત્વ ગુણુ આદ્ય થયેનો દોષાથી આત્માની તત્વરુચિ ન પ્રગટી શકી નથી જેથી તેની ઈન્દ્રિય મિથ્યા (સત્યવિરુદ્ધ) હોય છે તે અવસ્થા મિથ્યાદષ્ટિ (૨) અગિયારમા ગુણુસ્થાનથી પતિત થઈ પ્રથમ ગુણુસ્થાન ઉપર આવતા વચ્ચે ખડુ ન થોડા વખત સુધી ને અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા આસ્વાદન આનુ સારવાદન નામ એટલા માટે છે કે તેમા પતનો મુખ આત્માને તત્વરુચિનો સ્વરૂપ પણ આસ્વાદ દોષ છે જેવી રીતે મિથ્યાજ્ઞાના કોળન બાદ ઠલદી થી વખતે એક વિલક્ષણ સ્વાદ દોષ છે આ ખીજું ગુણુસ્થાન પતનોનુમુખ આત્માને ન દોષ છે (૩) દીચકે દીચતા માણસની પેઠે > અવસ્થામા આત્મા દોષાયમાન દોષ છે જેને લીધે તે સવથા સત્ય દરાન કરી શકેતો નથી કે સવથા મિથ્યા ઇની મિથિતા રહી ગતો નથી અર્થાત્ તેની સરાયાણુ જેવી મિથિતા બની નય છે તે અવસ્થા સમ્યક્ મિથ્યાદષ્ટિ આ ગુણુસ્થાનમા દગનમોહનીયનુ વિષય પ્રથમ નેટુ ગ્રીમ રહેતું નથી પણ તે દોષ છે ખડુ (૪) ને અવસ્થામા દરાનમોહ નીયનુ બળ હા તો બિલક્ષણ ગમી નય છે કે વિરત થઈ નય છે અને હા તો બિલક્ષણ ક્ષીણ થઈ નય છે જેને લીધે આત્મા અસદ્ગિધપત્રે સત્ય દરાન કરી શકે છે એ અવસ્થા અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ આનુ અવિરત નામ એટલા માટે છે કે તેમા ચારિત્રમોહનીયની સત્તા અવિરોધ દોષાથી વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) વચ્ચે પામતી નથી (૫) ને અવસ્થામા સત્યદરાન ઉપરાત અપારો પણ ત્યાગવૃત્તિનો નય થાય છે તે દેશવિરતિ આમા ચારિત્ર

ત્યારબાદનાં મોક્ષકાળ છે.^૧

આ ચૌદ ગુણસ્થાનને સંક્ષેપમાં બહિરાત્મ-અવસ્થા, અન્ત-રાત્મ-અવસ્થા અને પરમાત્મ-અવસ્થા એમ ત્રણ ભાગમાં પણ ગોઠવેલા મળે છે. પહેલી અવસ્થામાં જીવનુ વિશુદ્ધ રૂપ અત્યંત

મોહનીયની સત્તા અવશ્ય ઘટેલી હોય છે અને તેના હાસના પ્રમાણમાં ત્યાગવૃત્તિ હોય છે. (૬) ને અવસ્થામાં ત્યાગવૃત્તિ પૂર્ણ રીતે હૃદય પામે છે છતાં વચ્ચે વચ્ચે સ્ખલન સંભવે છે તે પ્રમત્તસંયત. (૭) ને અવસ્થામાં પ્રમાદનો જરાયે મલવ નથી તે અપ્રમત્તસંયત (૮) ને અવસ્થામાં પહેલાં ક્યારે પણ નહિ અનુભવેલ આત્મશુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ વીર્યોત્ક્રાંતિ (આત્મિક સામર્થ્ય) પ્રગટે છે તે અવસ્થા અપૂર્વકરણ આનું બીજું નામ નિવૃત્તિબાદર છે. ૯) ને અવસ્થામાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના શેષ રહેલ અંશેને શમાવવાનું કે ક્ષીણ કરવાનું કામ ચાલુ હોય છે તે અવસ્થા અનિવૃત્તિબાદર. (૧૦) ને અવસ્થામાં મોહનીયનો અશ લોભ-રૂપે જ હૃદયમાન હોય છે, પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં, તે અવસ્થા સૂક્ષ્મ-સંપ્રસાય (૧૧) ને અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ લોભ સુધ્ધાં રામી જાય છે તે ઉપશાંતિમોહનીય. આ ગુણસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય સંભવે ખરો, પણ ચારિત્રમોહનીયનો તેવો ક્ષય નથી હોતો, માત્ર તેની સર્વાંશે ઉપશાંતિ હોય છે. આને લીધે જ મોહનો ફરી ઉદ્ભવ તાં આ ગુણસ્થાનથી અવશ્ય પતન થાય છે અને પ્રથમ ગુણસ્થાન સુધી જહું પડે છે (૧૨) ને અવસ્થામાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે તે ક્ષીણમોહનીય. આ સ્થિતિથી પતન સંભવતું જ નથી. (૧૩) ને અવસ્થામાં મોહના આત્યંતિક અભાવને લીધે વીતરાગદશા પ્રગટવા સાથે સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા સયોગકેવલી ગુણસ્થાન. આ ગુણસ્થાનમાં શારીરિક, માનસિક અને વાચિક વ્યાપાર હોય છે. એથી આને જીવન્મુક્તિ કહી શકાય (૧૪) ને અવસ્થામાં શારીરિક, માનસિક, વાચિક પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ જાય છે તે અયોગકેવલી ગુણસ્થાન. આ ગુણસ્થાન છેલ્લું છે. તેથી શરીરપાત થતાં જ તેની સમાપ્તિ થાય છે અને ત્યારબાદ ગુણસ્થાનાતીત વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. (આ માટે જુઓ કર્મ અથ બીજો.)

આવૃત હોવાથી તે સસારભોગોમા જ રચ્યોપચ્યો રહે છે, બીજી અવસ્થામા જીવ પરંતુ ગાઢ આવરણ સિધિલ થતા તેની દૃષ્ટિ સસારભોગોથી વિમુખ બની આત્માલિમુખ બને છે અને ત્રીજી અવસ્થામા તો આત્માનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ જાય છે

પહેલી અવસ્થામાં પહેલા ત્રણ ગુણુસ્થાનનો, બીજીમાં ચોથાથી
બારમાં ગુણુસ્થાનનો અને છેલ્લીમાં તેરમાં-ચૌદમાં ગુણુસ્થાનનો
સમાવેશ થાય છે.^૧

ગુણસ્થાનના આ પ્રાચીન વિચારને આ હરિભદ્ર પોતાના મોગમ થોમા જુદી જુદી રીતે વર્ણવે છે

પ્રથમ અચરમાવર્તકાળ, જે આધ્યાત્મિક વિકાસના પ્રારંભ પહેલાંનો કાળ છે તે, સર્વ સમાન છે ચરમાવર્તથી વિકાસના પ્રારંભ ગણાય તેમા અપુનર્મેધકસ્થિતિ આવે છે તે પણ પદાશ્રેણીમા સમાન છે હવે જે નામ અને વર્ગીકરણના ભેદ છે તે નીચે પ્રમાણે—

યોગબિદુમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું યોગરૂપે વર્ણન છે
 અને યોગના પાંચ ભેદો કરવામાં આયા છે ૧ અધ્યાત્મ, ૨
 ભાવના, ૩ ધ્યાન, ૪ અમતા, ૫ વૃત્તિસંક્ષય ૨ યોગદૃષ્ટિમંત્ર
 અથવા અવિકાસકાલીન દૃષ્ટિને ઓઘદૃષ્ટિ ને વિકાસકાલીન દૃષ્ટિને
 યોગદૃષ્ટિ કહી છે યોગદૃષ્ટિના આ ૭ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે ૧
 મિત્રા, ૨ તારા, ૩ ખલા, ૪ દીપ્તિ, ૫ કાન્તા, ૬ સ્થિરા,
 ૭ પ્રભા ૮ પરા^૩

योगवि शिक्तामा विष्ठासकाक्षीन अवस्थाने सूत्रयता पात्र

૧ જુઓ ૫ મુખવાલજ સપાકિત હિંદી ચોથા કમળ ય (I) પ્રસ્તાવના
પા. ૨૬-૩૦

૨ સમજૂતી માટે જુઓ આ મંથની પ્રસ્તાવના પા ૫૦-૫૧

3					41	42
---	--	--	--	--	----	----

યોગમેદો આ છે : ૧. સ્થાન, ૨. ઊર્ણ, ૩. અર્થ, ૪. આલંબન,
૫. નિરાલંબન.^૧

યોગશતકમાં તો પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરી આધ્યાત્મિક
વિકાસનો ક્રમ આલેખાયો છે : ૧. અપુનર્બંધક, ૨. સમ્યગ્દષ્ટિ,
૩ દેશવિરતિ, ૪. સર્વવિરતિથી પૂર્ણતા સુધી.^૨

આજીવક પરંપરા

બુદ્ધવોષકૃત દીધનિકાયની સુમંગલાવિલાસિની અઠકથામાં
આવતા ઉદ્દેશને અનુસરી આજીવક ગોશાલકને સંમત એવી
આઠ ભૂમિકાઓ—૧. મંદ, ૨. ખીડા, ૩. પદવીમંસા, ૪.
ઉજુગત, ૫. સેખ, ૬, સમણ, ૭. જિન, ૮. પત્ર. આ આઠમાં
પ્રથમની ત્રણ અવિકાસ અને પાછળની પાંચ વિકાસક્રમની જણાય
છે. ત્યારબાદ મોક્ષકાળ હોવો જોઈએ.^૩

ધ્યાનો

યોગશાસ્ત્રમાં એકાગ્રચિત્તના સવિતર્ક, સવિચાર, સાનન્દ
અને સાસ્મિત એવા ચાર સંપ્રજ્ઞાતયોગના ભેદ વર્ણવ્યા છે. વળી
આગળ જતાં સવિતર્ક-સંપ્રજ્ઞાત યોગના ફળરૂપે થતા સ્થૂળ
વિષયોના સાક્ષાત્કારના બે ભાગ પાડી અનુક્રમે તેને સવિતર્ક
સમાપત્તિ અને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ કહેલ છે. એ જ રીતે સૂક્ષ્મ
વિષયમા પ્રવર્તમાન સવિચાર-સંપ્રજ્ઞાતયોગથી થતા સૂક્ષ્મ સાક્ષા-
ત્કારને સવિચાર અને નિર્વિચાર એવી બે સમાપત્તિરૂપે
વર્ણવેલ છે.

બૌદ્ધ પરંપરામા ધ્યાનના ચાર ભેદ આ પ્રમાણે છે : ૧.
વિતર્ક-વિચાર-પ્રીતિ-સુખ-એકાગ્રતા સહિત, ૨. પ્રીતિ-સુખ-

૧. સમજૂતી માટે જુઓ આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પા. ૫૭

૨. " " " " " " પા. ૫૫.

૩ આ ભૂમિકાઓના અર્થ અને ખીજી પ્રાસંગિક સૂચના માટે જુઓ
પુરાતત્ત્વ પા ૨૦૮.

એકાગ્રતા મહિત, ૩ સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૪ એકાગ્રતા સહિત વળી એ જ પરપગમાં પાચ બેઠ પલુ કરવામાં આવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે ૧ વિતર્ક વિચાર પ્રીતિ-સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૨ વિચાર પ્રીતિ સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૩ પ્રીતિ-સુખ એકાગ્રતા મહિત, ૪ સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૫ એકાગ્રતા મહિત

જૈન પરપગમાં શુક્લ નામક ટ્રેષ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર દર્શાવ્યા છે, તે આ ૧ પૃથક્ત્વવિતર્ક અવિચાર, ૨, એકત્વ વિતર્ક અવિચાર, ૩ સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી, ૪ સમુચ્છિન્ન ક્રિયાવિવૃત્તિ

ઉપર દર્શાવેલ ત્રણે પગપરાના ધ્યાનવલ્લુનમાં જે શબ્દ સામ્ય છે તે મહત્ત્વનું છે તાત્ત્વિક માન્યતાના બેઠને ક્ષીધે તેમજ બધી પરપરાઓના વિદ્વાનો અને સાધકોની વ્યાખ્યાઓના બેઠને ક્ષીધે શબ્દસામ્ય હોવા છતા અર્થની છાયાઓ જુદી જુદી દેખાય છે, તેમ છતા એ બધી છાયાઓમાં ઊંડાણથી જોતા કેટલુંક સામ્ય પલુ દેખાય છે સામ્ય પરપરા પ્રકૃતિવાદી છે, જ્યારે બૌદ્ધ અને જૈન પગપરા પરમાણુવાદી છે તેમાય જૈન પરપરા પરમાણુને ચિથર માની તેમાં પર્યાયો માને છે, જ્યારે બૌદ્ધ પગપરા એનું કોઈ સ્થિત દ્રવ્ય ન માનતાં માન પર્યાયપ્રવાહ માને છે આ ત્રણે પગપરા વચ્ચે તાત્ત્વિક માન્યતાનો બેઠ થયો પગપરાના શાસ્ત્રો જુદા, વ્યાખ્યાકારો અને સાધકચિંતકો જુદા એટલે વ્યાખ્યામાં બેઠ આવે જ દા ત યોગશાસ્ત્રમાં જે વિતર્ક અને વિચાર શબ્દ સપ્રજ્ઞાત સાથે મઠળાયેલ છે ત્યાં એનો અથ અનુક્રમે સ્થૂળ-વિષયમાં એકાગ્ર થયેલ ચિત્તનો સાક્ષાત્કાન્ અને સૂક્ષ્મ વિષયમાં એકાગ્ર થયેલ ચિત્તને થતો સૂક્ષ્મ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાન્-એવો કરવામાં આવ્યો છે જ્યારે એ જ યોગશાસ્ત્રમાં આગળ જતા સમાપત્તિનું વર્ણન આવે છે ત્યારે વળી સ્થૂળ સાક્ષાત્કાન્ને સવિતર્ક અને વિવિતર્ક ઉચ્ચવિધ કલ્પો છે અને સૂક્ષ્મ સાક્ષાત્કાન્ને સવિચાર

અને નિર્વિચાર એમ ઉભયવિધ કહ્યો છે. સાર એ છે કે કેવળ યોગશાસ્ત્રમાં જ વિતર્ક અને વિચાર એ બન્ને શબ્દો જુદા જુદા અર્થમાં વપરાયેલા છે. સવિતર્ક-સંપ્રજ્ઞાતમાં આવેલ ‘વિતર્ક’ પદનો અર્થ સ્થૂળવિષયક સાક્ષાત્કાર એમ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે એની સવિતર્ક-સમાપત્તિમાં આવેલ ‘વિતર્ક’ પદનો અર્થ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો અમેદાદ્યાસ યા વિકલ્પ એમ કરવામાં આવ્યો છે. એ જ રીતે સવિચાર-સંપ્રજ્ઞાતમાં આવતા ‘વિચાર’ પદનો સૂક્ષ્મવિષયક સાક્ષાત્કાર એવો અર્થ લેવાયો છે, જ્યારે એની સવિચારસમાપત્તિમાં આવતા ‘વિચાર’ પદનો અર્થ દેશ, કાલ અને ધર્મથી અવચ્છિન્ન એવા સૂક્ષ્મ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર એવો કરાયો છે.

બૌદ્ધ પરંપરાના ચાર યા પાચ બેદ પૈકી પ્રથમ ધ્યાનમાં ‘વિતર્ક’ અને ‘વિચાર’ બન્ને પદ આવે છે. ત્યાં ‘વિતર્ક’નો અર્થ ‘ઊહુ’ છે. ચિત્ત કોઈ પણ આલંબનને પ્રથમ પ્રથમ પકડી તેમાં પ્રવર્તે તે ‘વિતર્ક’ છે. જ્યારે તે જ આલંબનમાં ચિત્ત વધારે ઊંડુ ઊતરી એકરસ જેવું થઈ જાય ત્યારે તે સ્થિતિ ‘વિચાર’ છે. આમ આલંબનમાં સ્થિર થવા માંગતા ચિત્તની પ્રાથમિક સ્થિતિ ‘વિતર્ક’ અને પછીની સ્થિતિ ‘વિચાર’ છે.

જૈન પરંપરામાં ‘વિતર્ક’નો અર્થ ધ્રુત યા શાસ્ત્રજ્ઞાન છે અને ‘વિચાર’નો અર્થ કોઈ પણ એક વિષયમાથી બીજા વિષયમાં સંચાર યા સંક્રમ કરવો એ છે. યોગશાસ્ત્રમાં સમાપત્તિગત ‘વિતર્ક’ પદના અર્થ તરીકે વિકલ્પ લેવામાં આવ્યો છે. ‘વિકલ્પ’ એટલે શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો પરસ્પર બેદ હોવા છતાં તેમાં અમેદબુદ્ધિ થાય તે. નિર્વિતર્કસમાપત્તિમાં એવી અમેદબુદ્ધિ નહિ, પણ માત્ર અર્થનો શુદ્ધ પ્રતિભાસ મનાય છે. આ રીતે સવિતર્કસમાપત્તિમાં વિકલ્પ અને નિર્વિતર્ક-માપત્તિમાં વિકલ્પનો અભાવ મનાયેલ છે. જાણે કે એ જ ભાવ

જૈન પર પગામા પૃથક્ત્વવિતર્ક અને એકત્વવિતર્ક શબ્દમા સચવાયો ન હોય એમ લાગે છે વળી જૈનપર પગાના પ્રથમ ધ્યાનમા વિચારસક્રમને સ્થાન છે અને બીજા ધ્યાનમા તેનું સ્થાન નથી, પણ ‘વિતર્ક’નું સ્થાન છે આ જ ક્રમ બીજી ગીતે બૌદ્ધ પર પગામા વર્ણિત ધ્યાનમા પણ દેખાય છે એ પર પરાના પ્રથમ ધ્યાનમા વિતર્ક અને વિચાર બન્ને રહે છે, જેમ જૈન પર પગાના પ્રથમ ધ્યાનમા, પણ બૌદ્ધ પર પગાના બીજા ધ્યાનમા વિતર્ક ને વિચાર બન્ને નથી હોતા જ્યારે જૈન પર પગાના બીજા ધ્યાનમા ‘વિતર્ક’નું અસ્તિત્વ છે, પણ ‘વિચાર’નું અસ્તિત્વ નથી મનાયુ યોગ પર પગાના પ્રથમ ‘અવિતર્કમ પ્રજ્ઞાત’મા વિતર્ક, વિચાર, આનન્દ અને અસ્મિતા એ ચારે અશો અનુગત મનાયા છે, તે બૌદ્ધ પર પરાના પ્રથમ ધ્યાનમા વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ, એકાગ્રતા એ પાચે અજો મનાયા છે યોગ પર પગાના આનન્દ અર્થાત્ હૃદાદ નેમજ બૌદ્ધ પર પગાના પ્રીતિ અને સુખ એ વચ્ચે ઊંડું અર્થસામ્ય છે યોગ પર પગાની અસ્મિતા એ જ નાથે બૌદ્ધ પર પગાની એકાગ્રતા ને ઉપેક્ષાએ આવી ન હોય એમ લાગે છે

યોગ પર પરામા વર્ણિત અધ્યાત્મપ્રસાદ અને ઋત ભગ નજા એ જ જૈન પર પરાના સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી ધ્યાન દ્વારા મૂલનાતી લાભે છે, અને યોગ પર પરાનો ‘અમ ત્જાતયોગ’ યા ‘સ રકાર શો’ નિર્બાજયોગ એ જ જૈન પર પરાનું અમુચ્છિદ્ધિપ્રતિપાતી નામનું ચોતું ધ્યાન બાકે છે

ગમે તેમ હો, પણ ઉપરની ધ્યાનનિયમક તુલના દ્વારા એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે આ જુદી જુદી દેખાતી વ્યાખ્યાઓની પાછળ દો દોની પશ્ચાત્ત આનુભવ એકતા ગહેલી છે

પરિશિષ્ટ ૬

આ. હરિભદ્રના ગ્રંથોની યાદી

ગ્રંથો

સંવાદી ઉદ્દેશ્ય

૧	અનેકાંતજયપતાકા (મુદ્રિત)	
૨	અનેકાંતવાદપ્રવેશ (મુદ્રિત)	
૩	અનેકાંતસિદ્ધિ (અનુપલબ્ધ)	અનેકાંતજયપતાકા,
ભા. ૧, પા. ૨૬૩
૪	અષ્ટકપ્રકરણ (મુદ્રિત)	
૫	આત્મસિદ્ધિ (અનુપલબ્ધ)	અનેકાંતજયપતાકા,
ભાગ ૨, પા. ૨૧૮
૬	ઉપદેશપદ (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)	
૭	દર્શનસમ્પત્તિકા (પ્રાકૃત)	પાટણ જૈન ભંડારની
હસ્તલિખિત પ્રતોની
યાદીને આધારે
૮	ધર્મસંગ્રહણી (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)	
૯	ધર્મખિદુ (મુદ્રિત)	
૧૦	ધૂર્તાખ્યાન (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)	
૧૧	પંચવરણ (, ,)
(સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકા)	
૧૨	પંચાશક (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)	
૧૩	ભાવનાસિદ્ધિ (અનુપલબ્ધ)	સર્વજ્ઞસિદ્ધિને આધારે
૧૪	યોગદષ્ટિસમુચ્ચય (સ્વોપજ્ઞટીકા
સાથે મુદ્રિત)	
૧૫	યોગખિદુ (મુદ્રિત)	
૧૬	લગ્નશુદ્ધિ-લગ્નકુડલિયા (પ્રાકૃત,
ખંભાતમાં તાડપત્રની પ્રત છે)	
૧૭	લોકતત્ત્વનિર્ણય (મુદ્રિત)	
	વીસ વીશીઓ (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)	

- ૧૮ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય } (મુદ્રિત)
સ્વોપજ્ઞટીકા સહિત
- ૨૦ પૃથ્વશ્નસમુચ્ચય (મુદ્રિત)
- ૨૧ ષોડશક પ્રકરણ "
- ૨૨ સ સાગ્દાવાનલસ્તુતિ "
- ૨૩ સમગદિત્યકથા (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)
- ૨૪ સ બોધપ્રકરણ (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)
- ૨૫ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ (સ્વોપજ્ઞ ટીકા આથે મુદ્રિત)
- ૨૬ સ્યાદ્રાદકુચોદયપરિહાસ (અનુલખ) અનેકાતજયપતાકાના
ઉલ્લેખને આધારે
- ૨૭ હિંસાદ્ધ-સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિ સહિત (મુદ્રિત)
- ૨૮ અનુયોગદ્વારવિવૃત્તિ (મુદ્રિત)
- ૨૯ આવશ્યક જૃહદટીકા (અનુલખ) સમયસુદગ્ધ સામા
ચારીશતક ને મલધારી
હેમચદ્રનુ આવશ્યક
પરંતુ ટિપ્પણ
- ૩૦ આવશ્યકસનવિવૃત્તિ (મુદ્રિત)
- ૩૧ ચૈત્યવ દનસૂત્રવૃત્તિ અથવા લલિતવિસ્તગ (મુદ્રિત)
- ૩૨ જનાભિગમગૂનલધુવૃત્તિ (છપાય છે
પાટણ અને જેમલમેઝના જેન
ભડારામા તાડપત્રીય પ્રત છે)
- ૩૩ દશવૈકાલિક ટીકા (મુદ્રિત)
- ૩૪ નદી અધ્યયન ટીકા (મુદ્રિત)
- ૩૫ પિપ્પડનિયુક્તિવૃત્તિ (અનુલખ) વીગ્ગણીકૃત પિપ્પડનિયુ-
ક્તિની ટીકા પરથી
- ૩૬ પ્રજાપનાપ્રદેશવ્યાખ્યા (મુદ્રિત)
- ૩૭ તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તિ (ખંડિત મગે છે મુદ્રિત)
- ૩૮ ન્યાયાવતાવૃત્તિ (અનુલખ) પ્રબંધકોગ, જૃહદટિપ્પણિકા
- ૩૯ પચગૂન વ્યાખ્યા (મુદ્રિત)

૪૦ વર્ગકેવલિકસૂત્રવૃત્તિ (અનુપલબ્ધ) કહાવલીના આધારે

૪૧ ન્યાયપ્રવેશટીકા (મુદ્રિત)

આટલા ગ્રંથો શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાને મતે નિશ્ચિત રીતે આ. હરિભદ્રના કહી શકાય. (પ્રત્યેકના પ્રમાણો ને પરિચય માટે જુઓ અનેકાતજયપતાકાની અગ્રેજી પ્રસ્તાવના ભાગ ૨, પા. ૧૭ થી ૭૧). ખાકીના ગ્રંથો માટે પ્રાચીન કે અર્વાચીન લેખકોના ઉલ્લેખ સિવાય કોઈ અન્ય પ્રમાણ નથી એમ તેઓ જણાવે છે. પરંતુ શ્રી પુણ્યવિજયજીના અભિપ્રાયानુસાર નીચેના ગ્રંથો પણ નિશ્ચિત રીતે શ્રી હરિભદ્રના જ છે.

૪૨ યોગશતક (પ્રાકૃત-પ્રસ્તુત પુસ્તક)

૪૩ લલુક્ષેત્રસમાસ યા } એ જ ગ્રંથને અંતે આવતી
જખુદ્ગીપક્ષેત્રસમાસ } પ્રશસ્તિને આધારે

૪૪ દ્વિજવદનચપેટા (મુદ્રિત)

૪૫ વીરસ્તવ (મુદ્રિત)

૪૬ શ્રાવકપ્રજ્ઞસિદ્ધિ (મુદ્રિત)

૪૭ શ્રાવકધર્મતંત્ર (માનદેવસૂરિની ટીકા સાથે મુદ્રિત)

ખાકીના જે ગ્રંથો આ હરિભદ્રને નામે ચડેલા છે તે યાકિની-મહત્તરાસૂત્ર હરિભદ્રના જ છે એમ આજની સ્થિતિમાં નિશ્ચિત-પણે કહેવું અશક્ય છે. એ નિર્ણય વધારે પ્રમાણોની અપેક્ષા રાખે છે. તે ગ્રંથો આ છે :

સંગ્રહણિવૃત્તિ, બોટિકપ્રતિષેધ, અહિંસ્યુડામણિ, કથાકોશ, ચૈત્યવંદનભાષ્ય, ધર્મલાલસિદ્ધિ. પરલોકસિદ્ધિ, બૃહન્મિથ્યાત્વ-મથન, સંસ્કૃત આત્માનુશાસન, નાણાયાતક. પંચલિંગી, ધર્મસાર, પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, વેદબાહ્યતાનિરાકરણ, વ્યવહારકલ્પ, પંચનિયંત્રી, સંપંચાસિતરી, જ્ઞાનપંચકવિવરણ, નાનાચિત્તપ્રકરણ, કર્મસ્તવ-વૃત્તિ, અનેકાતપ્રવદ્. ન્યાયવિનિશ્ચય, યતિદિનકૃત્ય, યશોધરચરિત્ર, વીરાંગદકથા

મૂચિ

૧ પ્રસ્તાવનાગત વિગિષ્ટ શબ્દો

(નોંધ — શબ્દ સામેના અઠ પૃષ્ઠસૂચક છે અને પા મી એ તે જ પૃષ્ઠની પાઠ દીપ સૂચક છે દેવનાગરીમાં છપાયેલા મળેલા વિરોધ નામે છે)

અક્ષરલેખ ૬ પા ટી ૧૪
અભ્યાય યોગ ૩૯-૪૦ પા ટી
અલિલિલ ચિત્તશક્તિ ૩૯-૪૦ પા મી
અભિપાદ ૧૯
અક્ષરસંલેખ ૩૨
અભિપ્રાય ૧૭
અભ્યસમાવેશ વર્ત ૪૮
મજિતશાતિસ્તવ ૧
મજ્જાન ૪૧-૪૨
મધ્યવંદ ૨૩ પા ટી
મદ્દેતપર ૫૨ ૪૩
મદ્દેતમત—અપિપિપિ ૨૪ —૨૬૦
૨૪
મધ્યાત્મ—અથ ૫૦;—આદિ યોગના
છપાયો ૪૮—આદિ પાથ યોગ
બેદોની મધાન બળ વચેરેમા
યોગના ૫૩ પા ટી,—જઓ
યોગભૂમિદા
અનાદિસાદિબેદ—૬૪૨વિષયક ૧૧
બનાય ૩૧
અનાદિ બનયોગ ૫૩ —નું સ્વરૂપ ૫૩
પા ટી
અનિરૂપાધિદારપ્રકૃતિ ૧૦
અનુમિદા—સ વરનું અથ ૪૫

અનુયાગદ્વાર ૧૮
અનુયોગવિષયક ૧૩
અનુદાન ૪૬ —ના પાથ પ્રકાર પર
અનકાતજયપતારા ૧૦ પા ટી,
૧૩, ૧૩ પા મી ૧૪ ૧૮,
૨૦ ૨૦ પા મી ૨૧ ૧૪
અને તદ્દિદિ ૨૩
અનેકાતવાદ ૨૪
અનકાતસિદ્ધિ ૧૪ પા ટી
અપરિભાગી—કુટુંબનિત્ય ૪૩
અપુનબધક ૪૬ પર ૫૪ પા મી,
૫૫;—ના લખણ ૫૦
અપોરેરેરેર ૬૪
અભિનિવેગ ૪૦ પા મી
અભ્યાસ ૪૬
અભ્યસર ૫ પા ટી
અમૂ ૧૫ ૧૧
અનુત આત્મા ૩૧
અથ યોગ ૫૪ —નું સ્વરૂપ ૫૩
પા ટી
અથ પુરુષપરિવર્ત ૪૬ પા મી
અદન ૧૧
અવિદ્યા ૪૦ પા ટી —અવમારજ
તરીકે ૧૧

૧૪૬

અવિરતિ ૩૯ પા.ટી.

અવેદ્યસંવેદ્યપદ ૫૩;—અર્થ ૫૩ પા.ટી.

અવ્યક્ત ૪૨

અષ્ટક ૧૩ પા.ટી., ૨૮;—પ્રકરણ

૨૦ પા.ટી.

અસર્વજ્ઞત્વ—મીમાંસકસંમત ૬૪

અસંપ્રજ્ઞાત ભૂમિકા—સમાધિની ૪૬;

—જેન યોગભૂમિકા ‘વૃત્તિ-

સંક્ષય’ સાથે તુલના ૫૧

અસ્મિતા ૪૦ પા.ટી.

અદિર્વૃદ્ધ્યસંહિતા ૩૮ પા.ટી.

અંતરેતપ ૩૪

આગમ ચૂર્ણિઓ ૧૪;—ટીકાઓ ૧૪;

—નિર્યુક્તિઓ ૧૪;—માધ્યો ૧૪

આગમિક સાહિત્ય ૧૬

આચારો—નિવૃત્તિલક્ષી ૨૬

આચારસ શોધક—આ. હરિભદ્ર ૧૫

આચારાગ ૩૫ પા.ટી.;—મા

મહાવીરની સાધના ૪૪

આત્મસંપ્રેક્ષણ ૬૨

આત્મસિદ્ધિ ૧૪ પા.ટી.

આત્મજ્ઞાન ૪૩

આત્મા—દર્શનાન્તર સાથે તુલના

૪૧, ૪૨;—અમૂર્ત ૨૧

આદિપુરાણ ૩૧, ૩૨ પા.ટી.

આધ્યાત્મિકતા—નો અર્થ ૩૨

આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ—જેનસંમત

૪૭;—સાધનાની પરંપરાઓ ૩૨

આરણ્યક ૩૪

આર્ય અષ્ટાંગિકમાર્ગ—બૌદ્ધસંમત

૪૫;—ના આઠ અંગો ૪૫ પા. ટી.

આલંબન યોગ ૫૭;—તુ સ્વરૂપ ૫૭ પા.ટી.

આવશ્યક—નિર્યુક્તિ ૭ પા.ટી;

—માધ્ય ૩૧;—સૂત્ર ૫

આત્રમવ્યવસ્થા ૩૧

આસન—પતંજલિસંમત યોગાંગ

૪૦, ૪૪

આસ્રવ—નિરોધ ૩૯ પા.ટી.

ધૃત્તિયોગ—તુ સ્વરૂપ ૫૪

ધન્દ્રિયજય ૪૪

ઈશ્વર ૬૧;—કર્તૃત્વવાદનું રહસ્ય

અને તેનો સમન્વય ૨૨

ઈશ્વરપ્રણિધાન—પતંજલિસંમત

નિયમ ૪૪

ઉત્તરાધ્યયન ૨૬ પા.ટી., ૨૮ પા.

ટી., ૩૫ પા.ટી. ૩૭ પા.ટી.

ઉદયનાચાર્ય ૨૧ પા.ટી.

ઉદ્યોતકર ૧૯, ૨૨

ઉદ્યોતનસૂરિ ૬, ૧૬

ઉપદેશપદ ૬, ૭, ૧૨ પા.ટી., ૧૩

ઉપનિષદ ૩૪, ૩૫ પા.ટી., ૩૬

ઉપમિતિમવપ્રપંચાકષા ૪

ઉપસિદ્ધાંતો ૪૩

કપાધો—યોગસાધનાના આતર ને

ખાલ ૫૬

કમાકાત ૧૦

કમાસ્વાતિ ૨૬, ૪૪

ક તિ ૪૧

કલ્પ થો ૧૫૭,—સ્વરૂપ ૫૭ પા ટી

કમ્ભવેદ ૩૩ પા ટી, ૩૬, ૩૬ પા ટી

કમ્ભવેદ ૩૧, ૬૪

કમ્ભવેદ ૩૧, ૬૪

કમ્ભવેદ—અનિત્યવાદ ૧૮,—અસત્વાદ

૧૮ પા ટી —નિત્યવાદ ૧૮

પા ટી,—વાદ ૧૮ ૨૧—

સત્વાદ ૧૮ પા ટી

ક-એનસાફક્લોપિડિયા ઑફ રિલિ

જિયન એન્ડ એથિક્સ ૩૫

કોષ્ટક ૫૨

કોષ્ટક—સૂત્ર ૩૬ પા ટી

કઠ—ઉપનિષદ ૩૬, ૩૬ પા ટી

કથાકાર—આ હરિભદ્ર ૧૫

કથાકોશ ૧૩, ૧૫

કથાકથો ૧૬

કથાનુયોગ ૧૬

કવિલ ૨૧, ૬૪

કલ્પ ૪૪

કમ્ભવેદ ૨૧

કમ્ભ—મૂલ ૨૧

કમ્ભયોગ—સ્થાન અને કલ્પરૂપ ૫૭

કલ્યાણવિજયગી ૪, ૫ પા ટી, ૬

પા ટી, ૧૦ ૧૦ પા ટી ૧૨

૧૩ પા ટી ૧૪

કથાય ૩૬ પા ટી

કદાચલી ૧૦, ૧૧, ૧૨

કાયપાટી ૬૦

કાયિક ક્રિયા—જન અને બીજની

સુલના ૬૩

કાલાતીત—યોગાચાર્ય ૬૦, ૬૧

કાલ્યાણસાસન ૧૬ ૧૬ પા ટી

કિલ્લેન્તી ૩ પા ટી

કુલલયમાલા ૧૫ પા ટી, ૧૬,

૧૬ પા ટી

કુસુમાંજલિ ૩૧ પા ટી

કુલલયમાલા ૨૧

કુલ ૫૬ ૩૬ પા ટી

કેશવ ૮ પા ટી

કેલસવદ દાસી ૬ પા ટી, ૧૦

પા ટી

કોષ ૪૦ પા ટી

કિલ્લે ચિત્તરૂતિ ૩૬-૪૦ પા ટી

કલ્પેશ ૪૦ પા ટી, ૪૧ ૪૨, ૪૪

કલ્પિતવાદ ૨૩

કલ્પકેતુલિ ૫૧, ૫૪ પા ટી

કેશવસમાસરૂતિ ૧૩

કલ્પસાધ્યશતક ૬, ૭ —રૂતિ ૬ ૭

કલ્પવાનુયોગ ૧૩

કલ્પ—આ ૧૬૧૬૧૧ માતા ૧૧

ગીતા ૩૫ પા ટી, ૩૭ —૨૬૨૫

૩૭ પા ટી

ગુજરાત ૬

ગુણધ્યાન ૫૧ પા.ટી., ૫૩ પા.ટી.

ગુણસેન ૧૭

ગુપ્તિ—સંવરનું અંગ ૪૫

ગુરુવર્ગ—માતા પિતા આદિ પૂજ્ય ૬૧

ગૃહસ્થવર્ગ ૨૮, ૨૯

ગૃહસ્થાશ્રમ—ને લગતા પ્રવૃત્તિ-
નિવૃત્તિ વિધાનો ૨૮

ગોપેન્દ્ર—સાંખ્યાચાર્ય ૬૦

ગોશાલક—આજીવકે ૩૫ પા.ટી

ગોઘીઓ—દાર્શનિક ૧૯

ગ્રથમ ડાર પાટણ ૧૦

ગ્રથિભેદ ૫૦, ૬૦

અક્ષિદુગ ૧૧

ચક્રવર્તી ૮ પા.ટી.

ચક્રી ૮ પા.ટી.

ચરકસંહિતા ૨૫ પા.ટી.

ચરણકરણાનુયોગ ૧૩

ચરમાવર્ત ૪૮, ૫૫; —વર્તી ૪૯

ચારતીથકર—પં. સુખલાલજી

લિખિત ૩૮ પા.ટી

ચારિત્ર—સંવરનું અંગ ૪૫;—યમ

અને શીલ સાથે તુલના ૪૫

ચારિત્રી ૪૯, ૫૦, ૫૧

ચાર્વાકમત ૨૬

ચિત્ત યા નામ—બૌદ્ધ દૃષ્ટિએ ૪૨

ચિત્તપાતી ૬૦

ચિત્તવૃત્તિ—દિલ્લેટ અને અદિલ્લેટ ૩૯-

૪૦ પા.ટી.;—નિરોધ ૩૯ પા.ટી.

ચિત્તોહ ૬, ૧૦, ૧૧, ૧૨

ચિત્રકૂટ ૬, ૭

ચૂર્ણિઓ ૧૪ પા.ટી.

ચેતન તરવ—દર્શનાન્તર સાથે તુલના

૪૧, ૪૨, ૪૩

ચૈત્યવંદન ક્રિયા ૫૮

છદ્મસ્થ ૬૨

છાન્દોગ્ય ઉપ. ૩૪ પા.ટી.

જપ ૪૪, ૬૨

જલપદ્મથા ૧૯

જલ્મવિજયજી ૩

જિતારિ ૭, ૮ પા.ટી.

જિનદત્તસૂરિ ૫, ૬, ૧૧

જિનદાસગણી ૧૪ પા.ટી.

જિનદ્રવ્ય ૨૭

જિનપૂજા—જિનગૃહ આદિ ૨૮

જિનપ્રતિમા ૮

જિનપ્રવચન ૨૭

જિનમટસૂરિ ૫, ૮, ૧૧

જિનમદ્ર ૧૧

જિનમદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ ૧૦

જિનવિજયજી ૨, ૫, ૫ પા.ટી.,

૬ પા.ટી., ૧૦, ૧૫ પા.ટી.,

૧૬ પા.ટી.

જિનશાસન ૯ પા.ટી.

જિનસેન ૩૧

જીવ—દર્શનાન્તર સાથે તુલના ૪૨

જૈન આગમ—મા યોગ શબ્દનો
પ્રયોગ ૩૭

જૈનદશન—૫ બેચરદાસ લિખિત

૬ પા ટી ૧૨ પા ટી ૧૩

પા ટી ૨૭ પા ટી, —યોગશાસ્ત્ર

સાથે તુલના ૪૦ પા ટી

જૈન દ્વેતવાદ ૨૪

જૈન પ્રવચના ૮

જૈન મહાર ૪, —સ્વમાત ૧

જૈન યોગસાહિત્ય ૧૭

જૈન વેદો ૩૧

જૈન સત્યપ્રકાશ ૧૦ પા ટી

જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૫ પા ટી,

૬ પા ટી

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૪

પા ટી, ૬ પા ટી ૧૩ પા ટી

જૈન સૂત્રો ૮

જ્ઞાન ૩૪

જ્ઞાનગુણ ૨૭

જ્ઞાનદ્રવ્ય ૨૭

જ્ઞાનમંદિર પાટણ ૩

જ્ઞાનયોગ—ગીતામા ૩૭, —અથ

બાહ્ય બળ અને અંતર્ય બળ ૩૫

૫૭

તત્ત્વચિંતક—આ હરિભદ્ર ૧૫ ૧૮

તત્ત્વચિંતન ૧૫ ૧૮ ૨૫ ૬૫

તત્ત્વનો—સાખ્ય ૩૭

તત્ત્વનિર્ણય ૧૯

તત્ત્વસંગ્રહ ૨૧

તત્ત્વવાચ ૨૬ —સૂત્ર ૪૩ પા ટી

—મા સવર અને તેના અંગ

૩૫ મહાવીરની સાધના ૪૪

તત્ત્વોપપ્લવસિદ્ધ ૧૬ પા ટી

તથાગત ૨૩, —બુદ્ધ ૩૫ ૪૩

તથાતા ૬૩

તપ—નો અર્થ અને પ્રાચીન સાહિત્ય

મા પ્રયોગ ૩૩ ૩૪ ૩૬, ૩૭,

—આધ્યાત્મિક સાધનાના માર્ગ

લેખે ૪૦ —અન્તરતપ ૩૪ ૩૫

પા ટી, —કૃત્તૂ આદ્રાયણ

આદિ ૧૨ —દેહદમન ૩૪,

—બાહ્ય અને અંતર્ય તરે જેન

દૃષ્ટિએ ૩૫ પા ટી —માનસ

અને શારીરિકનો ભેદ મહા

જ્ઞાનમા ૩૫ પા ટી —માન

સિદ્ધ ૩૫ —જેન પાતળ

અને બીજી દૃષ્ટિએ તુલના ૪૫,

—પાતળ નિયમવિરોધ ૪૪

તપરવી—અમલુના પર્ચાય તરીકે ૩૩

તપોમાગ ૩૪

તરંગવતી ૧૬

તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો—ચાર આધ્યા-

ત્મિક સાધનાના માર્ગોના

મૂળમા રહેલા ૪૧, —ની

બાબતમા સાખ્ય-યોગ થાય

વૈશેષિક બૌદ્ધ અને જૈન દશનો

પ્રમાણે તુલનાત્મક કોષક ૪૨

તાપસ ૩૫ —તામલિ ૩૫ પા ટી

—અમલુનો એક પ્રકાર ૩૩

તિલકમજરી ૧૬

તીર્થંકર ૭

તૈત્તિરીય ઉપ. ૩૪ પા.ટી., ૩૬
પા ટી ; —બ્રાહ્મણ ૩૪ પા.ટી.

દર્શનશુભ ૨૭

દશવૈકાલિક ૧૮

દાર્શનિક ગોષ્ઠીઓ ૧૯

દેવકીચરિત્ર ૧

દેવદ્રવ્ય ૨૭

દેવલોક ૧૦

દેશવિરતિ ૪૯

દેહદમન ૩૪

દ્રવ્યાનુયોગ ૧૩

દ્વેષ ૪૦ પા.ટી.

દ્વૈતવાદી ૨૪; —સાંખ્ય ૪૩

ધનપાલ ૧૬

ધમ્મિલલ્હિટ્ટી ૧૬

ધર્મ-સંવરનું અંગ ૪૫

ધર્મકથા ૨૦, —નુયોગ ૧૩

ધર્મકીર્તિ ૨૧, ૨૩

ધર્મપરિવર્તન ૭, ૧૧

ધર્મસિદ્ધ ૧૩, ૧૩ પા.ટી., ૩૦;

—મૂલ્યાંકન ૨૯-૩૦

ધર્મમાતા ૫, ૭

ધર્મવ્યાપાર ૫૭

ધર્મસમ્પ્રદાણી ૪, ૬, ૧૩, ૧૩ પા.ટી.,
૬૩, ૬૪

ધર્મસૂત્રો વૈદિક ૨૮, ૨૯

ધારણા—યોગનું એક અંગ ૪૪

ધૂતલિયાન ૧૩

ધ્યાન—જૈન દષ્ટિએ પૃથક્ત્વવિતર્ક

સવિચાર આદિ ૪૬; —એક

યોગાગ ૪૪; —પાલિપિટકને

અનુસરી ૪૬-૪૭; —અને

સમાધિ, તપ યા યોગના અંગ

લેખે ૩૯-૪૦; —આધ્યાત્મિક

સાધનાના પ્રકાર લેખે ૩૮, ૪૦;

—અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગ-

ભૂમિકા પૈકી એક ૫૦-૫૧

નયમલજી ૩

નન્દીસૂત્ર ૧૪ પા.ટી.

નાગાર્જન ૧૯, ૧૯ પા.ટી.

નામ—ચિત્તનો પર્યાય ૪૧-૪૨

નાલંદા—બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠ ૩

નિકલંક ૯ પા.ટી.

નિધિદ્રવ્ય ૨૭

નિયમ—પતંજલિસમત, આક

યોગાગો પૈકી એક ૪૪

નિરપાય ૫૩

નિર્ગ્રંથ પરંપરા ૨૬

નિર્વૃત્તિઓ ૧૪ પા.ટી.

નિર્વાણ ૬૩

નિવર્તક વિધાનો ૩૨

નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ ૬૦

નિવૃત્તિલક્ષી—આચારો ૨૬

નિરપૃહ ૧૧

નેમિનાથ ૧૭

ન્યાયકુમુદચંદ્ર ૯ પા.ટી., ૧૦ પા.ટી.

ન્યાયપ્રવેશટૃત્તિ ૧૩

ન્યાયમંજરી ૧૯ પા.ટી.

પ્રવૃત્તિધર્મ ૨૮

પ્રવૃત્તિવિધાનો ૨૯

પ્રશમરતિ ૨૬

પ્રશસ્તિ ૫

પ્રાણાયામ—એક યોગાંગ ૪૪

પ્રાજ્ઞા ૬૩

ધ્વજીશી—સિદ્ધસેનકૃત ૨૫

બુદ્ધ ૨૧, ૨૩, ૬૧

બુદ્ધબોધ ૪૪

બુદ્ધપ્રતિમા ૮

બૃહદારણ્યક ૩૪ પા.ટી., ૩૫ પા.ટી.

વેચરદાસ ૬ પા.ટી., ૧૨

પા.ટી., ૧૩ પા.ટી., ૨૭ પા.ટી.

બોધિસત્ત્વ—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સાથે
તુલના ૬૦

બૌદ્ધ ૨, ૨૦; —જુઓ ' તાર્તિવક
સિદ્ધાંતો ' ; —વિદ્યાર્થાન ૮

બૌદ્ધશાસ્ત્ર ૮

બૌદ્ધાચાર્યો ૯

બ્રહ્મ ૪૨

બ્રહ્મન્ ૩૩

બ્રહ્મસૂત્ર—માતૃ ૨૮ પા.ટી.

બ્રહ્મા ૩૧

બ્રાહ્મણ ૩૧; —ગ્રંથો ૩૩; —ધર્મ
૩૩, —પરંપરા ૩૩

ભક્તિયોગ ૩૭

મગવતી ૩૫ પા.ટી.

' નાનદાસ ૫૪

મદ્રેશ્વરસૂરિ ૧૦

મરત ૩૧

ભવકારણ ૬૦; —અવિદ્યા, ક્લેશ,
કર્મ, વાસના આદિનો સમ-
ન્વય અને તુલના ૬૧

ભવવિરહ ૧૧

ભવવિરહસૂરિ ૧૧

ભવાભિનન્દી ૪૬, ૫૦, ૫૨

ભાગવત-પરંપરા ૩૮

ભારત ૪

ભારતીય-દર્શનો ૨૫; —વાક્યમય ૧૫

ભારતીય વિદ્યા ૧૯ પા.ટી.

ભાવક્રિયા—જૈન અને બૌદ્ધ તુલના ૬૩

ભાવના—જૈનસંમત યોગભૂમિકા
૫૦; —પતંજલિસંમત ૪૪

ભાવનાસિદ્ધિ ૧૪ પા.ટી.

ભાવયોગ ૫૦

ભાવ—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, યોગી પર

માધ્યો—આગમ ગ્રંથો પરના

૧૪ પા.ટી.

માહારકર ૧૩

મિત્રગ્રંથિ ૪૯; —નાં લક્ષણ ૫૦

ભૂમિનાઓ—ઉત્કોંતિગામી, જૈન પરં-
પરા સંમત ૪૬, ૪૭, —બૌદ્ધ પરં-

પરા સંમત ૪૬, ૪૭; —યોગ-

વાસિષ્ઠ પ્રમાણે ૪૬; —સાંખ્ય-

યોગપરંપરા સંમત ૪૬

મજ્ઞિમનિકાય ૩૫ પા.ટી.

મણિલાલ નમુમાઈ ૧૩ પા.ટી.

મનુસ્મૃતિ ૩૨

મહાભ ૫ ૧૦

મહામારત ૫ પા ટી, ૩૭ પા ટી

—આ યોગ શબ્દનો પ્રયોગ ૩૭

—તીર ૩૫, ૩૮ પા ટી, ૬૪,

—ની સાધના ૪૪

માધ્યમિકકારિકા ૧૬ પા ટી

માન—૬પાથ ૪૦ પા ટી

માયા—૬પાથ ૪૦ પા ટી

માર્ગાનુસારી ગુણ ૨૬,—નુ ૨૬૩૫

૩૦

મિથ્યાદર્શન ૩૬ પા ટી —અવિદ્યા

સાથે ટુલના ૪૦ પા ટી

મિથ્યાદર્શિ ૧૦

—મુક્ત ૧૧

મુનિચંદ્રસૂરિ ૬, ૭, ૮ પા ટી,

૧૨ પા ટી

મુલક ૩૪ પા ટી

મૂલત્વ ૧૧

મૈત્રાયણિ ઉપ ૪૦

મૈત્રી ૪૪

મોક્ષ ૧૨

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ ૪ પા ટી,

૧ પા ટી, ૧૩ પા ટી

અજ્ઞા ૩૩ ૩૬ —માગ ૩૪ —૨યૂળ

૩૪,—૨યૂળથી સૂક્ષ્મ ૩૫ પા ટી

યમ ૪૪

યજ્ઞોવિજયજી ૩ ૫૧ પા ટી, ૫૭

યાદિની મહત્તરા ૫, ૭, ૮

—સૂત્ર ૪

યાકોબી ૪, ૫ પા ટી, ૬ પા ટી

૭ ૮ પા ટી ૬ પા ટી ૧૦,

૧૩ પા ટી, ૧૫ પા ટી

યોગ ૩૨ ૩૩—નો અર્થ અને

પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રયોગ ૩૧—

૩૬ —આ યાત્રિક સાધનાના

માગ તરીકે ૪૦ —ચિત્તવૃત્તિ

નિરોધ ૩૬ પા ટી —તેન

પરપરાસમત આશ્રય ૩૬ પા

ટી,—ના રથાન ઠીલ આદિ

પાથ ભેદો ૫૭ —ના ૭ અગ

મૈત્રાયણિ ઉપનિષદ પ્રમાણે

૪૦ —નિશ્ચય અને વ્યવહાર

૫૫ —સહપાથ અને અપાથ

૩૬-૪૦ પા ટી

યોગગુણ—આઠ અદ્વૈપ નિશાસા

આદિ ૫૩

યોગશ્રેયો—આ હરિમદ્વના ૪૭ ૪૮,

તેમાં આવતા મુખ્ય મુદ્દા ૫૮

યોગદર્શન ૩૮ પા ટી

યોગદર્શન તથા યોગવિશિકા —

૫ મુખ્યલાક્ષણિક ૧ પા ટી

યોગદર્શિ પર —આઠ મિત્રા તારા

આદિ ૫૩

યોગદર્શિમુત્તવ ૧૩, ૫૮, ૬૨

—નો પરિચય ૫૨-૫૪

યોગ ૧૨૫ગ ૩૭ ૪૭

યોગ પ્રક્રિયા—પાતંજલ તથા બૌદ્ધ

૪૭

યોગલિંગ ૨૪ પા.ટી., ૨૫ પા.ટી.

૫૧ પા.ટી., ૫૫, ૫૮, ૬૦;

—નો પરિચય ૪૮-૫૨

યોગબીજ ૧૩, ૫૨, ૫૫, ૬૧; —તું

૨૬૩૫ ૫૨

યોગભૂમિકા ૫૦-૫૧

યોગવિષયક સિદ્ધાંતો—દર્શનાન્તર-

ના, તેની સાથે જૈન સિદ્ધાંતો ને

પરિભાષાની તુલના ૫૯

યોગવિશિક્ષા ૫૭, ૫૯; —નો

પરિચય ૫૮

યોગશતક ૧, ૨, ૪, ૧૪ પા.ટી.,

૫૮, ૫૯; —દીર્ઘરૂપ ૩; —નો

પરિચય ૫૪-૫૬, —વૈદિક

વિષયક ૩

યોગશાસ્ત્ર—પાતંજલ ૩૮; —૧૩,

૩૭, ૩૯, ૪૦ પા.ટી.

યોગસાહિત્ય—જૈન ૧૩

યોગસૂત્ર ૩૯ પા.ટી., ૪૩ પા.ટી.

યોગાધિકાર ૪૯

યોગાનુશાસન—પતંજલિનું ૩૮

પા.ટી.; —હિરણ્યગર્ભનું ૩૮

પા.ટી.

યોગાભ્યાસી—આ. હરિસદ્ર ૧૫, ૩૨

યોગાવતાર વત્રીશી ૫૧ પા.ટી.

યોગાગો—પતંજલિસંમત ૪૩, ૫૩

યોગીઓ—ચાર પ્રકારના ૫૪; —તું

૨૬૩૫ ૫૪ પા.ટી.,

યોગીપરંપરા ૪૩

રજપૂતાના ૬

રત્નશેખરસૂરિ ૧૨ પા.ટી.

રાગ ૪૦ પા.ટી.

રાજશેખરસૂરિ ૬, ૯ પા.ટી., ૧૨ પા.ટી.

રાજેમતી ૧૭

લઘુક્ષેત્રસમાસ ૧૪ પા.ટી.

લલિત ૧૧

લોકતત્ત્વનિર્ણય ૨૪ પા.ટી.

લોભ—કપાય ૪૦ પા.ટી.

લૌકિક ધર્મ ૫૫, ૫૬

વર્ગકેવલિસૂત્ર ૧૪ પા.ટી.

વર્ણ—ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ૩૧;

—વ્યવસ્થા ૩૧

વસત સ્મારક ગ્રંથ ૧૫, ૧૬ પા.ટી.

વસુદેવહિંદી ૧૬, ૩૦

વાચસ્પતિમિશ્ર ૩૮ પા.ટી.

વાદકથા ૧૯, ૨૦, ૬૩

વાદગ્રંથો ૬૪, ૬૫

વાદાષ્ટક ૨૦ પા.ટી.

વાદો—વૈદિક અને બૌદ્ધ ૨૦

વાર્ષગણ્ય ૩૮ પા.ટી.

વાસુદેવ ૮ પા.ટી.

વિકૃતિઓ—નિવૃત્તિલક્ષી આચારમાં

૨૬, ૨૮

વિપ્રહન્યાવર્તિની ૧૯ પા.ટી.

વિજ્ઞાન—વાદ ૨૩; —વાદી ૨૩

वितडाहया १६
 विद्याभर—अ० ५
 विरह ८, —विरहाह ११
 विदुष्टिमार्ग ४७ —आ शुद्धनी
 १ —साधना ४४
 विवशति विविक्षा ५ पाटी
 विविक्षा २६
 वीरमद ११
 वृत्तिसहय—नेनस भत योगभूमिना
 ५०-५१
 वेदो—नेन ३१
 वेद्यस वेद्यपद ५३, —नो अथ
 ५३ पाटी
 वेद्य १३
 वेदिक भद्रो ३३, —वादो २०
 वेद्यक भय ४
 वैराग्य ४४
 शठोक्ति १६-२०
 शत्रु ३
 द्यतपय ब्राह्मण ३४, ३४ पाटी
 द्यकरमद—आ हरिभद्रना पिता ११
 द्यकरावाय २३, ३८ पाटी
 द्यालिमदचरित्र १
 शाश्वत द्रय २७
 शास्त्रयोग —उ २६२५ ५४
 शास्त्रवार्तासमुच्चय १३, १८, २०,
 २१ २१ पाटी, २३ पाटी
 २४ पाटी
 शोकरभाष्य २४ पाटी

शानरक्षित २१, २२, २३
 शांतिनिकेतन ३
 शिवराज—तापस ३६ पाटी
 शिष्यसतति १२
 शिष्यहिता ५
 शीत—जीवस भत ४४ —अथ
 ४५ पाटी —साधे यम-
 नियमनी तुलना ४५
 शुद्धवैधान ५१ पाटी
 शुद्धपक्ष ४६ पाटी
 शुद्धपाक्षिक ४६
 शुद्धवादी १६ २३
 शीत—पत नविस भत नियमविरोध
 ४४
 अभयधम ३३
 अभय—समय —नो अथ ३३,
 —५२ ५२ ३३
 आद्वैतप्रतिष्ठापनार्थविका १२ पाटी
 आवधम २६
 धावकप्रवृत्ति २६
 श्वेताम्बर उप ३४ पाटी, ५६,
 ३६ पाटी
 पददर्शनसमुच्चय १३, १५, १८,
 —भूयसाह २५-२६
 पौष्टिक १३ पाटी, २८, ४८,
 ४६ पाटी, ५३ पाटी ५३
 पाटी ५८ पाटी १३ पाटी
 सप्तवहवा १६
 सप्तवाय योज ३६-४० पाटी

સત્ ૪૨

સત્શ્રુત ૫૨

સદ્ગુણ ૫૨, ૫૮; —ના ચાર
પ્રકાર ૫૯

સદાશિવ ૬૩

સમન્વય—જૈનસિદ્ધાંતોનો, દર્શના-
ન્તરગત યોગવિધ્યક સિદ્ધાંતો
સાથે ૫૯-૬૫; —ના અર્થની
ત્રણ ક્ષાઓ ૬૫-૬૬સમતા—જૈનસંમત યોગભૂમિકા
૫૦-૫૧સમરાહ્વચક્ર ૬ પા.ટી., ૭
પા.ટી., ૮ પા.ટી., ૧૩, ૧૩
પા.ટી., ૧૫, ૧૫ પા.ટી., ૧૭,
—નું મૂલ્યાંકન ૧૫-૧૮

સમરાદિત્યકથા ૯, ૧૫, ૧૬, ૧૭

સમરાદિત્ય રાસ ૧૬

સમંતભદ્ર ૬૪

સમાધિ ૩૭; —આધ્યાત્મિક સાધ-
નાના પ્રકાર લેખે ૩૮-૪૦; એક
યોગાગ ૪૪; —બૌદ્ધ સંમત
૪૪, અર્થ ૪૫ પા.ટી., ની પ્રાણા-
યામ આદિ સાથે તુલના ૪૫,
—સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત
૫૧

સમાધિશતક ૪૭ પા.ટી.

સમાપત્તિ ૪૬, ૫૧ પા.ટી.

સમિતિ ૪૫

સસ્પૃહ ૧૧

સંકલેશ ૫૦

સંતોષ—પાતંજલસંમતનિયમ ૪૪

સંપ્રજ્ઞાત — ભૂમિકાઓ ૪૬;—

સમાધિ ૫૧

સન્મતિ પ્રકરણ ૨૫

સમ્યગ્દષ્ટિ ૪૯, ૫૦, ૫૪ પા.ટી.,
૫૫; —જૈન અને બૌદ્ધની
તુલના ૬૦

સર્વવિરતિ ૪૯, ૫૪ પા.ટી.

સર્વજ્ઞત્વ ૬૨, ૬૩, —નું રહસ્ય
આ હરિભદ્ર પ્રમાણે ૬૨;
—નો જૈનસંમત અર્થ ૬૪

સર્વજ્ઞસિદ્ધિ ૬૩

સંવોધ પ્રકરણ ૧૮, ૨૬ પા.ટી.
૨૭, ૨૭ પા.ટી. ૨૮ પા.ટી.

સંયુત્તનિકાય ૪૫ પા.ટી.

સવર—આધ્યાત્મિક સાધનાના પ્રકાર
લેખે ૩૮, ૪૦; —આસ્રવ-
નિરોધ ૩૯ પા.ટી., —નાં
અંગરૂપે મહાવીરની સાધના
૪૪; —નાં સાત અંગ ૪૫;
—પાતંજલ યોગ સાથે તુલના
૩૯-૪૦ પા.ટી.

સંસ્કારો—આશ્રમાનુસારી ૩૧

સાદિ-અનાદિ ૬૧

સાધુધર્મ—નાં નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ
વિધાનો ૨૮

સાધુસંઘ ૨૮,—નિવૃત્તિપરાયણ ૨૯

સાપાય ૫૩

સામર્થ્યયોગ —નું સ્વરૂપ ૫૪

સાવદેવી ૨

સાહય—તત્ત્વગાન ૩૭,
—પર પરા ૩૭, —મત ૨૧,
સાધકો ૩૮
સાહય—યોગ ૨, ૪૧ —જુઓ
' તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો '
સિદ્ધસેન ૬૪ —દિવાકર ૨૫
સિદ્ધાંતમા ૬૩
સિદ્ધદેવી ૨
સુકોશલચરિત્ર ૧
સુલલાલજી ૧, ૧૯ પાટી
૩૮ પાટી ૫૨ પાટી
સુગત ૬૪
સુવાહુચરિત્ર ૧, ૨
સુરપાલ ૬
સુમતિગણિ ૬
સૂત્રકૃતોગ ૨૬ પાટી, ૨૮
પાટી, ૩૭ પાટી —મા
મહાવીરની સાધના ૪૪
સ્થાન—યોગ ૫૭, —ના ઇચ્છા આદિ
મહાર ૫૮ —નું અવસ્થા ૫૭
પાટી,
સ્થાનાંગસૂત્ર ૩૫ પાટી
અપૂર્ય ને અરપૂર્ય—શદ્ધ વલ્લ ૩૧
ગ્માત્ર મયો ૩૨
રમૂતિમયો ૨૮ ૨૬ ૩૧ ૧૨
અધાઈવાદ ૨૩
સ્વાધ્યાય ૪૦, —પાત્રજલસમત
નિયમ ૪૪

હરગોવિંદદાસ ૬ પાટી, ૧૩ પાટી
હરિમદ —આચાર્યશોધક
૨૬ ૩૨, —કથામાર ૧૫-૧૮,
—અચાર ૪ —તત્ત્વચિત્ર
૧૮-૨૬ —ના યોગમયો ૪૭
તેમા આવતા મુદા ૫૮ તેમા
એમની વર્ગીકરણ અને પરિ
ભાષાની વિશેષતા ૫૮-૫૯,
તેમા ફરનાનંતર સાથે તુલના
અને સમન્વયની મૌલિકતા
૧૦-૧૩ —ની કૃતિઓ ૧૨-
૧૫ —નું ઇવનવૃત્ત ૫-૧૨,
—નો માનસવિશ્લેષ ૧૩ ૧૫
—નો વિશિષ્ટ ફાળો ૧૫
—નો સત્તાસમય ૪, —યોગા
કથાસી ૩૨
હરિમદસૂરિકા સમય નિગય—સેખ
૫ પાટી ૬ પાટી
હરિમદસૂરિચરિત્ર ૬ પાટી
હલ ૮, ૬ ૬ પાટી, ૧૨
હિરવ્યગર્મ—યોગાનુસાસન ૩૮
પાટી
હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ૩૮ પાટી
હીરાલાલ કાપડિયા ૧૦ પાટી,
૧૩ પાટી, ૧૪
હેતુવાદ ૧૨
દેમવંદ ૧૬ —ગાનમંદિર,
પાટલ ૩

સૂચિ

૨. સવિવેચન યોગશતક તથા પરિશિષ્ટના વિશિષ્ટ શબ્દો

(નોંધ:—સૂચિ ૧ (પા. ૧૪૫) પ્રમાણે)

અકુશલ--કર્મોદય ૬૧, ૬૨; —પ્રવૃ-
ત્તિ ૩૯

અજ્ઞાપનેગ ૨

અજ્ઞાન--અવિદ્યા, ૧૫, ૨૦, ૨૬,
૩૧; —કેવલાદૈતમાં ૧૪,—

મોહ આદિ ભાવકર્મ ૭૭

અજ્ઞાનાવરણ ૨૭, —મતિ આદિ ૨૬
ભટ્ટકયાકાર ૩૧ પા.ટી

અણિમા આદિ વિભૂતિ ૯૬;
—જુઓ પરિશિષ્ટ ૩

અણુમત આદિ-લોકોત્તર ધર્મ ૪૩,
૪૪, ૪૫, ૬૦ પા.ટી.

અતિથિપૂન--લોકધર્મ ૪૨

અર્તોદ્રિય વસ્તુ- ના બોધનુ અધિ-
કારી ભેદે તારતમ્ય ૧૭

અદ્વેષ--મુક્તિ પ્રત્યે ૨૦

અધિકાર--પ્રકૃતિ તત્ત્વનો (સાખ્યમાં)
૧૧૮; —યોગનો ૮, ૯, ૧૦,
૧૯, ૨૦

અધિકારભેદ ૧૦, —કર્મબળના
તારતમ્ય અનુસાર ૧૧

અધિકારી—૭, ૧૦, ૨૦, ૨૩, ૩૬,
૩૮, ૪૦, ૪૩, ૪૪; —યોગના,
અપુનર્બંધક આદિ ૮, ૧૯

અધ્યયન--પ્રકરણ ૨

અધ્યવસાય--અશુભનું કર્મકળ ૬૮,

—શુદ્ધ ૯૬; —શુભ, અશુભ
અને શુદ્ધ ૯૬-૯૭

અનધિકાર ૧૧

અનધિકારી--યોગના ૮, ૯, ૧૦, ૧૧

અનર્થદ ઉચિરમણુ આદિ ગુણુમત ૪૬

અનશન ૧૦૬; —આમરણાંત ૧૦૮;

—વિધિ ૧૦૭, ૧૧૨; —શુદ્ધિના
વિશિષ્ટ પ્રયત્નનું પ્રયોજન ૧૧૧-
૧૧૫

અનાદિ-અચ્ચાકૃત ૭૧; —આત્મા-
કર્મનો સંબંધ, ૬૮, ૭૨, ૭૩;

—૦ત્વ કર્મનું, ભૂતલાળના દેશ-
ન્તથી સમજૂતી ૭૧; —વ્યાસ
ભાષ્યગત ધર્મત્રેલક્ષણ સાથે
તુલના ૭૧-૭૨

અનિત્યત્વ આદિ-બાર ભાવના ૪૭

અનિવૃત્તાધિકાર પ્રકૃતિ--સંસાર-
કાળ ૧૧૯

અનુગ્રહ ૬૮, —ગુરુ દેવતાના
નિમિત્તથી અને આત્માના પરિ-
ણામથી ૮૧

અનુપચરિતપણુ--બંધ-મોક્ષ આદિનું
૧૫, ૧૬, ૬૮, ૬૯; —વિગતે
ચર્ચા ૭૭, ૭૮

અનુબંધભાવ ૬

અનુમાન--જ્ઞાન ૧૭; —પ્રમાણ ૧૮

અનુમેદના—સત્કર્મની ૬૨ ૬૩
અનુક્રિતિ—નિવૃત્તિનો સંબંધ ૮૨
અનુક્રાંત—આજ્ઞાપ્રેષ અપુનર્વર્ધક
આદિનુ ૩૭—૩૮

અનેકાતજયપતાકા ૧૪૪
અપધ્યાન—કુધ્યાન ૪૦
અપાત્ર—ને યોગ આપવાથી થતા
અનિષ્ટા ૫૩ ૫૪
અપુનરાવૃત્તિ—ક્ષય દોષોની ૧૦૩
અપુનર્વર્ધક ૮ ૧૦ ૩૭ ૩૮ ૪૨
૪૩ ૪૬, ૬૪ ૬૫ —ના
લક્ષણ ૧૮ ૧૯ ૨૧, —યોગનો
પ્રથમ અધિભારી ૧૦ —વિસ્તાર
માટે જ મો પરિશિષ્ટ ૨
અપુનર્વર્ધક—દ્વાનિશિકા ૧૨૦

અમયદેવ ૧૨૦
અભિજ્ઞા—બૌદ્ધસંમત ૯૬ ૧૨૬, —
જુઓ પરિશિષ્ટ ૩
અભિનિવેશ ૧૦૦

અમૃત ૧૨, ૧૩ ૧૫ —અરૂપી
આત્મા ને મૃત કર્મનો સંબંધ
નોન દૃષ્ટિએ ૧૧ ૧૨, વિગતે
સમજણ, મધ્ય આદિના દૃષ્ટાન્ત
સહિત ૬૮ ૬૯, ૭૪, ૭૫
—મૃત સંબંધની ચર્ચા
ભારતીય દશનોને અનુસરી
૭૫—૭૭

અમૃતાનુધાન ૧૦૩ ૧૦૪
અયોગ—૧૦૫
અયોગાર્થી ૧૧૨

અયોગી—ગુણસ્થાન ૧૧૨
અચિત ૫૬ ૬૦ ૬૧ ૬૨ —ના
પરિણામોનો કાય કારણભાવ
૬૨ —નિવારવાના ઉપાય ૬૦—
૬૩

અનુન ૧૦૭ પા ૮૧
અર્ધમાગધી કોશ ૭૬ પા ૮૧
અભિભારી ૮૨, —કૃત્રેય ૮૩
અવિતયભાવ ૮૩
અવિનીત ૬૧ ૬૨
અવિદ્યા—દશનમોહ ૨૧ ૨૭, —નો
અથ તથા પચાસો માયા—
લીલા—કર્મ આદિ ૭૦ —નો
અનાદિ સંબંધ જીવાત્મા સાથે
૭૦ ૭૨ ૭૩

અવ્યાકૃત—અજ્ઞેય થા અનાદિ,
આત્મા કર્મ મળધ ૭૧
અશુદ્ધ—ઉપયોગનું રવરૂપ ૬૭ ૬૮,
—સામાયિક ૨૩

અષ્ટાનિમિત્ત વિદ્યા—ધી ભાવીનુ
જ્ઞાન ૧ ૩

અસપ્રજ્ઞાત યોગ—૩૬ ૧૨૬
અસમોહ—ગીતામા એક તુલના ૩૧
પા ૮૧ —જગ્યા વિષયપ્રતિભાસ

અહિંસા—સત્ય આદિ ૫૬ પા ૮૧
૬૮ ૬૯ —મોક્ષિક પ્રતો
દેશવિરતિમા ૪૫

અગ—ફલસિદ્ધિના ૭ —સમ્યક્ત્વના
સડસક ૨૫ પા ૮૧ —કુરુ
૫૬ ૫૮

શંતુત્તરનિકાય ૧૪૨ પા.ટી.

અંતરાયો—ચિત્તના, અને નિવારણુ
૬૩ પા.ટી.

આચાર યા ક્રિયા, અર્થ ૧૦૧,
—દાયિક, વાયિક અને માન-
સિક ૧૦૧; —દાયિક કરતાં
માનસિકનું ચડિયાતાપણું,
સમજતી મંદકચૂર્ણના દૃષ્ટા-
ન્તથી, બૌદ્ધ સાથે તુલના ૬૯
—૧૦૪; —લૌકિક-લોકોત્તર
૪૩, ૪૪

માચારાંગ ૯૩ પા.ટી.

આજીવક પરંપરામાં યોગભૂમિ
૧૩૮

આજ્ઞાયોગ ૩૪, ૪૩, ૧૧૧, ૧૧૨;
—લેશ્યામાં ૧૧૩, વિશેષ
અર્થ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય પ્રમાણે
૧૧૪; —૩૫ અનુષ્ઠાન ૩૭;
—પરિશુદ્ધ ૫૨

આત્મપરિણામી ૨૯, ૩૦, ૩૨;
—બૌદ્ધ તથા ગીતા સાથે તુલના
૩૧-૩૨ પા.ટી.

આત્મવાદી દર્શનો-માં ત્રણ સમાન
મુદ્દા ૬૮; —ના મુખ્ય બે
ભાગ, એક સ્વતઃસિદ્ધ જીવો
માનનાર, બીજામાં પારિણામિક-
ઔપાધિક જીવભેદ ૬૯; --માં
મૂર્ત-અમૂર્ત સંબંધની માન્ય-

૭૬

આત્મા--ના અવસ્થાનો વિચાર-વિદ્યા-
સ ૧૨-૧૪; —નો કર્મસંબંધ,
(જેન દૃષ્ટિએ નિવૃત્તિ) ૧૫, ૧૬,
૧૭, અર્તાદ્રિય, સર્વજ્ઞ પ્રત્યક્ષ
૧૭, હજારથ ને પંચેક ૧૮, અના-
દિ જુઓ 'કર્મ'; —યા જીવના
બેદની કૃપપતિ, ભારતીય દર્શનો
પ્રમાણે ૬૯

આધ્યાત્મિક--દૃષ્ટિ, જ્ઞાન-અજ્ઞાન-
વિષયક ૨૬, વ્યાવહારિક સાથે
તુલના ૨૬ - ૩૧; —લોકોત્તર
યા મોક્ષગામી કર્મ ૪૩

આમોસદ્ધિ--જેનસમત લખ્ધિ ૬૬,
જુઓ પરિશિષ્ટ ૩

આરાધક-મોક્ષનો સાધક ૧૧૧
પા.ટી., ૧૧૨, ૧૧૪

આવરણુ ભંગ ૨૫

આવર્ત ૯

આવશ્યક નિયુક્તિ ૮૬ પા.ટી. ૪૮
પા.ટી ૧૨૬

આવશ્યક-હારિમદ્રી ૧૦૯ પા.ટી.

આશયરત્ન (બૌદ્ધસંમત) ૧૦૫;
—ચિત્તનુ સ્વરૂપ, વાસીચંદન
સમાન ૧૦૭

આસન-બંધ (સ્થાન) ૮૧; —સિદ્ધિ
૮૫

આરપેક્ષ્સ ઓફ મહાયાન બુદ્ધિસમ
ઝેન્ડ ઇટ્સ રિલેશન ટુ હીનયાન
૧૩૩ પા.ટી.

આહાર-પ્રચાર ને વિધિ ૯૨-૯૫;

—વિહાર-નિહારને લગતા
વિધિ-નિયમો જેન પર પરાની
દૃષ્ટિએ ૬૩

મુખ્યાધ્યાય ૩૧ ૧૧૪ ૧૧૫

અન્દ ૧, —ગતવ ૧

ઈશ્વરજ્ઞપ ૮૫ —પ્રલિધાન ૫૨

ઉચ્છૃષ્ટિ ૪૬ —નો અર્થ ૪૬ પા ૬ી

લક્ષાન્તિ—નો ક્રમ ૬૬

ઉત્તરશુભ ૫૮૩ —નો વિરતાર ૫ -
૧૦ પા ૬ી

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૨, ૪૮ પા ૬ી,
૧૧૩ પા ૬ી

ઉત્પાદ વિનાશ સિધરતા —વરુત્ત
—સ્વરૂપ ૮૨

ઉપચાર—આરોપ કે જ્ઞમ ચેતન ઉપર
અચેતનનો ૧૪ —કારણના
કાયનો ૫

ઉપદેશ—જુની જુની કક્ષાના સાધકોને
ચોગ્યતા પ્રમાણે ઓપધ દેહાન્ત
થી ૪૦-૪૬ —જખનુ નિમિત્ત
ક્યારે ૧ ખુલાસો ૫૨-૫૩

ઉપદેશપદ ૧૮, ૧૨૦

ઉપધ્યાય—અધ્યયસાય થા પરિજ્ઞામ
૬૬, —અશુભ શુભને શુધ્ધની
પ્રાસજિ ચર્ચા ૬૬-૬૮
—નો અર્થ ૮૩ ૬૦

ઉપશમત્રેણી-આરોહી સાધક ૧૦૬,
૧૦૭

ઉપાય—જુઓ 'અરતિ —મળ-
જ્ઞાનના જુઓ પરિશિષ્ટ ૪,
—યોગસાધનાના, નવસિખાક
માટે ૬૪ ૬૬, —રિયરીકરણના
૫ ૬૦

ઉપેક્ષા-ભાવના ૬૧ -૨

ઓપનિયુક્તિ માધ્ય ૬૦ પા ૬ી

કરણસિત્તરિ ૬૦ પા ૬ી

કરણ-ભાવના ૬૧, ૬૨

કલ્પ્યસમુદાય ૬૨

કમ —આત્મા સાથે સળધ ૧૧
૧૫-૧૭, જુઓ 'આત્મા,
અનાદિ ૧૭ ૧૮ ૭૦
ઉત્પત્તિ છતા ઉપાયથી
વિયોગ ૧૭ ૧૮ ૭૨ ૭૩ —
સાદિ વલભાનમળની પેઠે
છતા અનાદિ પ્રવાદથી ૧૭
—ના અનાદિત્વની સમજૂતી
બૂતકાલના દેહાન્ત દ્વારા ૭૧,
—ની આત્મા પર ઉપધાતાનું
મદ્દ અસર અને મદ્દ આદિ
દેહાન્તથી જેન દૃષ્ટિએ તેની
વિગતે સમજૂતી ૧૮ ૧૬, ૭૪
૭૫, —ની વ્યાસભાષ્યજટ કમ
ત્રેલમવ્ય સાથે તુલના ૭૧, ૭૨
—નું પોદ્ગલિત્વ થા મૂત્તવ
૧૭ ૧૮, —ના કારણ
પિરપાત્વ આદિ ૧૭—ને
લગતા પ્રાસજિક પ્રમા-

પુનર્જન્મ આદિ વિશે છ મુદ્દા-
 આની દાર્શનિક તુલના ૬૭-૭૮;
 —ચારિત્ર પ્રતિબંધક ૨૧,
 —દ્રવ્ય ૧૭; —પ્રકૃતિ મોહરૂપ
 ૧૧૭-૧૧૯
 કર્મગ્રંથ ૧૧૩ પા.ટી., ૧૩૬, ૧૩૭
 કલ્પસૂત્ર ૩૬ પા.ટી.
 કાયનિરોધ ૮૧, ૮૫
 કાયપાતી ૧૦૦, ૧૦૪
 કાયિક આચાર—જુઓ 'આચાર'
 કારણ—આંતરિક, શુદ્ધ સામાયિકનાં
 ૨૬
 કાલખંડ ૯
 કાળજ્ઞાન—ના કપાયો ૧૦૮-૧૧૧,
 જુઓ પરિશિષ્ટ ૪
 કલ્પચક્ર—યોગી ૬૫
 કુલ્લૂક ૪૯ પા.ટી.
 કુશલ પ્રવૃત્તિ—બૌદ્ધ યોગલક્ષણ ૩૭,
 ૩૮, ૩૯
 કૂટસ્થ ૮૩; —નિત્ય ૧૨, ૧૫
 કૃષ્ણ ૧૦૭ પા.ટી.
 કેવલાદૈત ૧૪; —માં ઓપાધિક
 જીવભેદ, ઉપપત્તિ ૬૬; —મા
 બંધ-મોક્ષ ૭૭; —વાદી ૩૧
 પા.ટી.
 કેવળજ્ઞાન ૧૦૫
 કેવલિકથિત—શાસ્ત્રજ્ઞાન ૧૭
 કોડાકોડ સાગરોપમ ૨૦
 કોશલ—સમ્યક્ત્વનું ભૂપણ ૩૩
 ક્રિયા—કાયિક ચા માનસિક, જુઓ
 'આચાર'; —તપરૂપ ૬૧, ૬૨

ક્રિયાયોગ ૪૬; —

૫૧, ૧૦૨ પા.ટી.

ક્ષણવાદ ૭૮

ક્ષપકશ્રેણી—આરોહી સાધક ૧૦૬—

૧૦૭, —હૃદયતર આવ્યાત્મિક

ભૂમિકા ૩૭ પા.ટી.

ક્ષયોપશમ ૮

ક્ષિપ્ત—મૂઠ આદિ ચિત્ત, અર્થ ૧૨૮,

૧૨૯, ૧૨૯ પા.ટી.

ગીતા ૩૦-૩૧ પા.ટી., ૩૬

પા.ટી., ૧૦૭ પા.ટી., ૧૧૨ પા.ટી.

ગુણ—મૂળ અને ઉત્તર, વિગતે કથન

૫૬-૬૦ પા.ટી.

ગુણમત ૪૫, ૬૦ પા.ટી.

ગુણસ્થાન ૨, ૩, ૨૧, ૫૪, ૫૮, ૫૯;

—ની ભૂમિકા જૈન પરંપરામાં

૧૩૫-૧૩૮

ગુરુવર્ગ—માતા, પિતા આદિ ૪૪;

—ગુરુવિનય ૬, ૭

ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ૩૩ પા.ટી.

ગૃહસ્થ માટેનો ઉપદેશ ૪૬, —ના

આચારો મનુસ્મૃતિમાં, સમ્ય-

ગદ્ય સાથે તુલના ૫૧

ચંદસરણપયજ્ઞા ૬૩

ચરણસિત્તરિ ૬૦ પા.ટી.

ચરમ ૯; —ભૂમિકા ૫૫ પા.ટી.;

—પ્રવૃત્ત યોગીનો અર્થ ૬૪,

૬૫, —ચથાપ્રવૃત્તકરણ ૬૫

૧૨ માવત ૯ ૧૦ ૧૪ જુઓ
પરિશિષ્ટ ૧

નાર સરણ-જનસમત ૬૨ ૬૩
ચારિત્ર— સમતા ૨૨, —નેશ
યિક એમા વ્યાવહારિકતાનો
પ્રવાસો ૪, —પૂજા ૨૦ ૨૧,
—પ્રતિબદ્ધ કમ ૨૧

ચારિત્રમોદ ૨૭ ૩૨, — અનતાનું
બધી ૨૮, —નો પ્રસ ૨૮
૩૨ —મોહનીય કમ ૨૧
પા ૧

ચારિત્રી—ત્રીજા દ્વારો યોગી ૪૫
—ના લક્ષણ ૧૮ ૧૯ ૨૨,
—ભેદો સામાયિક શુદ્ધિના
તારતમ્ય પ્રમાણે ૧૯ --દેશ
અને સ્વ ૧૯ ૨૨

ચાર્વક દર્શન ૧૩

ચિત્ત ૬ ૨૩ ૨૪ —આસયરતન
(બીજસમત) ૧૦૭ —ની
ચાર મધુમતી આદિ ભૂમિમા
વાચરપાત પ્રમાણે ૧૨૬,
—પાત્ર પ્રમાણનું ગિતિ આદિ ૧૨૮

ચિત્તપાત્રી ૧૦૦ ૧૦૪

ચિત્તશક્તિનિરોધ ૩૭ ૩૮ ૩૯

ચિત્તન-દોષોનું જુઓ દોષ

ચિત્તન—ની અવગ્યાઓ બધા મોગ
જેનદર્શિએ ૧૫ ૧૬, —પરિવર્તન
કે પરિભ્રમ વિનાનું ૧૩; —પુદ્
મલ સ યે વારતવિક સળધ ૧૬
ચેત્યવદન ૪૬

છત્રચ ૧૭ ૧૮

જપ ૬૩ પા ટી

જવળીજ ૭

જિનદૂત-ગૃહ્યધર્મ ૪૬

જવ અજ્ઞાન જ્ઞાન સમજ્ઞાન કોટિનો
૩૦ —ના રવરૂપની ભારતીય
દર્શનો પ્રમાણે ૧૫૫૫ ૧૬

જવનચર્યા ૫ ૬ (વ્યવહાર યોગ)
૭ ૩૪ ૩૧ ૪૮ ૫૬ —નવ-
શિખાદ ઉમેદવારની ૬૩
—વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક
૩૬ --સગલવ્યુક્ત મુનિની
૩૪ ૩૫ ૩૬ --સાધુયોગ્ય
(સામાચારી) ૪૮ પા ૧

જવ મુક્ત ૭૩

જેનદર્શન —મા ચેતન જ્ઞાનો
વારતવિ સળધ ૧૫ ૧૬
—મા દ્રવ્યકમ ને આત્માનો
સળધ ૭૪ ૭૫ ૭૬ --પરિ
ભામવાની ૧૫

જેનવ ૨

જ્ઞાન—આધ્યાત્મિક વ્યાવહારિકની
વૃદ્ધિના ૨૬-૨૮, —ની ત્રણ
ક્રમાઓ ૨૬ ૩૦ —ની નીતા
અને બીજા સાથે વૃદ્ધિના ૩૦-
૩૨ પા ટી

—નું નેશયિક રવરૂપ ૩ ૪
—વિજ્ઞાન ૨૭ ૨૮; —વિશેષ,
વિશિષ્ટ ૨૫ ૨૬ ૩૨

જ્ઞાનાવરણ ૨૭; —ભતિ આદિ
૨૯, ૩૪

જ્ઞાનાષ્ટક ૨૯-૩૧ પા.ટી.

જ્ઞાનેશ્વરી ૩૧ પા.ટી.

તત્ત્વચિત્ર —ની ચાર ભૂમિકાઓ,
૧૭૩-ચેતન વિષયક, ઇતિહાસ
અને વિકાસક્રમની દૃષ્ટિએ ૧૨
-૧૪

તત્ત્વજ્ઞાન—સત્યજ્ઞાન ૮૧, —નું
સ્વરૂપ ને પરિણામ ૮૬; —આ-
વહારિક ૧૮

તત્ત્વપરિણતિ—ભાવાનુસારી ૮૩

તત્ત્વવૈજ્ઞાનિકી ૧૦૨ પા.ટી.

તત્ત્વસંવેદન ૨૯, ૩૧; —ગીતા ને
બૌદ્ધ સાથે તુલના ૩૧-૩૨
પા.ટી.

તત્ત્વાર્થસૂચ ૪૫ પા.ટી, ૪૭,
૧૨૬, ૧૪૧

તદ્દેતુ-અનુષ્ઠાન ૧૦૩

તપ ૫૧, ૬૧, ૬૨

તીર્થસેવન ૬૪, ૬૬; —સમ્યક્ત્વનું
ભૂષણ ૩૩

તીર્થકર ૧

ત્રૈલક્ષણ્ય-ધર્મ અર્થાત્ પર્યાયનું ૭૧

દ્વશૈકાલિક ૯૩ પા.ટી.

દર્શનમોહ ૨૧, ૨૭, ૨૮; —નો
હાસ ૨૯, ૩૨

દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ ૧૪; —અર્થ ૧૪-૧૫
પા.ટી.

દેશવિરતિ ૨૦, ૨૧, ૪૩, ૫૦,
૬૫

દોષ--રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ, તેનો
સામાન્ય વિચાર ૬૬, ૭૭;
—ના વિષયનું સ્વરૂપ, પરિણામ
અને વિપાકના ચિંતનની વિધિ,
અને ફળ ૮૦-૮૦; —દ્વિંસા,
અસત્ય, ચોરી આદિ ૪૪

દ્વિર્બંધક ૧૨૧, ૧૨૨

દ્વેષ-અપ્રીતિ ૮૦; —ના વિષયનું
સ્વરૂપ, પરિણામ ને વિપાકના
ચિંતનની વિધિ ૮૨, ૮૮

દ્વૈતાદ્વૈતવાદી ૩૧ પા.ટી

ધર્મ--લૌકિક અને લોકોત્તર—નું
પૃથક્કરણ ૪૨-૪૪; —લોકોત્તર
ધર્મમાં દેખાતી સાપ્રદાયિક-
તાનો ખુલાસો ૪૯-૫૨

ધર્મવિદુ ૭૨ પા.ટી.

ધર્મવ્યાપાર—યોગાધિકારીઓનો,
ચોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે ૩૮

ધર્માધિકાર ૨૦

ધારણા ૫૫ પા.ટી

ધ્યાન--જૈનપરંપરાસંમત ૨, ૩;
—વૈદિક, જૈન બૌદ્ધ તુલના
૧૩૮ ૧૪૧

નદીપાધાણુગોલક ન્યાય ૨૦

નમુત્યુણ ૧

નલિનાક્ષદત્ત ૧૩૩ પા.ટી.

નવરપ્રવૃત્ત ૬૪, ૬૫; —નો અર્થ ૬૬

निमित्त-आक्षेप विना अशुद्ध-शुद्ध
५६

नियम-म ५५० ४९ — साधारण
परिपत्रक अभिधी ७५१ यदवा
भाटे ५४-५५

निर्देश—प्रवेशवृत्तिनो २४, —सर्व
वृत्तियेनो ५

निवृत्ताधिकारप्रति ११८

निवृत्ति—अन्यवृत्ति सं० ५ ८२
—प्रवृत्ति ३४

निश्चययोग — १५ त्वत्त्व ४

निष्ठाग ४३ — भूमिका ४४

निर्दिष्ट प्रमाण १२ १३

=याय-वैपिक १३, १५, छुजे।
 तत्त्वथितः—इगनभा ज्ञध
 -मोहाउल—मा भूत-अभूत
 सज्ज ७९ —मा स्वतमिज
 एवमेह ने तेनी उपपत्ति ६२

एतन्मति ५१, ८५ ६६, १०२
५१ ११

ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀ ਢਾ

પ્રશ્નપત્ર પરિદાર હોદ્દાએ ૪૩ ૪૩

પરિચર્યા—દેવ ગુહની ૧૨૩
—અથવાદાદ મોઝ ૫

परिष्कार—परिचयन १४ —राम
राम ने २५ १९

ଅବିଳାସିନି ୫୧୭ ପୃଷ୍ଠା

ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ੮੪

५४५।५४५५५५५५ २१ ५। ॥

પગાણ ૭૨ પા ટી, ૧૧૧ પા ડી,
૧૧૫ પા ઈ

पञ्चसुप्रवृत्ति १२०

पंचांग १८, १५, १२०

पादभसदनदृग्गो ७६ ५। टी

ਪਾਤਕਸ਼ ਯੋਗ — ੧ ੨੧੫ ੩੮

पातञ्जलयोगसूत्र ३ पा १, ३८,
५१, ६५ ८५ १०२ पा ११

પારિભાષિક શબ્દ—જીવોનો ૬૯

પાશ-વામના મૂળ અવિદ્યા આદિ
પર્યાયો ॥

पुस्तक—अथ ११३ —अथ ११४
पत्रिका ११८

पुनर्वारव — अथ ११७ — अथ ११८

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਭੀਖਸ਼ੁ ਮਨ ਖਾਰੀ ਨੇ ਸੁਰਖ
ਪਟਨਾ ਰਸ਼ਮਤੀ ਏ ਪ੍ਰਸਾਰੇ ੧੦੦

पुण्यविजयनी १४४

પ્રબન્ધ- ૪૫ અને ગીતા નિહિ
વિશેષ મહાત્માની શાનિ
પ્રકાશ ૧૮ ૭૮

१३१ ५१ ॥ १३२ ५१ ॥ १३०
 १३१ ५१ ॥ १३२ ५१ ॥ १३०

પ્રથમ નામ અને જદ પ્રતિભા
અવધ (માધવ રિદ્ધિ) ૧૩

पू. १८ वीं शताब्दी — भा. २१८ मि. ८८

ਪ੍ਰੀਤਪੁਰ — ੨੨ਵੇਂ ੧੫ਵੇਂ ਅਮਰ
ਅਪਰਾ ਅਤੇ ਅਮਰ ਅਤੇ

614 08 50

પૌરુષની—સિક્ષાનો પ્રકાર ૬૩ પા.ટી.
 પ્રકરણ--અન્યથા ૨
 પ્રકાશાવરણ ૨૭
 પ્રકૃતિ--જડ, લુઓ 'પુરુષ'; —ના
 પરિણામો ૧૫; —નિવૃત્તાધિકાર
 અને અનિવૃત્તાધિકાર ૧૧૯;—
 ત્રિગુણાત્મક ૧૧૮
 પ્રજ્ઞા--સ્વરૂપ ૩૧-૩૨ પા.ટી.
 પ્રતિકંભણ ૪૬
 પ્રતિપ્રસવ-પ્રલય ૩૬
 પ્રત્યવાય-વિદ્યેષ ૬૧, ૬૩
 પ્રથમકલ્પક આદિ યોગીના ચાર
 પ્રકાર (યોગસૂત્રમાં) ૧૦૬
 પ્રધાન ૭૫, ૭૬
 પ્રભાવના-સમ્યક્ત્વનું ભૂપણ ૩૩
 પ્રમુદિતા આદિ-મહાયાન યોગ-
 ભૂમિઓ ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૩
 પા.ટી.
 પ્રમોદ--ભાવના ૯૧, ૯૨
 પ્રવૃત્તયક યોગી ૬૫
 પ્રવૃત્તિ--અકુશલ ૩૬; —માનસિક,
 વાચિક, કાયિકની શુદ્ધિ ૫૫-
 ૫૭; —યોગાધિકારીઓની,
 શુદ્ધિનો ખુલાસો ૩૬-૪૦;
 —સાથે યોગનો આવિરોધ ૪૦
 પ્રસંગ્યાન-ઉચ્ચતર જ્ઞાનયોગ ૧૦૨
 પા.ટી.
 સ્વત્રીશી ૨૬-૩૦ પા.ટી.
 બહુશ્રુતત્વ-આ હરિભદ્રનું ૩૧
 પા.ટી.

બંધ-મોક્ષ--જન દષ્ટિએ ૧
 ૧૬, ૧૭, —ની ચર્ચા સાર-
 તીય દર્શનોમાં ૭૭, ૭૮, —
 સામ્ય-યોગમાં ૧૧૮; —નું
 અનુપચરિતપણું ૬૮, ૬૯
 બુદ્ધધોષ ૩૧-૩૨ પા.ટી., ૧૩૮
 બુદ્ધિ ૩૦-૩૧ પા.ટી.
 બોધ-ત્રણ પ્રકાર, ગીતા આદિની
 તુલના ૩૧ પા.ટી.
 બોધિસત્ત્વ ૫૧, ૧૦૦, ૧૦૪
 બોદ્ધ ૧૩, લુઓ 'તત્ત્વચિત્તન'
 બોદ્ધ પરપરામાં બંધ-મોક્ષ ૭૮;
 —માં મૂર્ત-અમૂર્ત સંબંધ
 ૭૬; —માં યોગલક્ષણ ૩૮,
 ૩૯; —માં સ્વતત્ત્વ-સિદ્ધિ લેવ-
 ભેદ ૬૯
 બ્રહ્મ-તત્ત્વ ૭૦
 ભક્તિ-સમ્યક્ત્વનું ભૂપણ ૩૩
 ભય --માં શુકરાચાર્ય ૭૫૫ ૬૧, ૬૨
 ભવાસિનન્દી ૧૦
 ભરમ-મૂઠક, લુઓ 'મૂઠક'
 ભાવકર્મ-અજ્ઞાન-મોહરૂપ, કર્મની
 સૂક્ષ્મ બાજુ ૭૭
 ભાવગુણ-વંદન, નમસ્કાર આદિ પદ
 ભાવના-અનિત્યત્વ આદિ બાર ૪૯-
 ૪૭; —મૈત્રી આદિ ૬૧, ૬૨;
 —વિચારણા ૬૪ ૬૬
 ભાવનામાર્ગ ૪૬

જ્ઞાના ત્રણ બેઠ સવસ પદકરીનું
સ્વરૂપ ૬૨ ૬૩ ૬૪, — પૌરુ
ષ ની અને પ્રતિ ૬૩ પા ટી
મિત્રાટક ૬૩-૬૪ પા ટી

નિમિષો-આધ્યાત્મિક વિકાસ
ક્રમની — આજીવક જૈન, બૌદ્ધ,
વૈદિકની તુલના જાઓ પરિચયે પ
બુદ્ધિ—સમ્યક્ત્વના ૨૫ ૩૨ ૩૩
કૌતિક તત્ત્વ—ચૈતન્યના કૃપાકાન
તથા નિમિત્ત સ્ત્રોત્રે ૧૩

અગ્નિમનિકાય ૧૨૧, ૧૩૨ પા ટી
મતિ—આદિ અનાનાવશ્ય અને
જ્ઞાનાવશ્ય ૨૬

અધુમતી આદિ—આર વિત્તભૂમિ
વાચસ્પતિ પ્રમાણે ૧૨૬

મધ્વ—ની દૃષ્ટિએ બધ-મોક્ષ ૭૮
મનુસ્મૃતિ ૪૬ પા ટી, ૫૧

મહાભારત ૪૬ પા ટી, ૧૦૮

મહાપ્રત ૫૮-૬૦ પા ટી

મદ્ધક ભરમનુ દેશ ત—હાથિ-કરતા
માનસિક સાવનુ ચાચિતાપણું
સૂચવણ ૧૦૦-૧૦૧

મત્ર—આધ્યાય ૬૧ ૬૨

માયા ૭૦, ૭૪ ૭૬

માગ પતિત—અયુનબધકની અવસ્થા
૧૨૦, ૧૨૧

માર્ગાનુસારી ૧૯

માર્ગાભિમુખ—અયુનબધકની અવ
સ્થા ૧૨૦ ૧૨૧

મિથ્યાત્વ આદિ દોષો ક્રમના
કારણ ૬૭

મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ ચૌ. ગુણસ્થાન—
જૈન પરપરામાં ૧૩૫ ૧૩૫
પા ટી ૧૩૬ ૧૩૬ પા ટી —
નો બહિરાત્મ આદિ ત્રણ અવ-
સ્થામાં સમાસ ૧૩૬ ૧૩૭ —
નો વિચાર આ હરિમદ્ધના
યોગ્ય થામાં ૧૩૭

મીમાંસા ૧૩, જુઓ 'તત્ત્વચિંતન
મુનિ—સાધન, સમત્વયુક્તની જીવન
ચર્ચા ને તેનો ખુલાસો થા-
કાના દેશ તથી ૩૪-૩૬

મુનિચંદ્રસૂરિ ૧૨૦

મૂર્ત—ને અમૂર્તનો સબધ—ચર્ચા
ભારતીય દેશનોને અનુસરી
૭૧ ૭૬ ૭૭ — ક્રમ અને અમૂર્ત
આત્માનો સબધ (જૈન દૃષ્ટિએ)
૧૧ ૧૨ ૭૪ ૭૫ — ૧૫
ક્રમનુ ૬૮

મૂળાવિધા ૭૫ ૭૬

મૂળ નિયમ-ગુણ ૫૮ — વિગતે કથન
૫૮-૬૦ પા ટી

મૂળપ્રત ૫૬ પા ટી

મૂલ્યજ્ઞાન ૧૦૯

મોક્ષ—ક્રમ પુનર્જન્મ આદિ વિશે
છ મુદ્દાઓની દાગનિક તુલના
૬૮-૭૮, —નો વિચાર ભારતીય
તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ૧૨ —
પુરુષાચ ૧૨ — માનનાર દેશ-
નોનો મીલિત દર્શન ૧૬ —

સાથે જોડાણ, જેન યોગનું
લક્ષણ ૩૭-૩૯

મોહ—અજ્ઞાન, મિથ્યાદર્શન, અ-
વિદ્યા આદિ પર્યાય ૭૦, ૭૨;—
નો અર્થ અજ્ઞાન, તેના વિપયનું
સ્વરૂપ, પરિણામ ને વિપાક-
દોષતા ચિત્તનની ત્રિધિ ૮૨,
૮૮, ૮૯;—નો અર્થ વ્યવહાર-
રમા ૮૮

મોહનીય કર્મ—ની દૃષ્ટિ સ્થિતિ
૨૦;—જન્ય સ્થિતિ ૧૧૯-૧૨૦
ગેત્રી આદિ ભાવના ૪૬, ૬૧,--ભાવ-
વાની રીત ૬૧-૬૨

ચક્ષોવિજયજી ૪ પા.ટી., ૨૫,
૨૬, ૩૦ પા.ટી., ૩૩, ૪૮
પા.ટી., ૧૨૦

સાદી-આ. હરિમદ્દના ૩ થોની, જુઓ
પરિશિષ્ટ ૬

યોગ—મોક્ષ સાથે સંબંધ અર્થ ૩,
૪, વ્યુત્પત્તિ અર્થ ૩ પા.ટી.,
સમાધિ અર્થ ૨, આધિકારીનું
ભૂમિકા પ્રમાણે શાસ્ત્રીય અનુ-
ષ્ઠાન ૩૭, ૩૮, ૪૦;

—અપાત્રને આપવાથી યતા
અનિષ્ટા ૫૩, ૫૪;

—ગૃહસ્થનો ૪૬;

—નું સ્વરૂપ, નિશ્ચય ૪, વ્યવ-
હાર ૫, નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ ઉભય ૪૦;

—નાં લક્ષણ, પાતંજલ, બૌદ્ધ
અને જેન સંમત ૩૭, ૩૮, ને

તેનો સમ-

—બંધનું નિ-

પ૩;—સંગ્રહાત

૧૨૬

યોગક્ષણ ૨૦, ૨૧

યોગચર્યા-મા નિદ્રાનું ઔચિત્ય ૯૫

યોગદૃષ્ટિમુચ્ચય ૨, ૪૧ પા.ટી.,

૫૨, ૬૫, ૧૧૪, ૧૧૫ પા.ટી.

યોગવિદુ ૨, ૧૬, ૧૮, ૨૧,

૫૧, ૫૨, ૬૫, ૧૦૩ પા.ટી., ૧૨૦

યોગબીજ ૬

યોગમાર્ગ ૭, ૮;—નો પ્રારમ્ભ ૬, ૧૦

યોગવાસિષ્ઠ ૧૨૮;—પ્રમાણે યોમ-

ભૂમિઓ ૧૩૦, ૧૩૧ પા.ટી.

યોગવિજિકા ૨, ૨૭

યોગશતક ૨, ૧૪૪

યોગશાસ્ત્ર ૨, ૫૧;—હેમચંદ્રીય

૧૦૬, ૧૧૦

યોગસાધના—ના બાહ્ય - આંતર

ઉપાયો ૬૪

યોગસિદ્ધિ ૫૬, ૫૭

યોગસૂત્ર ૬૨-૬૩ પા.ટી., ૧૦૬

પા.ટી., ૧૨૮, ૧૨૯;—ભાષ્ય

૫૫ પા.ટી., ૭૧;—વાર્તિક,

વિજ્ઞાનલિહુકૃત ૬૫

યોગાધ્યયન ૧;—નો અર્થ ૨, ૩

યોગી—ના ચાર પ્રકાર, પ્રથમકલ્પિત

આદિ, યોગસૂત્રમાં ૧૨૬;—નું

લક્ષણ ૬, ૭

ગીનાય—મદાવીર ૧

૧૩-અથ આસક્તિ ૮૦,—ના વિષ
યનું સ્વરૂપ, પરિણામ ને વિપાક-
દોષોના ચિત્તની વિધિ ક્રમ-
સાથે ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૮
રામાનુજ—ની દૃષ્ટિએ જીવમેદની
ઉપપત્તિ ૭૦,—મા જમ
મોક્ષ ૭૮

રાગ—મા ઉપાય ૧૫ ૬૧ ૬૨

સાધિ—જેન સમત ૬૬ ૧૨૫,—
૧૨૧ અણિમા આદિ યોગ
જન્ય ને તેનું ફળ ૬૫ ૬૧ —
વિમુક્તિ અભિજ્ઞા (પર્યાય) ૬૧
જ્યો પરિશિષ્ટ ૩

સલિતવિસ્તાર ૩૩, ૧૨૨

સિંગ—અનુમાન ૧૮,—સામકના ૪૧
હીલા ૭૦ ૭૪, ૭૬

સેરયા—પરિણામ-અધ્યવસાય ૧૧૧
૧૧૨ —ગીતા સાથે તુલના ૧૧૨
પા દી,—નું સ્વરૂપ ૧૧૩ —મા
આજ્ઞાથી ૧૧૧ આવરણકતા ૧૧૩
—૧૧૪ —શુદ્ધ આદિ ૭ ૧૧૩

સોઠવાયકા—દ્વારા જ્ઞાન ૫૪ ૫૫
સોઠાતર—આધ્યાત્મિક—મોક્ષમાર્ગ
ધમ અણુવત આદિ ૪૩ —
દૃષ્ટિ અને સૌક્ય દૃષ્ટિનું
પૃથક્કરણ ૪૩ ૪૪ ૪૨

સૌક્ય ધમ —પરખીડાપરિહાર
આદિ ૪૨ —અને સોઠાતરનું

અતર ૪૩-૪૫,—મા દેખાવી
વ્યાપકતાનો ખુલાસો ૪૬-૫૨

વતમાનકાળ થેડે સાદિ ૬૫ ૧૭
વર્ષાભૂ ૧૦૨

વલ્લમ—ની દૃષ્ટિએ જીવમેદની
ઉપપત્તિ ૭૦ —જમ-મોક્ષ ૭૮
વનું સ્વરૂપ—જેન દૃષ્ટિએ તપાસ
વ્યય ક્રીડ્યયુક્ત ૮૨, ૮૮ ૮૬

વાચસ્પતિમિથ ૧૦૦ પા દી

વાનપ્રસ્થના—આચારો દેશવિરતિ
સાથે તુલના ૫૧

વાસીચ કન-૧૬૫-સદશ ૩૪ —નો
વિમતે અથ ૩૬ ૩૬-૩૭ પા
દી —બોધ સમત આશયર ન
ચિત્ત ૧૦૫ ૧૦૬, ૧૦૭

વિક્ષિપ્ત-ભૂમિ ૨૪ —ચિત્ત ૨૪ ૨૫

વિજ્ઞાન ૧૬ —બોધ દૃષ્ટિએ ૩૧
૩૨ પા દી

વિજ્ઞાનમિશ્રુ ૬૫

વિજ્ઞાનવાદ ૧૪—વાદી ૧૫

વિદેહયુક્ત ૭૩,—મુક્તિ ૩૬

વિધિ—ઉપરની ભૂમિમા પ્રવેશ માટે
વડન આદિ ૫૭ ૫૮ —નિયમ
શયન-આસન-આદાર આદિને
લગતા ૬૩ —મા ઉપાદાન ને
નિમિત્તનો સમાવેશ ૫૮

વિમુક્તિ ૬૬, ૬૬ —પાતજલ સમત
તેમજ જેન બોધ પરપરા સમત
જ્યો પરિશિષ્ટ ૩

વિરતિ ધમ—અણુવત આદિ ૪૪ ૪૫

વિવર્તરૂપ ભેદ જીવોનો-ઉપપત્તિ ૬૯
 વિવર્તવાદી કેવલાદ્વૈતી ૬૮
 વિવેકખ્યાતિ ૨૦, ૩૩
 વિશિષ્ટજ્ઞાન ૨૬
 વિશિષ્ટાદ્વૈત-મા પારિણામિક જીવ-
 ભેદ ૬૯; -વાદી ૩૧ પા.ટી
 વિજીવિમાર્ગ ૩૧ પા.ટી.
 વિશેષજ્ઞાન ૨૫, ૩૨, ૩૪
 વિશિક્ષા ૧૮, ૭૦, ૭૨
 વિષયપ્રતિભાસ-૨૯, ૩૦, ૩૦ પા
 ટી., ૩૧, ૩૨;—ગીતા સાથે
 તુલના ૩૧ પા.ટી.
 વીર્યયોગ—શક્તિનો ઉલ્લાસ ૮૧,—
 નો અર્થ ૮૫
 વૃત્તિ—ભિક્ષાનો પ્રકાર ૯૩ પા ટી
 વેદાન્તદર્શન—માં મૂર્ત-અમૂર્તનો
 સબંધ ૭૫
 વેદાન્તસિદ્ધાન્તસૂક્તિમંજરી ૧૪, ૧૫
 વ્યવહારયોગ—થી નિશ્ચયની સિદ્ધિ
 ૫, ૬
 વ્યાવહારિક ચારિત્ર ૪;—દૃષ્ટિ, જ્ઞાન-
 અજ્ઞાન વિષયક, આધ્યાત્મિક
 સાથે તુલના ૨૬-૩૧;—દૃષ્ટિનો
 અર્થ ૨૬
 વ્યાસ ૨૪, ૨૫, ૫૫, ૭૧,
 ૭૨, ૧૦૨ પા.ટી;—સાધ્ય ૩
 પા.ટી. ૨૪, ૨૫, ૧૦૬ પા ટી.
 વ્રજલેપ —કલ્પ ભિક્ષા ૯૩-૯૪
 વ્રતો—મૌલિક, અહિંસા આદિ ૪૫
 શકુન ૫૬, ૫૮

શરણુ ૬૧, ૬
 શંકરાચાર્ય ૩
 દૃષ્ટિએ જીવો
 શાસ્ત્રયોગ ૩૬, ૧૧૪, ૧૧૫
 શાસ્ત્રશ્રવણુ ૬૪, ૬૬
 શાકરવ્યાખ્યા—ગીતા પર ૩૧ પા.ટી.
 શિક્ષાત્રય ૪૫, ૬૦ પા.ટી.
 શુદ્ધ ધ્યાન ૧૦૫, ૧૦૬
 શુદ્ધ પાક્ષિક ૧૨૦
 શુદ્ધ ઉપયોગ-નુ રવરૂપ ૯૭
 શુદ્ધાદ્વૈત-મા પારિણામિક જીવભેદ
 ૬૯;—વાદી ૩૧ પા.ટી.
 શુદ્ધિ—દિવસ, નક્ષત્ર આદિ નિમિ-
 ત્તોની ૫૮
 શુભ સંસ્થાન ૫૭;—સ્વર ૫૭
 શ્રદ્ધા—કૃત્રિ ૪
 સ્પર્શ ૪૩, ૪૪
 સદૃશબંધક ૧૨૧, ૧૨૨
 સમ્યચારિત્ર—અર્થ ૩
 સમજ્ઞાન ૨૮;—નો અર્થ ૩, ૨૯;
 —જ્ઞાનાવરણુ ૨૯
 સહસ્રઠ વોલની સજ્જાય ૨૫ પા.
 ટી., ૩૩ પા ટી.
 સત્યજ્ઞાન થા તત્ત્વજ્ઞાન, ઇષ્ટસિ-
 ક્ષિત્તુ મુખ્ય અંગ ૮૧;—ના
 લાભો ૮૧, ૮૬
 સદ્ગુણજ્ઞાન—કાયિક ને માનસિક
 આચાર ૧૦૩
 સદ્દર્શન-નો અર્થ ૩
 સદ્ધર્મ ૪૬

નિમત્તિતર્ક ૩૩ પાટી

સમતા ૨૨ ૨૪ જ્યો ચારિત્ર
સમત્વ—સામાયિક શુદ્ધિ ૩૫,—
યુક્તમુનિ જ્યો 'મુનિ

સમાધિ ૨ ૩, ૨૪ ૨૫ ૫૫ પા
ટી —શાસ્ત્ર ૨

સમાધિજેગ ૨

સમ્યક્ત્વ—ના પાત્ર ભૂપલ ૩૩ —ના
સડસક ચિહ્ન બોલ-અ મ ૩૩
—પરિણામ આતરિક ૩૪ —
સામાયિક ૨૫

સમ્યક્ત્વસત્તિ ૨૫ પાટી,
૩૩ ૩૩ ના ટી

સમ્યક્—જ્ઞાન ૩ ૫ ૬ ૭,—દશન
સામાયિક શુદ્ધિનુ પ્રથમ સોપાન
૩૩—દૃષ્ટિજીવ ગ્રાથા ગુણ
રથાનમાં ૨૧ ૪૪ ના લક્ષણ
૧૮ ૧૯ ૨૨

સવક્ષ ૧૭ ૧૮

સવરત્નોપધ્યાનસિદ્ધિ ૯૬

સવવિરતિ ૨૦ ૨૧ ૩૮ ૪૮ ૫૧,
૬૫ —છ થી ચોઈ ગુણરથાન ૨૧

સવસપત્તરી સિમાનુ રવ૩૫ ૬૨ ૬૪

સખ્યાતસાગરોપમ ૨૧ પાટી

સતતિ—જીવકમના સબધની ૭૩
—નિત્યત્વવાની ૭૮

સજ્ઞા—બૌદ્ધ દૃષ્ટિએ ૩૧ ૩૨ પાટી

સજ્ઞાન ૨૬

સન્યાસીના આચારો—સવવિરતિ
સામે દુલ્લના ૫૧

સપ્રજ્ઞાતયોગ ૩૯ —નાચાર પ્રકાર
૧૨૯

સુબોધપ્રકરણ ૨૫ પાટી, ૩૩,
૩૩ પાટી

સવિમ્બ ૮૧

સાતિશયજ્ઞાની ૧૭

સાધક—વિસંગામી જે પ્રકારના—
ક્ષપકત્રેણી આરોહી અને ૬૫
સમત્રેણી-આરોહી ૧૦૪-૧૦૭

સાધુસિદ્ધિ ૫૬ ૫૭

સામ્યયોગ ૧૧૪ ૧૧૫

સામાચારી—જેન પરપરાને અનુ
સરી વિસ્તારથી કથન ૪૭-૪૯
—દગવિધ ૪૮ પાટી —નો
અર્થ ૪૮

સામાચારીપ્રકરણ ૪૮ પાટી

સામાયિક—ની અશુદ્ધિ-શુદ્ધિનો ખુ
લાસો ૨૨-૨૫ —સમ્યક્ત્વ૩૫
અને તેના મારણ ૨૫ ૩૪,—
પ્રીયધ આદિ ગિજ્ઞાત્રત ૪૫ —
શુદ્ધિ ૨૫ ૩૫ —શુદ્ધિના જે
મારણ અક્ષાવ ને ભાવ૩૫ ૩૧—
શુદ્ધિનુ પ્રથમ સોપાન સમ્યક્-
જ્ઞાન ૩૩ —સમત્વ ૧૯ ની
શુદ્ધિ ૧૦૫ ૧૦૬

સામ્ય માદૃષ્ટિસુષ્ટિવાદનો ખુલાસો
૧૪-૧૫ પાટી —યોગના બધ
મોક્ષની સમીક્ષા જેન દૃષ્ટિએ
૧૬

સાહ્યકારિકા ૭૬ પા.ટી.

સાખ્ય-યોગ-માં લેન ચરમાવર્ત
જેવી કલ્પના ૧૧૮;—માં બંધ
મોક્ષ ૭૬;—માં મૂર્ત-અમૂર્ત
સંબંધ ૭૫;—માં યોગનો અર્થ
૨;—માં સ્વતઃસિદ્ધ જીવભેદ
૬૮-૬૯

સિદ્ધસેન દિવાકર ૩૪

સિદ્ધહેમ ૬૬ પા.ટી.

સિદ્ધાન્તલેશ્યાલ્યા ૧૪

સુખલાલજી ૪૫ પા.ટી., ૪૭,
૧૨૬ પા.ટી., ૧૩૭

સુજ્ઞેગ—અર્થ ૨

સુમંગલાવિલાસિની અઢકથા ૧૩૮

સૂત્રકૃતાંગ ૨

સુષ્ટિદષ્ટિવાદ ૧૪;—અર્થ ૧૪ પા.ટી.

સોતાપત્ર ૧૩૧, ૧૩૨ પા.ટી.

સંધ ૧૧૭

મ્યાન-ના અર્થ પદ્યકંઠ, આસન
આદિ ૩૩, ૮૧;—સમ્યક્ત્વનું
અંગ, આત્મસ્વરૂપને લગતા છ
મુદાઓ ૩૪;—ના પરિણામ યા
લાભો ૮૧, ૮૫

સ્થિરતા—સમ્યક્ત્વનું ભૂપણ ૩૩

સ્થિરીકરણ-ના કુપાય ૫૬-૬૦

સ્વપ્ન ૫૬;—શુભ ૫૭, - શુભાશુભ
સૂચક ૧૧૦

સ્વરનાડી ૫૬, ૫૮

સ્વાધ્યાયરૂપ મંત્ર ૫૧, ૬૧, ૬૨

હરિમદ્સૂરિના અંથોની પાદી, જુઓ
પરિશિષ્ટ ૬;—નું બહુઅનુકરણ
૩૧ પા.ટી.

હીરાલલ કાપડિયા ૧૪૪

હેમચંદ્ર ૩ પા.ટી.

શુદ્ધિપત્રક

પ્રસ્તાવનાના શબ્દો

૫૪	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૨૧ પા ટી	જુઓ	જુઓ
૧૬	૧૬	ઉપાધિ	ઉપાધિ
૨૩	૧૫ પા ટી	ફલ્લપ્યમાન	ફલ્લપ્યમાન
૩૪	૧૪ પા ટી	પરમ	પરમ
૩૮	૨૭ પા ટી	વિસ્તાર	વિસ્તાર
૪૦	૭	મિત્રાયણિ	મિત્રાયણિ
૪૨	૧૯	નિર્વાણ	નિર્વાણ
૪૩	૧૩	આસ્તિત્વ	આસ્તિત્વ
૪૪	૧૭	ચિત્ત	ચિત્ત
૫૦	૬	આધિકારી	આધિકારી
—	૨૩	હાચિત	હાચિત
૫૬	૫	હાચિત	હાચિત
૬૦	૯	જન	જન

ચોમશતકના શબ્દો

૫૪	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૪	સમાધિ	સમાધિ
૪	૨૪	ચારિત્ર	ચારિત્ર
૮	૮	ફળ	ફળ
૧૧	૨૧	રજ	રજ
૧૭	૭	ચિ	ચિ
૧૯	૩	બાળતોમા	બાળતોમા—
૨૩	૧૪	કર્ષ રીતે	કર્ષ રીતે ૧
	૧૭	સાક્ષ	સાક્ષ
૨૫	૧૮	સામયિક	સામયિક
૨૬	૧૫	કુ-વચી	કુ-વચી